

BOLASHAQ
ACADEMY

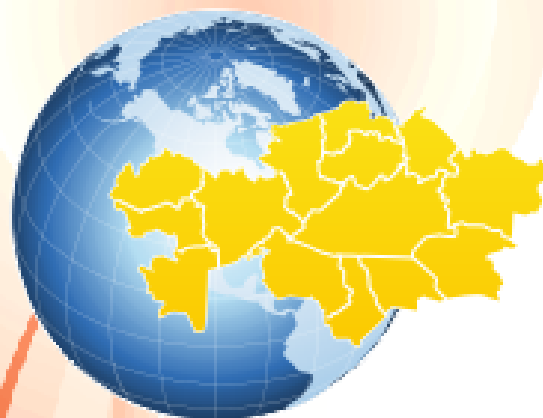
ISSN 2312 - 4784

**Қазіргі заманғы
маңызды мәселелер**
**Актуальные проблемы
современности**
**Actual Problems
of the Present**

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

№3 (25)

Қарағанды
Болашақ-Баспа
2019

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халыаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal

**ACTUAL PROBLEMS OF THE
PRESENT**

№3(25)

**Журналдың бөлімдері үшін
редакциялық алқасының құрамы:
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ**

Бас редакторы: Қ.Н.Меңлібаев, филос.ғ.к., профессор (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Бас редактордың орынбасарлары: Грузина Е.В., техн.ғ.к., доцент (Қарағанды, Қазақстан Республикасы), Смолькина Т.П., п.ғ.к., профессор (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

«Заңтану»

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., з.ғ.к., профессор (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Редакциялық алқа мүшелері:

Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Ким Д.В., з.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)

Симонович Б., з.ғ.д., профессор (Сербия)

«Педагогика»

Ғылыми редакторы: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, академик Қазақстан Педагогикалық ғылым Академиясы (Астана, Қазақстан Республикасы)

Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Редакциялық алқа мүшелері:

Тәжәғұлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)

«Экономика»

Ғылыми редакторы: Омарова Б.А., з.ғ.д., профессор (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Атқарушы хатшысы: Дарибекова Н.С., экономика ғылымының магистрі (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Редакциялық алқа мүшелері:

Нурумов А.А. з.ғ.д., профессор (Астана, Қазақстан Республикасы)

Трохимец Е.И., з.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)

Бутрин А.Г., з.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

«Филология»

Ғылыми редакторы: Хамзин М.Х., фил.ғ.д., профессор (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Атқарушы хатшысы: Сембиев Қ.З., фил.ғ.к., доцент (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Редакциялық алқа мүшелері:

Насипов И.С., фил.ғ.д., профессор (Уфа, Башкортостан Республикасы)

Жақыпов Ж.А., фил.ғ.д., профессор (Астана, Қазақстан Республикасы)

Утяев А.Ф., фил.ғ.к., доцент (Стерлитамак, Башкортостан Республикасы)

«Гуманитарлық ғылымдар»

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.к., профессор (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Атқарушы хатшысы:

Аупенова А.У., з.ғ.м., оқытушы (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Редакциялық алқа мүшелері:

Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)

Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)

Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы, Қазақстан Республикасы)

«Техникалық ғылымдар»

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы:

Грузина Е.В., т.ғ.к., доцент (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Редакциялық алқа мүшелері:

Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Астана, Қазақстан Республикасы)

Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)

Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

«Фармация, химия»

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Атқарушы хатшысы: Қалдыбаева А.К., х.ғ.к., доцент (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Редакциялық алқа мүшелері:

Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды, Қазақстан Республикасы)

ISSN 2312 – 4784

**Состав редакционной коллегии
по разделам журнала:**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Менлибаев К.Н., к. филос. н., профессор (Караганды, Республика Казахстан)

Заместители главного редактора: Грузина Е.В., к.техн.н., доцент (Караганды, Республика Казахстан), Смолькина Т.П., к.п.н., профессор (Караганды, Республика Казахстан),

«Юриспруденция»

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды, Республика Казахстан)

Члены редакционной коллегии:

Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор, член-корреспондент НАН РК (Караганды, Республика Казахстан)

Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)

Симонович Б., д.ю.н., профессор, (Сербия)

«Педагогика»

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик Академии Педагогических наук Казахстана (Астана, Республика Казахстан)

Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды, Республика Казахстан)

Члены редакционной коллегии:

Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды, Республика Казахстан)

Храпченков В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)

«Экономика»

Научный редактор: Омарова Б.А., д.э.н., профессор (Караганды, Республика Казахстан)

Ответственный секретарь: Дарибекова Н.С., магистр экономических наук (Караганды, Республика Казахстан)

Члены редакционной коллегии:

Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Астана, Республика Казахстан)

Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)

Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

«Филология»

Научный редактор: Хамзин М.Х., д. фил.н., профессор (Караганды, Республика Казахстан)

Ответственный секретарь: Сембиев К.З., к. фил.н., доцент (Караганды, Республика Казахстан)

Члены редакционной коллегии:

Насипов И.С., д. фил.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)

Жакыпов Ж.А., д. фил.н., профессор (Астана, Республика Казахстан)

Утяев А.Ф., к. фил.н., доцент (Стерлитамак, Республика Башкортостан)

«Гуманитарные науки»

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д. филос.наук, профессор (Караганды, Республика Казахстан)

Ответственный секретарь: Аупенова А.У., м.ю.н., преподаватель (Караганды, Республика Казахстан)

Члены редакционной коллегии:

Алексеев А.П., д. филос.н., профессор (Москва, РФ)

Акмолдаева Ш.Б., д. филос.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)

Исмагамбетова З.Н., д. филос.н., профессор (Алматы, Республика Казахстан)

«Технические науки»

Научный редактор и ответственный секретарь:

Грузина Е.В., к.т.н., доцент (Караганды, Республика Казахстан)

Члены редакционной коллегии:

Грузин В.В., д.т.н., профессор (Астана, Республика Казахстан)

Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)

Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды, Республика Казахстан)

«Фармация, химия»

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д. фарм.н., профессор (Караганды, Республика Казахстан)

Ответственный секретарь: Калдыбаева А.К., к.х.н., доцент (Караганды, Республика Казахстан)

Члены редакционной коллегии:

Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды, Республика Казахстан)

Ишмуратов М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды, Республика Казахстан)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение Академия «Болашак»
РИО «Болашак-Баспа», 2019

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу 75319

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Menlibaev K.N., candidate in philosophy, professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Deputy chief editor: Gruzina E.V., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan), Smolkina T.P., candidate of pedagogical sciences, professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

«Jurisprudence»

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Members of editorial board:

Dulatbekov N.O., doctor of law, professor, corresponding member of NAS RK (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Kim D.V., doctor of law, professor, (Barnaul, RF)

Simonovich B., doctor of law, professor, (Serbia)

«Pedagogy»

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician of Kazakhstan Academy of Pedagogical sciences (Astana, Republic of Kazakhstan)

Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Members of editorial board:

Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)

«Economics»

Academic editor: Omarova B.A., doctor of economics, professor, (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Corporate secretary: Daribekova N.S., master of economics, (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Members of editorial board:

Nurumov A.A., doctor of economics, professor, (Astana, Republic of Kazakhstan)

Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor, (Zaporozhzhie, Ukraine)

Butrin A.G., doctor of economics, professor, (Chelyabinsk, RF)

«Philology»

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor, (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Corporate secretary: Sembiev K.Z., candidate of philology, associate professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Members of editorial board:

Nasipov I.S., doctor of philology, professor, (Ufa, Republic of Bashkortostan)

Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor, (Astana, Republic of Kazakhstan)

Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (Sterlitamak, Republic of Bashkortostan)

«Human sciences»

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor, (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Corporate secretary: Aupenova A.U., master of laws, teacher (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Members of editorial board:

Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor, (Moscow, RF)

Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor, (Bishkek, Kyrgyzstan)

Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor, (Almaty, Republic of Kazakhstan)

«Technical sciences»

Academic editor and corporate secretary:

Gruzina E.V., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Members of editorial board:

Gruzina E.V., doctor of technical sciences, professor (Astana, Republic of Kazakhstan)

Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)

Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

«Pharmacy, chemistry»

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Corporate secretary: Kaldybaeva A.K., candidate of chemistry, associate professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Members of editorial board:

Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy, Republic of Kazakhstan)

ЗАҢТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE

Шаймуханов А.Д. ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	9
Ханов Т.А., Садвакасова А.Т. ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ КАК ПРИНЦИП УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА.....	13
Белицкий В.Ю. ПРЕДМЕТ ДОПРОСА СОТРУДНИКОВ ОРГАНИЗАЦИИ – «ФИНАНСОВОЙ ПИРАМИДЫ», МАСКИРУЮЩЕЙ СВОЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОД КРЕДИТНЫЙ КООПЕРАТИВ.....	18
Андрійчук Ю.Н., Шинкарев А.Н. СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП МОДЕРНИЗАЦИИ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ И АДМИНИСТРИРОВАНИЯ КАК ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО ПАРТНЕРСТВА.....	22
Павлов С.С. ГРАЖДАНСКАЯ ЗАЩИТА И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ КАК ОБЪЕКТОВ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ.....	28
Хасенов Е.А. СУЩНОСТЬ, ЗНАЧЕНИЕ ПЛАНИРОВАНИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА ПО ДИСЦИПЛИНАМ ЮРИДИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ.....	34
Садвакасова А.Т., Ханов Т.А. КОМПЕТЕНЦИЯ ПРОКУРОРА ПО РАССМОТРЕНИЮ И ПРИНЯТИЮ РЕШЕНИЯ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ПРОВЕРКИ СООБЩЕНИЙ О ПРАВОНАРУШЕНИИ.....	37
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	43

ПЕДАГОГИКА
ПЕДАГОГИКА
PEDAGOGY

Ахметжан А.С. ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ БАСТАУЫШ СЫҢЫП САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	45
Балабекова Л.Г., Ахметова И.А. МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ТҮРҒЫДАН ӨЗІН-ӨЗІ ДАМЫТУЫНЫҢ МАЗМҰНЫ.....	49
Ержанова Г.Е. ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН АРТТЫРУ.....	52
Еспаева А.П. ТИІМДІ ӘДІС - ТӘСІЛДЕР- САПАЛЫ САБАҚ КЕПІЛІ.....	55
Жанысбаева Р.М., Жанысбаев Д.А. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМЫТУ ӘДІСТЕРІ.....	59
Згурская Е.П. МЕТОДЫ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	63
Ибраимова Л.Б. БІЛІМ БЕРУДІҢ НЕГІЗГІ МАҚСАТЫ – БІЛІМ МАЗМҰНЫНЫҢ ЖАҢАРТУ.....	68

Коростелева Н.А. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОСТИ У СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА.....	71
Шалтаева Р.Ж. ЕРЕСЕК ТОПТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ТҮРЛІ МАТЕРИАЛДАРДЫ ҚОСЫП МҮСІНДЕУГЕ ҮЙРЕТУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ.....	76
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	83

ЭКОНОМИКА ЭКОНОМИКА ECONOMICS

Бабиченко В.В., Глухова В.И., Петченко М.В. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КАЗНАЧЕЙСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ИСПОЛНЕНИЯ РАСХОДНОЙ ЧАСТИ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ В УКРАИНЕ.....	85
Дарибеков С.С. СТРАХОВАНИЕ- ЗАЩИТНАЯ СТРАТЕГИЯ РИСК-МЕНЕДЖМЕНТА БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ.....	90
Дарибекова А.С. ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА.....	94
Дарибекова Н.С. УПРАВЛЕНИЕ ЛИКВИДНОСТЬЮ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	98
Дарибекова Н.С., Спатаев Э.Е. ССУДНЫЙ КАПИТАЛ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	103
Петренко Е.С., Шевякова А.Л. ПРОКРАСТИНАЦИЯ КАК ОБЪЕКТ КОМПАРАТИВНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ СТУДЕНТОВ.....	108
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	114

ФИЛОЛОГИЯ ФИЛОЛОГИЯ PHILOLOGY

Ермағамбетов Е.М. БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЖЕТКІНШЕКТЕР ОБРАЗЫН ЖАСАУДЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ.....	115
Ермекбай А.М. КӨНЕ ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ТІЛ ӨРНЕГІ МЕН СӨЗ КӨРКЕМДІГІ.....	118
Сембиев Қ.З. ҰЛТТЫҚ ОЙЫН АТАУЛАРЫНЫҢ СӨЗЖАСАМЫ.....	121
Сембиев Қ.З., Касимова А.Ж., Мукашева А.С. ҰЛТТЫҚ ОЙЫН АТАУЛАРЫНЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ.....	125
Шарипова А.М. СПЕЦИФИКА ДВУЯЗЫЧИЯ В ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	130
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	134

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ HUMAN SCIENCES

Аупенова А.У., Келлер-Дедицкая Е.Р., Бекбалакова Н.А. АБАЙДЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ АЯСЫНДА ОНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ.....	135
Косманова А.Б. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОКОНФЕССИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР МӘСЕЛЕСІНЕ	139
Ибраева Б.М., Онгарова А.К. ПРИМЕНЕНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ	143
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	148

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Мехтиев А.Д., Югай В.В., Алькина А.Д., Ким П.М ЭЛЕКТРОВАКУУМНЫЕ НАГРЕВАТЕЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ.....	149
Боровский А.Ю., Кизатова М.Е., Султанова М.Ж., Абдрахманов Х.А. МАТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ПОЛУЧЕНИЯ КОМБИНИРОВАННЫХ КОРМОВ.....	155
Кизатова М.Е., Султанова М.Ж., Абдрахманов Х.А., Боровский А.Ю. МАЙЛЫ ДАҚЫЛДАРДЫҢ ҚАЛДЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ӨҢДЕУДІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӨДІСТЕРІ.....	160
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	165

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ
ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ
PHARMACY, CHEMISTRY

Абеуова О. А., Баттакова Ш. Б., Мурзалиева Г. Т., Калдыбаева А. К. БОЛЕВОЙ СИНДРОМ ПРИ ВЕРТЕБРОГЕННОЙ ПАТОЛОГИИ ПОЯСНИЧНОГО ОТДЕЛА ПОЗВОНОЧНИКА У ГОРНОРАБОЧИХ.....	167
Ишмуратова М. Ю., Байгараев Д. Ш. ОТРАБОТКА МЕТОДОВ КРИОКОНСЕРВАЦИИ СЕМЯН CALENDULA OFFICINALIS L.....	170
Ишмуратова М. Ю., Калдыбаева А. К., Исина Ж. А., Хаштай К. С. АНАТОМИЧЕСКОЕ СТРОЕНИЕ PULICARIA PROSTRATA.....	175
Хаштай К. С., Калдыбаева А. К., Жұмағалиева Ж. Ж. ЗНАЧЕНИЕ ФИТОНЦИДОВ РАСТЕНИЙ ДЛЯ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА.....	180
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	184

УДК 343.102:351.745.7
МРНТИ 10.71.43

Шаймуханов Ахметкали Дюсетаевич
thanov@mail.ru
Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза,
Караганда, Республика Казахстан

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В статье проводится сравнительно-правовой анализ новелл, внесенных в Закон Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности», а также нормативными правовыми актами, регулирующими эту сферу деятельности. Автор обосновывает необходимость внесения изменений и дополнений в оперативно-розыскное законодательство, показывает их значимость в свете совершенствования действующих механизмов правоприменения, обозначает возможные перспективы развития рассматриваемого вида деятельности с учетом мирового опыта других государств.

Ключевые слова: оперативно-розыскное законодательство, уголовно-процессуальный кодекс, оперативно-розыскная деятельность, негласные следственные действия, правовые нормы.

Со времени, когда был принят первый Закон Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» (15 сентября 1994 г.) прошло более 24 лет. Значение этого документа трудно переоценить. Впервые на законодательном уровне были сформулированы такие основополагающие понятия, как задачи, принципы, правовая основа оперативно-розыскной деятельности, определены субъекты, имеющие право ее осуществлять, их права и обязанности, разработан перечень оперативно-розыскных мероприятий, указаны основания и условия их проведения, а также определены другие важнейшие положения, закрепляющие систему правовых гарантий законности ОРД. На протяжении этого времени в его содержание внесено более 80 изменений и дополнений, которые сыграли определенную роль в совершенствовании законодательного регулирования оперативно-розыскной деятельности. Одним из значимых этапов кропотливой нормотворческой работы ученых и практиков, искавших оптимальные пути реформирования оперативно-розыскного законодательства, стало принятие 17 июля 2009 года новой редакции Закона Республики Казахстан № 187 –ІҮ ЗРК «О внесении, изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оперативно-розыскной деятельности» [1]. Отличительная особенность названного закона состоит в том, что статья 1, которая в первой редакции определяла только понятие оперативно-розыскной деятельности, дополнена новым названием и содержанием. Так, статья 1 сформулирована: «Основные понятия, используемые в настоящем Законе», где впервые разъяснены необходимые ключевые термины и определения, касающиеся сущности оперативно-розыскных мероприятий. В другие статьи закона также внесены уточнения, изменения и дополнения, регламентирующие те или иные аспекты и направления оперативно-розыскной деятельности.

Например, изменена редакция и дополнена одна из задач, указанных в статье 2 рассматриваемого закона. В прежней редакции этой статьи упоминалось положение, связанное с розыском лиц, в том числе уклоняющихся от уголовного наказания, которое заменено на словосочетание «уклоняющихся от уголовной ответственности», а также дополнено новым направлением ОРД «идентификация обнаруженных неопознанных трупов». В последующем в указанные статьи оперативно-розыскного закона с принятием ряда других важных законодательных актов Республики Казахстан были внесены новые правовые нормы и редакционные поправки. Так, Закон Республики Казахстан от 18 апреля 2017 года № 58 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам совершенствования уголовно-исполнительного

законодательства» уточнил содержание подпункта 24 статьи 1 закона об ОРД понятие «розыск лиц», дополнив указанием «уклоняющихся от отбывания наказания или пробационного контроля». Аналогичным предписанием должна быть дополнена статья 2 «Задачи оперативно-розыскной деятельности», в которую целесообразно отдельным пунктом включить в качестве самостоятельной задачи – обеспечение исполнения уголовного наказания, не связанного с лишением свободы, а именно осуществление пробационного контроля в отношении лиц, осужденных к наказанию в виде ограничения свободы; осужденных условно; освобожденных условно-досрочно от отбывания наказания в виде лишения свободы. О данной категории лиц, упоминается в части 1 статьи 19 Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан. Поэтому предлагаемое дополнение в качестве одной из задач ОРД корреспондируется с основным понятием, обозначенным в подпункте 24 статьи 1 закона об ОРД и последовательно может стать правовой основой для проведения оперативно-розыскных мероприятий среди названной категории лиц. К примеру, законодатель включил две новые самостоятельные задачи ОРД - «поддержание в местах содержания под стражей или лишения свободы режима, установленного законодательством Республики Казахстан; и обеспечение безопасности подозреваемых, обвиняемых, подсудимых, осужденных, персонала в местах содержания под стражей или лишения свободы и иных лиц». Однако среди них лица, перечисленные в ч.1 статьи 19 Уголовно-исполнительного кодекса РК, не указаны. Следовательно, в отношении их не могут осуществляться оперативно-розыскные мероприятия. Об этом свидетельствует действующая правовая норма части 1 статьи 5 «Соблюдение прав и свобод личности при осуществлении ОРД», которая не допускает осуществление оперативно-розыскных мероприятий, а также использование полученной в ходе их проведения информации для достижения целей и задач, не предусмотренных законом. Поэтому следует устранить рассогласованность правовых норм путем внесения в оперативно-розыскной закон предлагаемое дополнение и обеспечить их последовательное применение для правомерного проведения ОРМ в отношении обозначенных лиц. Важным положением дополнена статья 4 закона, посвященная правовой основе ОРД, где подпунктом 1-1 внесена новая норма, предусматривающая следующее: «Если международным договором, ратифицированным Республикой Казахстан, установлены иные правила, чем те, которые содержатся в настоящем Законе, то применяются правила международного договора». При анализе положения нормативных правовых актов, и, прежде всего, новой редакции закона об ОРД, обращает на себя внимание предписание, касающееся соблюдения прав и свобод личности при осуществлении ОРД. Например, достаточно определенно сформулировано законом РК от 17 июля 2009 года новая правовая норма, последовательно дополняющая п.5 ст.5 « Соблюдение прав и свобод личности при осуществлении ОРД», содержание которой гласит: «Полученные в результате проведения оперативно-розыскных мероприятий материалы в отношении лиц, виновность которых в совершении преступления не доказана в установленном законом порядке, а также в отношении которых не было возбуждено уголовное дело, хранятся один год с момента прекращения соответствующего дела оперативного учета, а затем уничтожаются. Фонограммы и другие материалы, полученные в результате прослушивания телефонных и иных переговоров лиц, в отношении которых не было возбуждено уголовное дело, уничтожаются в течение шести месяцев с момента прекращения соответствующего дела оперативного учета, о чем составляется протокол. За три месяца до дня уничтожения материалов, отражающих результаты оперативно-розыскных мероприятий, проведенных на основании санкции прокурора, об этом уведомляется соответствующий прокурор. Скорректирована статья 6 «Органы, осуществляющие оперативно-розыскную деятельность», в которую внесены изменения в названия некоторых ОРО в соответствии с новыми законодательными актами Республики Казахстан. В статью 7, содержащую обязанности органов, осуществляющих ОРД, внесены изменения и дополнения в виде редакционных поправок. Так, пункт б) данной статьи структурно уточнен и сформулирован, что обязанностью является обеспечение выявления, предупреждения и пресечения преступлений путем осуществления оперативно-розыскных мероприятий и негласных следственных действий, фиксации их результатов для использования в уголовном процессе, исполнять письменные поручения следователя о проведении оперативно-розыскных мероприятий по расследуемым им уголовным делам; а подпункт б-1) этой же статьи сформулирован в новой редакции, предписывающей исполнять письменные указания прокурора, данные в ходе осуществления надзора за законностью оперативно-розыскной деятельности. Данная статья также дополнена новой правовой нормой, обозначенной отдельным подпунктом б-2), в которой указано исполнение судебных актов о розыске скрывающегося подсудимого по уголовному и ответчика по гражданскому делам, должника по исполнительному производству. Аналогичной

формулировкой дополнен пункт 1 подпунктом в-2) статьи 10 «Основания проведения оперативно-розыскных мероприятий» рассматриваемого закона. В отдельные положения статьи 8 «Права органов, осуществляющих ОРД» внесены редакционные коррективы, а некоторые нормы исключены из содержания этой статьи, поскольку они дублируют название оперативно-розыскных мероприятий, указанных в статье 11 закона. В новой редакции изложен подпункт 9 статьи 8, который сформулирован, что право органов, осуществляющих ОРД регистрировать и (или) передавать по подследственности в порядке и сроки, установленные уголовно-процессуальным законодательством РК, сведения о выявленных в ходе ОРМ уголовных правонарушениях с приложением подтверждающих материалов.

Отредактирован перечень общих и специальных оперативно-розыскных мероприятий, предусмотренный статьей 11 закона, где названия специальных оперативно-розыскных мероприятий дополнены термином негласный.

Безусловным достоинством положений рассматриваемого нормативного правового акта является стремление законодателя урегулировать правовые условия проведения специальных оперативно-розыскных мероприятий. Содержание статьи 12 «Условия проведения оперативно-розыскных мероприятий» отличается новизной по осуществлению специальных оперативно-розыскных мероприятий, в котором конкретизированы ситуации и обстоятельства, согласование, уведомление и получение санкции прокурора на проведение указанных в законе ОРМ.

Претерпели изменения некоторые предписания пункта 1 статьи 13 «Содействие органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность» в содержание которой, внесено дополнение о том, что никто не вправе препятствовать органам, осуществляющим ОРД, решать задачи, предусмотренные статьей 2 рассматриваемого закона. Внесены изменения и дополнения в название и в содержание пункта 1, статьи 14 «Использование материалов оперативно-розыскной деятельности», которая в новой редакции предусматривает использование материалов ОРД не только для подготовки и осуществления следственных действий и проведения оперативно-розыскных мероприятий по предупреждению, пресечению уголовных правонарушений, а также в процессе доказывания по уголовным делам при условии их проверки в соответствии с положениями уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан, регламентирующими собирание, исследование и оценку доказательств. Вторым абзацем этого пункта сформулировано новое положение о том, что материалы оперативно-розыскной деятельности могут быть использованы при выполнении других задач, предусмотренных статьей 2 закона, после их проверки в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан, за исключением результатов, полученных в ходе разведывательной деятельности, для которых порядок их использования устанавливается ведомственными нормативными правовыми актами.

В анализируемый закон внесена новая статья 14-1 «Информационное обеспечение и документирование оперативно-розыскной деятельности», структурно состоящая из трех частей, содержание которой разрешает органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность для решения задач, предусмотренных законом создавать и использовать оперативные учеты и информационные системы, а также заводить дела оперативного учета при наличии оснований, указанных в пункте 1 статьи 10 Закона об ОРД. В эту же статью отдельным пунктом вводится положение, что порядок формирования и использования оперативных учетов и информационных систем, а также ведения дел оперативного учета определяется правовыми актами органов, осуществляющих ОРД.

В статью 16 «Основания прекращения оперативно-розыскных мероприятий» внесено новое дополнение о том, что ОРМ прекращается по постановлению вышестоящего органа, осуществляющего ОРД, прокурора либо решению суда в случае выявления нарушений закона, прав человека и гражданина при осуществлении оперативно-розыскной деятельности.

Название статьи 23 в предыдущей редакции именовалась: «Социальная и правовая защита граждан, содействующих органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность». В новой редакции закона название данной статьи теперь гласит: «Социальная и правовая защита конфиденциальных помощников», понятие о котором определено в пункте 17 статьи 1 закона об ОРД. Содержание отдельных положений статьи 23 также изменены. К примеру, в предыдущей редакции пункт 4 данной статьи содержал предписание, что «сведения о гражданах, сотрудничающих или сотрудничавших на конфиденциальной основе с органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, составляют государственную тайну и могут быть переданы гласности только с их письменного согласия». В новой редакции закона этот же пункт названной статьи

сформулирован несколько иначе и изложен: «Сведения о личности конфиденциальных помощников составляют государственные секреты».

Отличается от прежней редакции статья 24 «Ведомственный контроль», которая дополнена тем, что «руководители органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность, обеспечивают контроль за соблюдением законности, организацией, тактикой, методами и средствами, а также мерами по обеспечению конспирации и конфиденциальности этой деятельности».

Редакционные поправки внесены и в подпункт 1 пункта 2 статьи 25 «Надзор за оперативно-розыскной деятельностью» с учетом новых терминов и понятий, дополненных законом. Внесенные в Закон РК «Об оперативно-розыскной деятельности» изменения и дополнения не исчерпывают многообразия правовых норм, которые содержатся также в других законодательных актах и имеют отношение к регулированию этой сферы деятельности.

Так, в принятом Законе Республики Казахстан от 04 июля 2014 года № 233-ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовно-процессуального законодательства», внесшем новую редакцию в содержание не только УПК РК (2), но и существенные коррективы в законодательное регулирование оперативно-розыскной деятельности. Например, начиная со статьи 1 Закона РК «Об оперативно-розыскной деятельности», раскрывающей основные понятия, используемые в настоящем законе, а также некоторые правовые нормы, содержащиеся в последующих статьях, дополнены новым терминологическим словосочетанием «негласное следственное действие», понятие которого закреплено в статье 7 нового УПК РК. Вышеназванным законодательным актом изменена редакция пункта 15 статьи 1 закона об ОРД, раскрывающей понятие оперативно-розыскной деятельности, где последний абзац, обозначавший «...а также от разведывательно-подрывной деятельности специальных служб иностранных государств и международных организаций» из определения исключен. В эту же статью внесено новое дополнение подпунктом 15-1, разъясняющее понятие результатов оперативно-розыскной деятельности, к которым относятся сведения, документы, предметы, либо материалы, полученные для решения задач, перечисленных в статье 2 закона об ОРД. Предусмотрено множество и других новелл в оперативно-розыском законе, внесенных новым Уголовно-процессуальным кодексом Республики Казахстан в том числе и другими законодательными актами РК, которые создают предпосылки дальнейшего совершенствования правовых норм закона РК «Об оперативно-розыскной деятельности». Учитывая, что в рамках данной статьи не представляется возможным, исчерпывающе рассмотреть тенденции развития оперативно-розыского законодательства Казахстана, автор ограничился предпринятой попыткой обозначить новизну отдельных положений, внесенных нормативными правовыми актами в рассматриваемый закон.

Список использованной литературы:

1. Газета «Казахстанская правда» от 21 июля 2009 года.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. - Алматы: «Издательство «Норма-К», 2014.
3. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан: Практическое пособие. – Алматы: «Издательство «Норма-К», 2014.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Ахметкали Дюсетаевич Шаймуханов

Қарағанды экономикалық қазтұтынуодағы университеті,

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОПЕРАЦИЯЛЫҚ-ІЗДІК ҚҰҚЫҚТЫҚТЫ ДАМУ ТҮЖІМІ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Мақалада Қазақстан Республикасының «Жедел-іздістіру қызметі туралы» Заңына енгізілген қысқаша оқиғаларға, сондай-ақ қызметтің осы саласын реттейтін нормативтік құқықтық актілерге салыстырмалы талдау берілген. Автор жедел-іздістіру заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттілігін негіздеп, қолданыстағы тетіктерді жетілдіру тұрғысынан олардың маңыздылығын көрсетеді. Басқа мемлекеттердің халықаралық тәжірибесін ескере отырып, қарастырылып отырған қызмет түрін дамытудың мүмкін перспективаларын көрсетеді.

Кілт сөздер: жедел-іздістіру заңнамасы, қылмыстық іс жүргізу кодексі, жедел-іздістіру қызметі, жасырын тергеу әрекеттері, құқықтық нормалар.

Schaimuyanov Akhmetkali

Karaganda Economic University Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan
TENDENCIES OF DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF OPERATIVE-SEARCH
LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article provides a comparative legal analysis of short stories introduced into the Law of the Republic of Kazakhstan "On operational search activity", as well as regulatory legal acts regulating this area of activity. The author substantiates the need for amendments and additions to the operative-search legislation, shows their significance in the light of improving the existing enforcement mechanisms, indicates the possible prospects for the development of the type of activity under consideration, taking into account the international experience of other states.

Keywords: operative-search legislation, code of criminal procedure, operational-search activity, secret investigative actions, legal norms.

List of references:

1. The newspaper "Kazakhstanskaya Pravda" dated July 21, 2009.
2. The Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan: A Practical Guide. - Almaty: "Norma-K" Publishing House, 2014.
3. The Penal Code of the Republic of Kazakhstan: A Practical Guide. - Almaty: "Norma-K" Publishing House, 2014.

УДК 343.1

МРНТИ 10.79.01

Ханов Талгат Ахматзиевич

Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда,
Республика Казахстан
thanov@mail.ru

Садвакасова Адель Талгатовна

Карагандинская академия МВД РК имени Баримбека Бейсенова, Караганда,
Республика Казахстан
adel_sadvakasova@mail.ru

ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТЬ КАК ПРИНЦИП УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

В статье рассматривается возможность введения в систему уголовно-процессуального судопроизводства принципа целесообразности. По мнению авторов, данный принцип соответствует современной концепции реформирования уголовной политики и будет способствовать повышению эффективности уголовного судопроизводства. Введение данного принципа откроет дополнительные возможности для использования альтернативных механизмов восстановительного правосудия и разрешения уголовных конфликтов, а также позволит органам уголовного преследования сосредоточить все усилия на раскрытии и расследовании тяжких и особо тяжких преступлениях.

Ключевые слова: принцип целесообразности; уголовное судопроизводство; досудебное расследование; правонарушение; личность.

В рамках осуществляемой судебно-правовой реформы особое значение придается совершенствованию уголовного судопроизводства. Повышенный интерес законодателя и общества проявляется в первую очередь к досудебному расследованию, в ходе которого чаще всего нарушаются права и законные интересы личности, вовлеченной в сферу уголовного судопроизводства. Поэтому большинство изменений и дополнений, внесенных в последние годы в уголовно-процессуальный закон, в той или иной мере связаны с уголовно-процессуальной

деятельностью на досудебном этапе, что наглядно демонстрирует круг проблем, находящихся на острие осуществляемых в уголовном судопроизводстве реформ.

Однако, несмотря на вносимые изменения и введение новых институтов, по замыслу законодателя, повышающих эффективность процессуальной деятельности и гарантии обеспечения прав и законных интересов граждан, проблем не становится меньше, а многие новации не находят широкого применения.

Между тем, изменения в экономической и социально-политической жизни государства, обострение криминогенной обстановки, связанной с формированием организованной и транснациональной преступности, а также появление новых видов преступлений, требует введения иных механизмов противодействия, использования процессуальных средств и методов, зарекомендовавших себя в странах с развитой рыночной экономикой. Особенно важным, на наш взгляд, является внедрение новейших достижений научно-технического прогресса, поскольку их использование позволяет повысить эффективность деятельности правоохранительных органов[1].

Между тем, возникает вопрос: почему, многие нововведения, так успешно применяемые за рубежом не находят должного распространения в отечественном уголовном процессе? Несмотря на наличие достаточно большого количества, озвученных в юридической литературе, причин слабой экстраполяции зарубежного опыта, хотелось бы привести авторскую позицию по данному вопросу.

На наш взгляд, при введении большинства зарубежных процессуальных институтов не учитывается сложившаяся система уголовно-процессуальной деятельности, основанная на принципах, сформулированных еще советской правовой доктриной, и не вписывающихся в новые экономические отношения. К тому же отдельные новации вводятся с попыткой приспособления к уже сложившимся правовым отношениям либо вразрез здравому смыслу и без учета интересов правоприменителя.

Поэтому при использовании в отечественном уголовном судопроизводстве правовых механизмов, успешно применяемых в других правовых системах, необходимо учитывать не только наличие, но и специфические особенности, а также институциональные начала их эффективности.

В частности, следует отметить, что в уголовном процессе Республики Казахстан возникают сложности с применением медиации[2; 3; 4] и процессуального соглашения (аналога сделки о признании вины) [5; 6; 7; 8].

На наш взгляд, основанный на анализе судебно-следственной практики и изучении научной литературы по данной проблематике, сложности возникают в связи с наличием противоречий между действующей системой уголовного судопроизводства и основополагающими началами применения данных институтов.

Между тем следует принять во внимание, что сущность использования многих альтернативных судебному разбирательству процедур основана на широком использовании принципа целесообразности.

Как отмечают отдельные западные ученые принцип целесообразности уголовного преследования (Opportunitätsprinzip) стал прологом устоявшегося принципа законности в немецком уголовном процессе [9, с. 979]. К тому же, в Германии становится обычной практикой прекращение уголовного преследования в отношении несовершеннолетнего обвиняемого, в связи с нецелесообразностью производства[10, с.19].

Английская правовая доктрина исходит из того, что обвинение должно появляться, если выясняется, что преступление либо обстоятельства его совершения по своему характеру требуют его преследования, исходя из публичного интереса [11, с. 25], другими словами, оно целесообразно.

Во Франции по мотивам нецелесообразности прокуратурой отказывается в возбуждении уголовного преследования в 28% случаев [12, с.318].

Набирает сторонников, ратующих за введение указанного принципа, уголовно-процессуальная наука стран содружества [13; 14; 15].

В частности, Н.Н. Апостолова определяет принцип целесообразности (дискреционности) как предоставленную законом возможность выбора наиболее оптимальной из предусмотренных законом для данного конкретного случая формы осуществления уголовно-процессуальной деятельности и предусмотренного законом способа разрешения уголовно-правового конфликта с целью эффективного решения задач и достижения стоящих перед уголовным судопроизводством целей[16, с.5].

Несмотря на то, что данный принцип различно понимается и трактуется в научной среде, его применение обусловлено необходимостью, как процессуальной экономии, так и возможности

принятия прокурором решения о необходимости осуществления уголовного преследования, исходя из общественной опасности как самого правонарушения, так и лица его совершившего.

Как отмечает ряд исследователей высокая результативность применения процедуры медиации в странах, в которых в уголовном судопроизводстве реализуется принцип целесообразности, представляется вполне логичной, так как введение названного принципа открывает более широкий простор для усмотрения при производстве по уголовному делу и не требует в ряде случаев детального законодательного закрепления отдельных процедур [17, с.49].

Актуальность реформирования досудебного производства по уголовному делу обусловлена также, трансформацией общепринятых взглядов на организацию и функционирование всей системы. При этом важным элементом системы может выступить принцип целесообразности, исходя из которого, должны приниматься эпохальные решения по делу. Основопологающими при этом должны быть решения о начале досудебного производства [18; 19], его прекращении [20], либо применении того или иного процессуального института [21; 22].

Таким образом, в современных условиях реформирования правоохранительной системы введение принципа целесообразности будет не только способствовать повышению эффективности уголовного судопроизводства, но и позволит шире использовать альтернативные механизмы восстановительного правосудия и разрешения уголовных конфликтов.

Список использованной литературы

1. Ханов Т.А., Сихимбаев М.Р., Биржанов Б.К., Биржанов К.К. Геномная регистрация как универсальный идентификатор личности в системе мер предупреждения преступности: исследование и перспективы внедрения // Всероссийский криминологический журнал. 2016. Т. 10. № 3. С. 544-553.
2. Ахпанов А.Н. Уголовно-процессуальная медиация в контексте восстановительного правосудия // Актуальные проблемы уголовной и уголовно-процессуальной политики Российской Федерации материалы международной научно-практической конференции. 2012. С. 129-133.
3. Аюпова З.К., Кусаинов Д.У., Рахметулина Б.С., Сералиева А.М., Чикеева З.Ч. Медиация как институт восстановительного правосудия в реализации принципа процессуальной экономии в новом уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан // Всероссийский криминологический журнал. 2016. Т. 10. № 4. С. 825-837.
4. Аскарлова М.М., Байзаков Е.Е. Проблемы развития института медиации в Республике Казахстан // Глобализация и региональное развитие в XXI в.: векторы развития, вызовы, инновации: Сборник научных статей Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции магистрантов, аспирантов и адъюнктов. Самара, 2019. С. 150-156.
5. Ахпанов А.Н., Азаров В.А., Балгынтаев А.О. Процессуальные соглашения в уголовном судопроизводстве: законотворческий опыт Республики Казахстан // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. 2015. Т. 9. № 2. С. 343-350.
6. Финк Д.А., Такеева А.Ж. Проблемные вопросы института процессуальных соглашений по УПК Республики Казахстан // Правовые проблемы укрепления российской государственности: Сборник статей. Томский государственный университет. Томск, 2015. С. 155-156.
7. Прокопова А.А. Некоторые вопросы законодательной регламентации процессуального соглашения в Республике Казахстан // Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики: Сборник материалов V Международной научно-практической конференции, посвященной Дню юриста. С.Б. Верещак. - Чебоксары, 2015. С. 481-486.
8. Толеубекова Б.Х., Калкаева Н.Б., Хведелидзе Т.Б. Современные методологические подходы к осмыслению сущности процессуального соглашения в уголовном судопроизводстве Казахстана // Актуальные вопросы права, экономики и управления: Сборник статей XV Международной научно-практической конференции. Пенза, 2018. С.161-164.
9. Brockhaus F. A. Fachlexikon: Recht. – Münster: Alpmann Schmidt, Leipzig, 2005. – 1632 S.
10. Попаденко Е.В. Применение примирительных процедур (медиации) в уголовном судопроизводстве. М., 2010. С. 19.
11. Bohlander, M. Principles of German Criminal Procedure / M. Bohlander. – Oxford : Hart Publishing Ltd., 2012. – 242 p
12. Уголовный процесс западных государств / Под. ред. К.Ф. Гуценко. М., 2001. 480с.
13. Самарин В.И. Принцип целесообразности против принципа публичности в современном уголовном процессе // Уголовный процесс как средство обеспечения прав человека в правовом государстве: Материалы Международной научно-практической конференции. 2017. С. 73-84.

14. Толеубекова Б.Х., Калкаева Н.Б., Хведелидзе Т.Б., Хведелидзе М.Ж. Целесообразность как уголовно-правовой и уголовно-процессуальной принцип в законодательстве Республики Казахстан: модель системы гарантий // Юридические науки, правовое государство и современное законодательство: Сборник статей III Международной научно-практической конференции. 2018. С. 63-67.
15. Савельев К.А., Иванов В.В. Принцип целесообразности в российском уголовном процессе: "за" и "против" // Законы России: опыт, анализ, практика. 2019. № 3. С. 54-58.
16. Апостолова Н.Н. Целесообразность (дискреционность) в российском уголовном судопроизводстве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2011. 62с.
17. Валеев А.Т. Медиация в уголовном судопроизводстве российской федерации: направления совершенствования российского уголовно-процессуального законодательства // Вестник института: преступление, наказание, исправление. 2014. № 4 (28). С. 47-51.
18. Садвакасова А.Т. О проблемных вопросах, возникающих при принятии решений органами, ведущими уголовный процесс, на этапе начала досудебного производства // Вестник Калининградского филиала Санкт-Петербургского университета МВД России. 2019. № 2 (56). С. 147-151.
19. Садвакасова А.Т., Ханов Т.А. Ситуации первоначального этапа досудебного производства: казахстанский опыт // Ситуационный подход в юридической науке и практике: современные возможности и перспективы развития: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 15-летию научной школы криминалистической ситуалогии БФУ им. И. Канта. Калининград, 2017. С. 90-95.
20. Богданович Н.А. Прекращение производства по уголовным делам, зарегистрированным в электронной системе "Единый реестр досудебных расследований": проблемы теории и практики // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2019. № 1 (74). С. 94-99.
21. Ахпанов А.Н., Хан А.Л. О соотношении гласных и негласных следственных действий в уголовном процессе Республики Казахстан // Вестник Института законодательства Республики Казахстан. 2016. № 4 (45). С. 124-132.
22. Шаймуханов А.Д. К вопросу законодательной регламентации некоторых оперативно-розыскных мероприятий и негласных следственных действий // Актуальные проблемы современности. 2018. № 2 (20). С. 6-12.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Талғат Ахматзиевич Ханов
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Адель Талгатовна Садвакасова
Баримбек Бейсенов атындағы Қарағанды ПМ академиясы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ТЕХНИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ПРИНЦИПІ РЕТІНДЕ

Мақалада қылмыстық іс жүргізу жүйесіне орындылық принципін енгізу мүмкіндігі қарастырылған. Авторлардың пікірінше, бұл қағида қылмыстық саясатты реформалаудың заманауи тұжырымдамасына сәйкес келеді және қылмыстық сот ісін жүргізудің тиімділігін арттыруға көмектеседі. Бұл қағида енгізу әділеттілікті қалпына келтірудің және қылмыстық қатығыстарды шешудің балама тетіктерін қолдануға қосымша мүмкіндіктер ашады, сондай-ақ қылмыстық қудалау органдарына барлық күшті ауыр және аса ауыр қылмыстарды ашуға және тергеуге бағыттауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: мақсаттылық принципі; қылмыстық іс жүргізу; сотқа дейінгі тергеу; құқық бұзушылық; тұлға.

Khanov Talgat
Karaganda Economic University Kazpotrebsoyuz,
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Sadvakassova Adel

Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
named after B. Beysenov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

FEASIBILITY AS A PRINCIPLE OF CRIMINAL PROCEEDINGS

The article considers the possibility of introducing the principle of expediency into the system of criminal procedure. According to the authors, this principle is consistent with the modern concept of criminal policy reform and will help increase the effectiveness of criminal proceedings. The introduction of this principle will open up additional opportunities for the use of alternative mechanisms of restorative justice and the resolution of criminal conflicts, as well as allow criminal prosecution authorities to focus all efforts on the disclosure and investigation of serious and especially serious crimes.

Keywords: principle of expediency; criminal proceedings; pre-trial investigation; offense; personality.

List of references:

1. Khanov T.A., Sikhimbaev M.R., Birzhanov B.K., Birzhanov K.K. Genomic registration as a universal identifier of an individual in a system of crime prevention measures: research and implementation prospects // *All-Russian Criminological Journal*. 2016.V. 10. No. 3. P. 544-553.
2. Akhpanov A.N. Criminal procedural mediation in the context of restorative justice // *Actual problems of the criminal and criminal procedural policy of the Russian Federation materials of the international scientific-practical conference*. 2012.S. 129-133.
3. Ayupova Z.K., Kusainov D.U., Rakhmetulina B.S., Seralieva A.M., Chikeeva Z.Ch. Mediation as an institution of restorative justice in the implementation of the principle of procedural economy in the new criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan // *All-Russian Criminological Journal*. 2016.V. 10. No. 4. P. 825-837.
4. Askarova M.M., Bayzakov E.E. Problems of the development of the mediation institute in the Republic of Kazakhstan // *Globalization and regional development in the 21st century: development vectors, challenges, innovations: Collection of scientific articles of the All-Russian (with international participation) scientific and practical conference of undergraduates, graduate students and adjuncts*. Samara, 2019.S. 150-156.
5. Akhpanov A.N., Azarov V.A., Balgyntaev A.O. Procedural agreements in criminal proceedings: the legislative experience of the Republic of Kazakhstan // *Criminological Journal of the Baikal State University of Economics and Law*. 2015.Vol. 9. No. 2. P. 343-350.
6. Fink D.A., Takeeva A.Zh. Problematic issues of the institution of procedural agreements under the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan // *Legal problems of strengthening Russian statehood: Collection of articles*. Tomsk State University. Tomsk, 2015.S. 155-156.
7. Prokopova A.A. Some issues of legislative regulation of the procedural agreement in the Republic of Kazakhstan // *Actual problems of legal science and law enforcement practice: Proceedings of the V International scientific and practical conference dedicated to the Lawyer's Day*. S.B. Vereshchak. Cheboksary, 2015.S. 481-486.
8. Toleubekova B.Kh., Kalkaeva NB, Khvedelidze TB Modern methodological approaches to understanding the essence of the procedural agreement in the criminal justice of Kazakhstan // *Actual issues of law, economics and management: Collection of articles of the XV International scientific and practical conference*. Penza, 2018.S.161-164.
9. Brockhaus F. A. *Fachlexikon: Recht.* – Münster: Alpmann Schmidt, Leipzig, 2005. – 1632 S.
10. Popadenko E.V. The use of conciliation procedures (mediation) in criminal proceedings. M., 2010.S. 19.
11. Bohlander, M. *Principles of German Criminal Procedure* / M. Bohlander. – Oxford : Hart Publishing Ltd., 2012. – 242 p.
12. *The criminal process of Western states* / Under. ed. K.F. Gutsenko. M., 2001.480 s.
13. Samarin V. And. The principle of expediency against the principle of publicity in the modern criminal process // *The criminal process as a means of ensuring human rights in the rule of law: Materials of the International Scientific and Practical Conference*. 2017.S. 73-84.
14. Toleubekova B.Kh., Kalkaeva NB, Khvedelidze TB, Khvedelidze M.Zh. Expediency as a criminal law and criminal procedure principle in the legislation of the Republic of Kazakhstan: model of a

guarantee system // Jurisprudence, rule of law and modern legislation: Collection of articles of the III International scientific and practical conference. 2018.S. 63-67.

15. Savelyev K.A., Ivanov V.V. The principle of expediency in the Russian criminal process: for and against // Laws of Russia: experience, analysis, practice. 2019.No 3.P. 54-58.

16. Apostolova N.N. Expediency (discretion) in the Russian criminal proceedings: Abstract. dis. ... Dr. jur. sciences. M., 2011.62 s.

17. Valeev A.T. Mediation in the criminal justice of the Russian Federation: directions for improving the Russian criminal procedural law // Institute Herald: crime, punishment, correction. 2014. No. 4 (28). S. 47-51.

18. Sadvakasova A.T. About problematic issues arising in decision-making by the authorities conducting the criminal process at the stage of the beginning of pre-trial proceedings // Bulletin of the Kaliningrad branch of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2019.No 2 (56). S. 147-151.

19. Sadvakasova A.T., Khanov T.A. Situations of the initial stage of pre-trial proceedings: the Kazakhstani experience // Situational approach in legal science and practice: modern opportunities and development prospects: Materials of the International scientific and practical conference dedicated to the 15th anniversary of the scientific school of forensic situational history of the IKBFU I. Kant. Kaliningrad, 2017.S. 90-95.

20. Bogdanovich N.A. Termination of criminal cases registered in the Unified Register of Pre-trial Investigations electronic system: problems of theory and practice // Journal of Foreign Law and Comparative Law. 2019.No 1 (74). S. 94-99.

21. Akhpanov A.N., Khan A.L. On the ratio of public and secret investigative actions in the criminal process of the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan. 2016. No. 4 (45). S. 124-132.

22. Shaimukhanov A.D. To the issue of legislative regulation of some operational-search measures and covert investigative actions // Actual problems of the present. 2018. No. 2 (20). S. 6-12.

УДК 343.132
МРНТИ 10.79.41

Белицкий Владислав Юрьевич
vlad_belitskiv@mail.ru

ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации», Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация

**ПРЕДМЕТ ДОПРОСА СОТРУДНИКОВ ОРГАНИЗАЦИИ – «ФИНАНСОВОЙ ПИРАМИДЫ»,
МАСКИРУЮЩЕЙ СВОЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОД КРЕДИТНЫЙ КООПЕРАТИВ**

В статье рассматриваются проблемы, связанные с организацией и производством предварительного следствия в отношении очень сложного состава преступления: мошенничества, совершенного с использованием принципа «финансовой пирамиды», замаскированной под деятельность кооперативов различного вида. Автор на основе материалов судебно-следственной практики, сформулировал круг обстоятельств, подлежащих установлению при допросе сотрудников организации – «финансовой пирамиды», действующей под видом кредитного кооператива. Материал статьи будет полезен следователям, специализирующимся на расследовании мошенничеств данного вида.

Ключевые слова: предварительное следствие, следователь, мошенничество, «финансовая пирамида», допрос свидетеля, допрос подозреваемого

Низкий уровень финансовой грамотности населения, не достаточный опыт инвестирования позволят процветать «финансовым пирамидам» в различных мировых державах: Россия, США, Франция, Китай, Япония. Не является исключением и Казахстан, где третий год статистика показывает рост числа потерпевших от мошенничеств данного вида. [3; 4].

За время деятельности «финансовых пирамид» они себя проявили по-разному: как «финансовые пирамиды» в чистом виде – пирамиды Понци (Понзи); как организации, вуалирующие

свою деятельность под компании многоуровневого или сетевого маркетинга; организации социальных новаций и пр. [Более подробно см.: 1; 2, С. 7-12].

В последние годы наибольшую распространенность получили мошенничества, совершенные по принципу «финансовой пирамиды» вуалирующие свою работу под деятельность кооперативов различного вида: производственных, сельскохозяйственных, кредитных, жилищных или жилищно-строительных, жилищно-накопительных и пр.

При организации расследования мошенничеств, совершенных с использованием принципа «финансовой пирамиды» и маскирующих свою деятельность под кооперативы различного вида, нередко возникают проблемы определения предмета допроса.

На страницах данной статьи, для оптимизации деятельности следователей по расследованию преступлений рассматриваемого вида, предложим предмет допроса сотрудников организации – «финансовой пирамиды», не зависимо от их процессуального статуса. Акцент сделан именно на их осведомленности, с учетом места их работы и занимаемой должности бухгалтер, главный бухгалтер, кассир, менеджер, юрист и пр.

Однако, считаем, что при допросе любого сотрудника кооператива, под личиной которого действовала «финансовая пирамида», целесообразно получить ответы на следующие вопросы:

- 1) В какой период времени, в какой должности работал в кооперативе?
- 2) Имелся ли должностной регламент (должностные инструкции), был ли он с ними ознакомлен, что входило в его должностные обязанности?
- 3) Известно ли о дате регистрации кооператива, а также о том, кто являлся его учредителем?
- 4) По какому адресу юридически и фактически находился кооператив, а также его офисы?
- 5) Какие основные направления деятельности кооператива?
- 6) Какие органы управления были созданы в кооперативе и выполняли ли они свои функции?
- 7) Были ли созданы в кооперативе резервный фонд, страховой фонд и, если да, то поступали ли на них денежные средства?
- 8) Кто фактически руководил деятельностью кооператива и принимал управленческие решения?
- 9) Осуществлялось ли рекламирование деятельности кооператива и, если да, то кем, в каких источниках, а равно каким образом ещё осуществлялась популяризации деятельности организации с целью привлечения новых пайщиков?

Так, например, председатель потребительского жилищного кооператива «Жилье в кредит» М.Ф. Кухаренко проводил активную рекламную кампанию на телеканалах и в региональных печатных средствах массовой информации в течение всего периода деятельности кооператива. При этом рекламная продукция ПЖК (ПСК) «Жилье в кредит» не содержала достаточного количества информации о деятельности организации, а её текст нарушал абз. 4,5 ст. 17 Федерального закона «О рекламе» №108-ФЗ, запрещающий предоставлять любого рода гарантии, обещания или предложения о будущей эффективности (доходности) деятельности. [5]

10) Кем была разработана форма оформляемых документов: заявления о вступлении в кооператив, договор о передаче личных сбережений пайщика в кооператив и др.? Соответствовала ли форма заключенных договоров их содержанию?

При расследовании мошенничеств рассматриваемого вида были выявлены факты того, что мошенники, используя юридическую безграмотность граждан, заключали с ними договоры, не содержащие существенных условий и ничтожные с правовой точки зрения [более подробно см., напр.: 1, С. 45, 99-100].

11) Кто и кем был уполномочен на подписание договоров, заключаемых с гражданами?

12) Что именно они разъясняли лицу, обратившемуся в кооператив и выразившему желание выступить пайщиком? Инструктировали ли их о том, что необходимо говорить обратившемуся гражданам и, если инструктаж проводился, то кем именно и в чем он состоял?

В частности, допрошенные в качестве свидетелей менеджеры КПКГ «Партнер-Кредит» поясняли, что по указанию директора данного КПКГ Р.А. Сирайзова проводили индивидуальные беседы с гражданами, сообщая им информацию о сверхдоходности и надежности деятельности кооператива. Гражданам предлагали заключить договоры о передаче личных сбережений в КПКГ «Партнер-Кредит» и передать денежные средства в качестве вкладов, обещая гарантированное получение необоснованно высоких процентов компенсации, начисляемой на сумму вклада – в размере от 15% до 60% годовых, что значительно превышало размер процентных ставок по вкладам, предлагаемым банками. По указанию Р.А. Сирайзова сотрудники КПКГ также разъясняли

гражданам, что переданные ими денежные средства будут выдаваться членам кооператива, обратившимся для получения займа, под более высокий процент, в размере от 36% до 120% годовых, что вклады обеспечены банковской гарантией ООО «Страховая компания «Новый Век» [6].

13) Разъясняли ли пайщикам (заемщикам) их права и обязанности по заключенным договорам и, если да, то какие именно?

14) Какие документы оформлялись при приеме лица в члены кооператива, внесении им паевого взноса?

15) Каким образом осуществлялся прием денег от граждан, как оформлялся прием денежных средств, куда они передавались, где хранились?

Например, из показаний свидетеля <ФИО>713, которые она давала на предварительном следствии было установлено, что в июне 2012 года <ФИО>713 была принята на работу менеджером по работе с клиентами в КПК «ГКК». Деятельностью кооператива фактически руководил Б.Н. Глухов, который распоряжался денежными средствами, полученными от вкладчиков кооператива. На основании доверенности, выданной <ФИО>715, она принимала денежные средства от пайщиков кооператива, оформляла кассовые расходные и приходные ордера. Денежные средства, полученные от вкладчиков, она передавала Б.Н. Глухову, в его отсутствие <ФИО>715 (т. 81, л.д. 41-43) [7].

16) Кем и каким образом в кооперативе осуществлялся учет, полученных от граждан денежных сумм?

17) Известно ли о получении денег из кассы директором кооператива, председателем правления, иными членами кооператива и, если да, то какие документы при этом составлялись? Осуществлялся ли ими возврат подотчетных денежных сумм? Если нет, то по какой причине?

18) Известны ли факты использования денежных средств кооператива на личные нужды руководителей кооператива?

Как следует из материалов уголовного дела № 125627 работникам КПКГ «Магистраль» <анкетные данные изъяты> известно, что директор кооператива Т.И. Титова постоянно брала из кассы КПКГ «Магистраль» деньги, оформляя их на себя в подотчет. Деньги она брала деньги на строительство своего дома, расположенного в с. Власиха г. Барнаула. Кроме того, Т.И. Титова показывала свои фотографии с отдыха в Объединенных Арабских Эмиратах, после чего в офисе КПКГ «Магистраль» среди работников стало обсуждаться, что Т.И. Титова покупает в ОАЭ какую-то недвижимость [8].

19) Осуществлялась ли кооперативом инвестиционная или иная законная предпринимательская деятельность, связанная с использованием привлеченных денежных средств пайщиков и, если да, то какая именно?

20) Осуществлялось ли страхование вкладов и, если да, то кем, где и на какие суммы?

21) Проводились ли общие собрания пайщиков и, если да, то как часто? Кто проводил данные собрания? Какие вопросы на них рассматривались? Как были документально оформлен факт проведения и результат проведения общего собрания пайщиков?

22) Кем определялись виды займов, сроки займов, процентные ставки по ним в кооперативе?

23) Какие документы необходимо было оформить члену кооператива, для получения займа?

24) Каков был установленный порядок выдачи займов в кооперативе? Соблюдался ли данный порядок?

25) Кто занимался проверкой платежеспособности заемщиков? Были ли чем-либо обеспечены займы и, если да, то чем?

26) Кем и где и в каком порядке осуществлялся учет выданных займов?

27) Осуществлялась ли какая-либо работа с лицами, допустившими просрочку в возвращении заемных средств, процентов по ним и, если да, то кем и какая именно?

28) Осуществлялись ли проверки финансово-хозяйственной деятельности кооператива и, если да, то когда, кем и какие документы это подтверждают?

29) Практиковалось ли в кооперативе продление договоров вкладов и, если да, то какие при этом оформлялись документы?

Предложенный перечень вопросов носит примерный, ориентирующий характер и, безусловно, должен быть скорректирован и дополнен с учетом конкретной должностной категории и процессуального статуса допрашиваемого лица. Например, при допросе главного бухгалтера, бухгалтера, важно дополнительно получить ответы на следующие вопросы:

1) Кто вел бухгалтерский учет в организации? Какие были оформлены документы, отражающие в том числе, поступление денежных средств и их расход? Где хранятся данные документы?

2) Велся ли бухгалтерский учет в электронном виде с помощью специального программного обеспечения и, если да, то какого именно?

3) Осуществлялись ли проверки финансово-хозяйственной деятельности кооператива и, если да, то когда, кем и какие документы это подтверждают?

4) Как в кассовых документах отражалось поступление/выдача денежных средств от пайщиков кооператива?

5) Осуществлялись ли выдача процентов по вкладам и, если да, то в как это отражалось в кассовых документах (счетах)?

6) Вносились ли деньги на расчетный счет кооператива и, если да, то кем и с какой целью? Каковы обороты по данному счету за определенный период?

7) Когда, кем была подготовлена бухгалтерские и налоговые отчетные документы и какие сведения в них были отражены?

8) Проводили ли анализ соотношения вкладов и займов в кооперативе?

9) При низком уровне обеспеченности вкладов, информировали ли об этом председателя кооператива? Что он пояснил по данному поводу?

Надеемся, что сформулированный предмет допроса сотрудников организации – «финансовой пирамиды», маскирующей свою деятельность под кредитный кооператив, оптимизирует работу следователей в данном направлении.

Список использованных источников:

1. Белицкий В.Ю. Криминалистические аспекты предварительного расследования и судебного разбирательства мошенничеств, совершенных по принципу «финансовых пирамид»: дис. ... канд. юрид. наук. Барнаул, 2008. – 239 с.

2. Белицкий В.Ю. История возникновения и развития мошенничеств, совершенных по принципу «финансовой пирамиды» в России // Алтайский юридический вестник. – Научный журнал Барнаульского юридического института МВД России, 2017. – № 4 (20). – С. 7-12.

3. Кусаинова Д. Бизнес финансовых пирамид процветает в Казахстане // FinBiz.kz. – 13.05.2019. URL: <https://finbiz.kz/biznes-finansovyh-piramid-procvetaet-v-kazahstane>.

4. Осипова И. Почему в Казахстане процветают финансовые пирамиды // Курсив.kz. – 05.05.2019. – URL: <https://kursiv.kz/news/finansy/2019-05/pochemu-v-kazahstane-procvetajut-finansovye-piramidy>.

5. Приговор № 1-2/2015 1-85/2014 от 25 марта 2015 г. по делу № 1-2/2015/ Правобережный районный суд г. Липецка (Липецкая область) // <https://sudact.ru>.

6. Приговор № 1-284/2016 от 12 октября 2016 г. по делу № 1-284/2016 / Советский районный суд г. Казани (Республика Татарстан) // <https://sudact.ru>.

7. Приговор № 1-20/2018 1-20/2018(1-517/2017); ОСН.СОЕД.С1-299/2018 1-299/2018 1-517/2017 от 9 июля 2018 г. по делу № 1-20/2018 / Орджоникидзевский районный суд г. Магнитогорска (Челябинская область) // <https://sudact.ru>.

8. Уголовное дело № 125627, находившееся в производстве СЧ по РОПД ГСУ ГУ МВД России по Алтайскому краю.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Владислав Юрьевич Белицкий

Ресей Федерациясы Ішкі істер министрлігінің Барнауыл заң институты ФМҚЖББМ ЖБ,

Алтай өлкесі, Барнауыл қаласы, Ресей Федерациясы

ҰЙЫМНЫҢ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ТҮСІНДІРУІНІҢ МАЗМҰНЫ - «ҚАРЖЫЛЫҚ ПИРАМИДА», НЕСИЕЛІК ҒЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ҚЫЗМЕТІН ОЙНАТУ

Мақалада кооперативтердің әр түріне кіретін «қаржылық пирамида» қағидатын қолдана отырып жасалған алаяқтыққа өте күрделі қылмыс құрамына қатысты алдын ала тергеуді ұйымдастырумен және жүргізумен байланысты мәселелер талқыланады. Автор сот тергеу тәжірибесінің материалдарына сүйене отырып, ұйымның қызметкерлерінен жауап алу кезінде анықталатын жағдайлардың шеңберін - несиелік кооперативтің жетекшілігімен әрекет ететін

«қаржылық пирамидасын» тұжырымдады. Мақала осы түрдегі алаяқтықты тергеуге маманданған тергеушілерге пайдалы болады.

Кілт сөздер: алдын ала тергеу, тергеуші, алаяқтық, «қаржылық пирамида», куәдан жауап алу, күдіктіні жауап алу.

Belitsky Vladislav

**FGKOU V "Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation",
Barnaul, Altai Territory, Russian Federation**

**THE SUBJECT OF THE INTERPRETATION OF THE ORGANIZATION'S EMPLOYEES -
"FINANCIAL PYRAMID", MASKING ITS ACTIVITY UNDER CREDIT COOPERATIVE**

The article discusses the problems associated with organizing and conducting a preliminary investigation in relation to a very complex corpus delicti: fraud committed using the principle of the "financial pyramid" disguised as the activity of various types of cooperatives. The author, based on the materials of the judicial investigative practice, formulated a circle of circumstances to be established during the interrogation of the organization's employees - the "financial pyramid", acting under the guise of a credit cooperative. The article will be useful to investigators specializing in the investigation of fraud of this type.

Keywords: preliminary investigation, investigator, fraud, "financial pyramid", interrogation of a witness, interrogation of a suspect

List of references:

1. Belitsky V.Yu. Forensic aspects of the preliminary investigation and trial of fraud committed on the principle of "financial pyramids": dis. ... cand. legal sciences. Barnaul, 2008. -- 239 p.

2. Belitsky V.Yu. The history of the emergence and development of fraud committed on the principle of the "financial pyramid" in Russia // Altai Legal Bulletin. - Scientific journal of the Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2017. - No. 4 (20). - S. 7-12.

3. Kusainova D. Business of financial pyramids flourishes in Kazakhstan // FinBiz.kz. - 05/13/2019. URL: <https://finbiz.kz/biznes-finansovyh-piramid-proczvetaet-v-kazahstane>.

4. Osipova I. Why do financial pyramids flourish in Kazakhstan // Kursiv.kz. - 05/05/2019. - URL: <https://kursiv.kz/news/finansy/2019-05/pochemu-v-kazahstane-procvetayut-finansovye-piramidy>.

5. Sentence No. 1-2 / 2015 1-85 / 2014 of March 25, 2015 in case No. 1-2 / 2015 / Right-bank district court of the city of Lipetsk (Lipetsk region) // <https://sudact.ru>.

6. Sentence No. 1-284 / 2016 of October 12, 2016 in the case No. 1-284 / 2016 / Sovetsky District Court of Kazan (Republic of Tatarstan) // <https://sudact.ru>.

7. Sentence No. 1-20 / 2018 1-20 / 2018 (1-517 / 2017); OSN.SOED.S1-299 / 2018 1-299 / 2018 1-517 / 2017 of July 9, 2018 in the case No. 1-20 / 2018 / Ordzhonikidze district court of the city of Magnitogorsk (Chelyabinsk region) // <https://sudact.ru>.

8. Criminal case No. 125627, which was in the proceedings of the SCh according to the ROPD of the General Directorate of the Main Directorate of the Ministry of Internal Affairs of Russia in Altai Territory.

УДК 35.977

МРНТИ 10.17.35

Андрійчук Юрій Николаевич
vevorotin@gmail.com

Шинкарев Андрей Николаевич
800305sh@gmail.com

**Национальная академия государственного управления при Президенте Украины,
Киев, Украина**

**СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП МОДЕРНИЗАЦИИ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ И
АДМИНИСТРИРОВАНИЯ КАК ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ
ОБЩЕСТВЕННОГО ПАРТНЕРСТВА**

В работе исследуются направления макроэкономического управления и модернизации публичного управления и администрирования на региональном и местном уровне в Украине, в

частности в контексте формирования общественного партнерства в Украине. Раскрыты пути и механизмы государственного управления в регионах и направления совершенствования местного самоуправления в Украине. Сделан анализ стратегических документов модернизации управления на региональном и местном уровне на основе партнерства, которое предусматривает ряд совместных действий, эффективный поиск путей решения имеющихся проблем или новых возможностей для их реализации. Партнерство может быть целью деятельности, и механизмом достижения целей. Особенно это становится очевидным, когда задача состоит в налаживании взаимопонимания, приближении интересов сторон, создании условий для изменений. Налаживание партнерства требует общности, взаимной заинтересованности, вклада каждого в общее дело.

Ключевые слова: государственное управление, региональная политика, партнерство, модели и механизмы государственного управления.

Введение. В Украине обновлена власть и сформированным правительством разработано несколько новых концепций реформирования государственного и регионального управления, в частности в контексте децентрализации. Задача ученых-исследователей и практиков разработать реальные советы по их совершенствованию и довести эти предложения в органы принятия государственных управленческих решений. Реформирование управления на региональном и местном уровнях власти обязательно должно осуществляться с соблюдением следующих принципов: верховенства права; открытости, прозрачности и общественного участия; вездесущности местного самоуправления; subsidiarity; доступности публичных услуг; подотчетности и подконтрольности органов и должностных лиц местного самоуправления территориальной общине; подконтрольности органов местного самоуправления органам исполнительной власти в вопросах соблюдения Конституции и законов Украины; правовой, организационной и финансовой состоятельности местного самоуправления; государственной поддержки регионального управления и местного самоуправления; партнерства между государством и местным самоуправлением и устойчивого развития территорий [1].

Цель статьи. заключается в раскрытии вопросов модернизации государственной политики в сфере макроэкономического управления и публичного администрирования на региональном и местном уровне в Украине, в частности в контексте формирования общественного партнерства в Украине.

Анализ последних исследований и публикаций. Сегодня, современная украинская наука и практика публичного управления и администрирования только начинают формировать подходы и одиночно внедрять отдельные инструменты по региональным и местным инициативам, которые учитывают решения разнополярных задач: обеспечение общественной стабильности и привлечения ресурсов в регионы.

Последние исследования известных ученых в этой сфере (В.Воротин, Ю.Куц, Д.Карамисhev, О.Мордвинов и др.), свидетельствуют, что в Украине существуют две проблемы регионального управления - отсутствие активной позиции на уровне региона поиска дополнительных источников финансирования и возможных путей эффективного развития и отсутствие институтов, которые традиционно занимались региональным и местным развитием. Последние просто закрыты или перепрофилированы в национальном научной среде.

Основная часть. Отметим, что современные местные бюджеты, которые растут благодаря процессу децентрализации и государственный фонд регионального развития (существует в Украине) пока не решают вопрос эффективного регионального и местного хозяйствования. Сегодня требует логического завершения вся система в национальном управлении и все механизмы регионального и местного развития, в частности стратегического планирования и взаимодействия с центральной властью на основе эффективного партнерства.

Считаем важным, что в отличие от других развитых стран в Украине не хватает действенных и эффективных институтов хозяйственного развития на региональном, муниципальном и местном уровнях. Начатые в Украине реформы публичного управления на различных уровнях и территориальной организации власти формируют новые рамочные условия и требования по усилению роли управления в Украине в части обеспечения качества жизни населения, большей экономической ответственности и усиления ресурсной способности. Национальные и региональные органы власти получили дополнительные полномочия по обеспечению устойчивого социально-

экономического развития, появились новые возможности для роста качества жизни населения через использование дополнительных ресурсов, правильной экономической политике и стратегии развития.

Мировая практика последних десятилетий показывает, что обновление инструментария публичного управления и администрирования, форм реализации экономической политики в условиях глобализации и многоуровневой интеграции должно опираться на принципиально новые - гибкие и согласованные управленческие формы (модели). В современных условиях реформирования системы управления на региональном и местном уровне, нуждаются в совершенствовании и теоретической разработке направлений преобразования и их организационно-правового обеспечения в Украине.

Так согласно Конституции Украины 1996 года. (Ст. 133) властно-пространственной основой организации власти является административно-территориальные единицы, систему которых составляют: Автономная Республика Крым, области, районы, города, районы в городах, поселки и села. Как отмечается в Концепции государственной региональной политики Украины, система территориальной организации власти базируется на сочетании государственного управления, регионального управления и местного самоуправления.

Именно региональное управление формируется на уровне областного, районного, городского хозяйствования и представляет собой особый вид управленческой деятельности по регулированию социально-экономических процессов на данной территории.

На уровне региона осуществляются еще несколько видов управленческой деятельности в экономической сфере: отраслевое управление; судебное, правовое управление различных уровней; управления негосударственных органов; общественное управление (ассоциации, объединения, союзы - профсоюзные, защиты прав потребителей, молодежные, экологические, ветеранские организации и т.п.).

С одной стороны, такая разветвленная структура должна обеспечивать защиту и представление экономических интересов различных субъектов социально-экономической деятельности, но с другой, актуализирует расхождение, пересечение интересов каждого из участников. В основном они заключаются в стремлении присвоить максимальный объем ресурсов, обеспечить себе определенные выгоды. Конечной целью обновленного регионального управления является разрешение противоречий, возникающих между общественными, отраслевыми и региональными интересами, а также создание гибкой системы сочетание всех интересов в пределах территории.

Первая группа регионального управления, одновременно включает общегосударственное управление со стороны центральных органов власти, и управление со стороны местных органов исполнительной власти и органов местного самоуправления, а также отраслевое, межотраслевое управление.

Вторую группу субъектов регионального управления можно определить, исходя из круга субъектов местного самоуправления, поскольку, по нашему мнению, региональная способность управления в данном случае является производной от права местного самоуправления. К этой группе относятся, прежде всего, территориальные общины региона, которые имеют гарантированное государством право и реальную способность самостоятельно решать вопросы местного значения и выступают как определенные субъекты местного самоуправления. Это, в первую очередь, касается территориальных общин городов республиканского и областного значения, которые оказывают решающее влияние на хозяйственное и социальное развитие регионов Украины.

Отметим, что в последнее время постоянно возрастает активность разного рода добровольных объединений, общин и их органов (Ассоциация сельских, поселковых и городских советов Украины, Украинская ассоциация местных и региональных властей, Союз лидеров местных и региональных властей и т.д.), которые пытаются влиять на формирование региональной политики в Украине. Совместно с другими общественно-политическими формированиями (региональными организациями политических партий и блоков, профсоюзами, объединениями, представляющими интересы субъектов хозяйствования, различных слоев населения и т.п.) эти объединения можно включить в третью группу субъектов регионального управления. Хотя, учитывая то обстоятельство, что они не имеют властных полномочий, их, скорее, можно отнести к так называемым "группам давления" на органы центральной и региональной власти или лоббирования собственных интересов.

Современной целью реформирования является усиление институциональной способности формирования государственной политики в определенных Кабинетом Министров Украины сферах, реализацию которой возложено на Кабинет Министров Украины Конституцией и законами Украины, а также при необходимости разграничения функций по формированию и реализации государственной

политики. Указанное будет способствовать повышению эффективности функционирования всей системы органов исполнительной власти, в частности на региональном и местном уровнях.

После обновления в 2019 году всей власти в Украине проходит процесс усиления общественного партнерства, социального единства и содействие устойчивому экономическому развитию, что сегодня является одним из самых острых национальных вопросов, в частности в контексте формирования эффективных моделей государственного управления. Именно поэтому особое значение приобретает поиск возможностей для диалога и взаимопонимания между различными группами интересов в обществе и развитие различных механизмов и моделей, которые могут ускорить современный процесс обновления национальной хозяйственной системы. Процесс налаживания общественного партнерства - один из необходимых и актуальных на сегодня механизмов и направлений повышения эффективности системы управления.

Необходимо отметить, что общественное партнерство - это не нечто заданное раз и навсегда, это - живой процесс. Как условие деятельности общественное партнерство означает объединение усилий ради совместно определенных целей, то есть согласие на эффективное сотрудничество. Как процесс, партнерство предусматривает ряд совместных действий, реальный поиск путей решения имеющихся проблем или новых возможностей для их реализации. В общественном партнерстве нет второстепенных вопросов. Важно, что процесс налаживания партнерства, развития отношений и налаживание реального диалога, является результатом этого процесса. Общественное партнерство может быть и целью деятельности, и механизмом достижения целей. Особенно это становится очевидным, когда задача состоит в налаживании взаимопонимания, приближении сторон, создании условий для эффективных изменений.

Бесспорно, что эффективное и взаимовыгодное сотрудничество бизнеса, власти и общества способствует экономическому развитию отдельных регионов и страны в целом. Однако следует отметить, что в каждом регионе вопрос выбора механизмов и форм объединения ресурсов и усилий, координации деятельности институтов гражданского общества, органов публичной власти, бизнеса для комплексного решения конкретных целей решаются различным путем и с переменным успехом. Следовательно, исследования лучшего опыта и его распространение является одним из важных управленческих вопросов.

Наши исследования показывают, что необходимость выстраивания системы взаимодействия и взаимовыгодного сотрудничества между органами власти, общественными организациями и бизнесом вызвана необходимостью направления совместных усилий на реализацию приоритетных для экономики социально значимых программ и проектов. Именно это обуславливает наш активный теоретический и практический поиск механизмов и форм сотрудничества всех заинтересованных сторон.

Конкретизация участия каждого из партнеров, а также общая ответственность при подготовке и реализации программ и проектов служит хорошей школой по созданию надежных и эффективных рычагов для саморазвития. Кроме того, что это дает возможность использовать весь интеллектуальный потенциал, способствует дальнейшей открытости деятельности органов власти в тесном взаимодействии с другими социальными актерами.

Вместе с тем, следует отметить, что в результате реализации абсолютно каждого проекта происходят существенные сдвиги, которые касаются не только материально-технического обеспечения, но и развития всех сторон предпринимательства. Самое главное достижение заключается в том, что к разработке и реализации проектов привлекаются не только руководители, но и должностные лица на уровне местного самоуправления всех уровней, партнеры, общественные организации.

Участие в конкурсах проектов и программах регионального развития и местного самоуправления дает возможность объективно оценивать ресурсные возможности, определять тактическую составляющую технологии достижения целей проекта, конкретизировать краткосрочные и долгосрочные последствия реализации, учитывать влияние ожидаемых результатов на целевые группы, идентифицировать ожидаемые источники финансирования. То есть, решать вопросы социально-экономического развития территорий путем использования дополнительных возможностей привлечения средств. А это все и будет влиять на повышение уровня безопасности.

И, конечно, участие в конкурсах предусматривает контроль и мониторинг, отчетность о ходе выполнения мероприятий проекта-победителя. Использование механизмов прямой демократии для привлечения общественности к подготовке и принятия решений органами публичной власти является

важным и эффективным инструментом для налаживания действенного сотрудничества между властью и обществом.

Отметим, что налаживание партнерства требует общности, взаимной заинтересованности, вклада каждого в общее дело. Партнерство предполагает стремление объединения усилий и ресурсов, энергии, знаний, опыта различных групп, каждая из которых приносит в партнерстве что-то свое, ценное и неповторимое. Это, не только просто скоординированные действия различных сторон, это прежде всего общая ответственность за результат. Как правило, говорят о партнерстве как о том способе взаимодействия, который больше учитывает равенство сторон - как в плане участия в процессе, так и в плане пользы, которую получают стороны. Особенно это важно на региональном уровне.

Сегодня все чаще говорят о межсекторальном партнерстве - партнерство органов власти, граждан и их объединений, бизнес сектора, СМИ, и особенно на местах. Как и сам термин "партнерство", межсекторальное партнерство имеет различные определения. Согласно одной из версий межсекторальное партнерство - это совместное действие "трех или более организаций, представляющих государственный, частный и волонтерский сектора, которые предоставляют свои разнообразные ресурсы для продвижения совместного видения, имеет четко определенные цели и задачи. В развитой рыночной экономике целью партнерства должно быть создание инициативы, в рамках которой партнеры сотрудничали бы в достижении общих целей и задач, и следовательно - создавали больше, чем простую сумму своих усилий. В реальной жизни часто случается так, что партнерство - это просто инициатива, которая существует как формальная структура, собирает вместе различные группы интересов.

Все чаще в Европе говорят именно о партнерстве как механизме развития социального единства и решения социальных проблем, привлечение групп, которые ранее страдали от вынужденной маргинальности, недостаточного внимания, а иногда - и откровенно враждебного отношения со стороны остального общества. Целью партнерства выступает "объединения энергии, навыков и ресурсов ключевых актеров: организаций публичного сектора, профсоюзов, волонтерских организаций, групп представителей местных общин, - в развитии и реализации местных стратегий для преодоления безработицы, бедности и социального исключения. Такое партнерство имеет различные формы и покрывает широкий спектр социальных, экономических проблем, проблем охраны окружающей среды "[2].

В целом, совместная работа позволяет прийти к согласию об общих ценностях и принципах, выработать общие цели и задачи, мероприятия и программы деятельности. Она помогает преодолевать барьеры между властью и людьми, изоляцию отдельных групп и более прозрачно и ответственно распределять ресурсы для более эффективного решения проблем. Партнерство возникает, когда берутся за дело, которое самостоятельно решить невозможно. Часто один сектор - то власть или неправительственные объединения, или бизнес - не могут дать ответа, которые удовлетворили бы всех. Поэтому, партнерство не просто лозунг, а необходимое условие устойчивого развития. Новые возможности для диалога между различными "заинтересованными сторонами" общества позволяют рассмотреть различные подходы, привлечь свежие идеи и новые человеческие ресурсы.

Отметим, что обеспечение устойчивого социально-экономического развития, максимальный учет всех законных интересов и создание условий для постоянного роста невозможно без партнерства между всеми секторами общества. Благодаря различиям между ними, каждый из секторов имеет уникальные знания, опыт и ресурсы, которые должны быть использованы для развития общества. Поэтому, на смену противостоянию и конкуренции секторов приходит взаимодополнение и партнерство. Органы власти имеют соответствующие полномочия по принятию решений и ресурсы для воплощения этих решений в жизнь. Организации гражданского общества имеют опыт, активистов, тесные отношения с людьми, которые требуют решения насущных проблем.

Общественное партнерство - это прежде всего механизм создания новых возможностей и понимания, разрушение стереотипов, изменение отношения, уход от акцентирования отношений зависимости и подчинения, развитие навыков совместной деятельности и объединения ради изменений к лучшему. Общественное и межсекторальное партнерство - это демократия в действии в современных условиях сложных процессов реформирования в Украине [3].

Выводы и рекомендации. Как вывод отметим первое - что данные обновленных Концепций реформирования предусматривают переход на новую децентрализованную модель организации государственной и региональной власти. Основной задачей таких концепций является анализ

актуальных проблем в сфере управления, определение основных управленческих и правовых подходов, организационных, финансовых основ их решения, согласования по времени с реформированием административно-территориального устройства. Ключевым вопросом концепций является обоснование предложений по обеспечению на региональном и местном уровне демократической и эффективной организации управления, внедрение механизма оптимального самостоятельного функционирования субъектов местного самоуправления. И второе - что одним из важных элементов налаживания качественного диалога между общественными и управленческими партнерами являются эффективная коммуникация - умение слушать и слышать, обмениваться информацией, распространять совместно принятые ключевые проблемы. Ведь качественному сотрудничеству в значительной степени мешают стереотипы, особенно между общественными секторами. Такой стереотип существует частично и в результате функционирования на рынке недобросовестных, безответственных, «карманных», политически ангажированных общественных активистов и организаций, автоматически бросает тень и на других представителей «третьего сектора». Именно поэтому уже на этапе выработки договоренностей институтам гражданского общества важно правильно донести информацию о себе, свои демократические ценности и цели.

Список использованных источников:

1. Воротин В. Е., Романенко Е. А., Щокин Р. Г., Пивоваров К. В. (2018). Совершенствование организационно-правового механизма управления экономикой государства: европейский опыт для Украины. Финансово-кредитная деятельность: проблемы теории и практики, 3 (26), - 368-376.
2. Воротин В. (2003). «Государственное регулирование экономики Украины: политико-экономический аспект», Вестник Украинской академии государственного управления при Президенте Украины, 2. - 51-58.
3. Воротин В. Е., Проданник В. М. (2019). От регуляторной политики к государственно-частному партнерству в государственном секторе Украины. Модернизация сферы образования и науки как объект государственного управления: конкурентные преимущества для Украины / В.Е. Воротин / Научные записки Института законодательства Верховной Рады Украины, 1. - 95-102.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Юрий Николаевич Андрийчук
Андрей Николаевич Шинкарев**

Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина ҚОҒАМДЫҚ СЕРІКТЕСТІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПРОЦЕСІ РЕТІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫ ЖӘНЕ БАСҚАРУДЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ КЕЗЕҢІ

Мақалада Украинадағы аймақтық және жергілікті деңгейлердегі макроэкономикалық менеджмент және мемлекеттік басқару мен басқаруды модернизациялау, атап айтқанда Украинада мемлекеттік серіктестіктің қалыптасуы тұрғысынан қарастырылады. Украинада аймақтардағы мемлекеттік басқарудың жолдары мен тетіктері және жергілікті өзін-өзі басқаруды жетілдіру бағыттары ашылды. Серіктестік негізінде басқаруды модернизациялау бойынша аймақтық және жергілікті деңгейдегі стратегиялық құжаттарға талдау жасалды, бұл бірқатар бірлескен іс-әрекеттерді, мәселелерді шешудің тиімді жолдарын немесе оларды іске асырудың жаңа мүмкіндіктерін қарастырады. Серіктестік қызметтің мақсаты және мақсатқа жетудің тетігі бола алады. Бұл әсіресе өзара түсіністік орнату, тараптардың мүдделерін жақындату және өзгерістерге жағдай жасау болған кезде айқын болады. Әріптестікті құру ортақтығын, өзара қызығушылығын, бәрінің ортақ іске қосқан үлесін талап етеді.

Кілт сөздер: мемлекеттік басқару, аймақтық саясат, серіктестік, мемлекеттік басқарудың модельдері мен механизмдері.

**Andriychuk Yuri
Shinkarev Andrey**

**National Academy of Public Administration under the President of Ukraine,
Kiev, Ukraine**

THE MODERN STAGE OF MODERNIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION AND ADMINISTRATION AS A PROCESS OF FORMATION OF PUBLIC PARTNERSHIP

The paper studies the directions of macroeconomic management and modernization of public administration and administration at the regional and local levels in Ukraine, in particular in the context of

the formation of public partnership in Ukraine. The ways and mechanisms of public administration in the regions and the directions of improving local government in Ukraine are revealed. The analysis of strategic documents on modernization of management at the regional and local levels on the basis of partnership, which provides for a number of joint actions, an effective search for solutions to existing problems or new opportunities for their implementation, is made. Partnership can be the goal of an activity, and a mechanism for achieving goals. This becomes especially obvious when the task is to establish mutual understanding, approximate the interests of the parties, and create conditions for change. Partnership building requires commonality, mutual interest, everyone's contribution to a common cause.

Keywords: public administration, regional policy, partnership, models and mechanisms of public administration.

List of references:

1. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the european experience for ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice, 3 (26), - 368-376 [in Ukrainian].
2. Vorotin, V. (2003), "State regulation of the economy of Ukraine: political-economic aspect", Visnyk Ukrainskoi Akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy, 2. – 51-58 [in Ukrainian].
3. Vorotin V. E., Prodanyk V.M. (2019). From regulatory policy to state-private partnership in the public sector of Ukraine. Modernization of the sphere of education and science as an object of public administration: competitive advantages for Ukraine / V.Ye. Vorotin / Scientific Notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, 1. - 95-102 [in Ukrainian].

УДК 351.759.6
МРНТИ 10.17.53

Павлов Сергей Сергеевич
sspav80@gmail.com

Институт государственного управления в сфере гражданской защиты, Киев, Украина

**ГРАЖДАНСКАЯ ЗАЩИТА И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ
КАК ОБЪЕКТОВ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ**

В статье исследуются теоретические вопросы гражданской защиты и предупреждения чрезвычайных ситуаций как объектов системы общественного управления в Украине. Раскрыты категории и общественные отношения в сфере управления гражданским защитой. В частности, исследованы теоретические достижения и взгляды ученых на состояние и цели системы управления в сфере гражданской защиты в Украине.

Ключевые слова: государственное и публичное управление, гражданская защита, модели и механизмы государственного управления.

Введение. На современном этапе развития рыночных отношений, общегосударственным вопросам в Украине является совершенствование системы гражданской защиты, предупреждения чрезвычайных ситуаций и снижения масштабов материальных, социальных и других потерь от военных и иных действий на территории страны. Сегодня, после пяти лет военных действий на землях Украины стало ясно, что устойчивое развитие Украины и ее регионов может быть достигнуто только путем реального совершенствования комплексной системы публичного управления в сфере гражданской безопасности и ликвидации катастрофических последствий таких действий со стороны агрессивных государств-соседей, в частности с помощью своевременного и эффективного использования новейших механизмов государственного и общественного управления.

Отметим, что решение научной проблемы по определению риска в сфере защиты находится в плоскости междисциплинарной науки «Публичное управление и администрирование», в частности такого ее направления, как государственное управление в сфере социально-экономической безопасности Украины. По нашему убеждению, системы национальной и гражданской безопасности зависят от своевременности и результативности государственного управления, реализация которого

требует обоснованного выбора необходимой концепции и стратегий, в том числе в процессе формирования комплексной системы публичного управления в сфере гражданской защиты.

Для реализации новой стратегии устойчивого развития Украины и ее регионов, а также осуществления взвешенного реформирования системы публичного управления, необходима разработка моделей, методов (инструментов) и средств прогнозирования и предупреждения и прежде всего тех, которые связаны с оценкой риска, осуществление превентивных мер по предупреждению и обеспечения публичными институтами готовности к реагированию на ситуации в сфере гражданской защиты.

Цель статьи. В данной работе поставлена цель выяснить сущность категорий «гражданская защита (ГЗ)» и «публичное управление в сфере ГЗ» в качестве отдельных управленческих категорий, определение которых связано с использованием современных механизмов и методов (инструментов) государственного управления в стране.

Анализ последних исследований и публикаций. Согласно с В. Андроновым, С. Домбровский, С. Назаренко, А. Симаков, А. Труш и др., Безопасность населения и территорий, то есть приемлемый уровень занятости, безопасности населения, достигается путем управления природными рисками (стихийные бедствия) и техногенными (авариями и катастрофами) [1]. Учитывая это возможно построить «дерево целей» государственного управления в сфере обеспечения гражданской безопасности, которое будет направлено на использование именно управленческой составляющей в сфере ГЗ и безопасности человека. Долгосрочные цели такого государственного управления в масштабе отдельной страны определяются на основе концепции устойчивого ее развития (такая стратегия в Украине была принята еще в 2015 году), среднесрочные цели - на основе концепции приемлемого риска, а краткосрочные цели - на основе концепции оправданного риска [2].

В контексте теоретических исследований, группа ученых - П. Волянский, В. Воротин, С. Домбровская, Е. Романенко, В. садкового и др. справедливо делают вывод, что под риском гражданской защиты следует понимать возможность нежелательных последствий опасных процессов и явлений, а под техногенным - возможность нежелательных последствий опасных техногенных явлений (аварий и катастроф на объектах техносферы), а также ухудшение окружающей природной среды через промышленные выбросы в процессе хозяйственной деятельности (является сферой деятельности экологической безопасности и охраны окружающей природной среды) [3].

Основная часть. Следует заметить, что природные и техногенные проблемы в сфере гражданской защиты исследуют в рамках технократической концепции, представителями которой можно считать М. Кулешова, А. Коссе, А. Максимова, Д. Полковниченко, С. Пономаренко, А. Соболя и др. Согласно этой концепции, сама защита измеряется вероятной величиной потерь за определенный промежуток времени. Заблаговременное предвидение необходимости защиты, выявление факторов, влияющих на устойчивое национальное развитие и отдельных территорий, принятие мер по снижению негативных последствий с учетом эффективности мер, принимаемых, составляет объект государственного управления в сфере гражданской защиты.

В обобщенном виде определение управления в сфере гражданской защиты в системе публичного администрирования, которое дают В. Воротин, М. Кулешов, А. Коссе, А. Максимов, Д. Полковниченко, С. Пономаренко, А. Соболев и др. Эти авторы включают в определение такое: разработка и обоснование оптимальных и при необходимости оперативных программ деятельности, призванных эффективно реализовывать управленческие решения в сфере обеспечения гражданской защиты и общей социально-экономической безопасности государства. Главный элемент этого вида деятельности - процесс рационального распределения ограниченных ресурсов на снижение различных видов защиты с целью достижения такого уровня безопасности населения и окружающей природной среды, который только необходимый или возможный, с позиции действия экономических и социальных факторов. Основы указанного процесса составляет функция контроллинга, составляющими которой является мониторинг состояния гражданской безопасности и анализ риска возникновения проблем в этой сфере.

Стоит отметить, что некоторые ученые (С. Андреев, А. Белоусов, А. А. Мельниченко и др. Справедливо предлагают рассматривать государственное управление в сфере ЦЗ в пределах функций контроллинга, но с уточнением, что такое управление сферой ЦЗ представляет собой целенаправленную деятельность по реализации наилучшего из возможных способов повышения защиты до уровня, который общество считает приемлемым, исходя из существующих ограничений на ресурсы и время.

Кроме того, для государственного управления в сфере гражданской защиты также используется подход, основанный на субъективных суждениях, который предполагает сознательный отход от социально-экономических аспектов, а значительной степени определяют уровень безопасности личности и общества. Вместе с тем, практико ориентирован научный подход к принятию управленческих решений с целью обеспечения устойчивого развития общества и государства, то есть обеспечение безопасности человека и окружающей его среды в условиях повышения качества жизни каждого индивидуума, требует взвешенного и непредвзятого мышления, основанного на количественном анализе риска и последствий от принятых подобных решений. Эти решения принимаются в рамках системы государственного управления гражданским защитой.

Согласно действующему законодательству государство - ключевой субъект обеспечения и поддержки гражданской безопасности в условиях чрезвычайных ситуаций. В силу этого, как такой субъект, государство осуществляет свои функции через систему органов, относящихся к законодательной, исполнительной и судебной власти, а также через общественные и другие объединения и организации, выполняющие контрольно-надзорные функции, в том числе мониторинг. Для их осуществления общественные и другие объединения и организации, как важные субъекты гражданской защиты и безопасности, имеют соответствующие права и обязанности, необходимые для ее обеспечения, определенных Постановлением Кабинета Министров Украины «Об обеспечении участия общественности в формировании и реализации государственной политики».

Залогом эффективности государственного управления в сфере ГЗ есть системность его формирования и последующей реализации. Однако перед тем как детерминировать составляющие этой системности, то есть от чего она зависит, следует с начала дать определение «системы».

Ученый Л.Берталанфи предложил следующее определение системы - это комплекс взаимодействующих и организованных в четкую иерархическую структуру элементов, находящихся в определенных связях друг с другом и с внешней средой [4]. Данное понятие до сих пор составляет основу для использования его в рамках права, экономики, государственного управления, социологии и тому подобное.

Бесспорно, Л.Берталанфи в этом определении сделал особый акцент на синтетичности системы бытия и общей ее характеристике. Вместе с тем, он указал на универсальность и важность обеспечения целостности и иерархичности при функционировании системы, в том числе социальной, ведь поведение и свойства целого определяются взаимодействием его частей.

Каждая система в своем развитии и функционировании должна иметь цель. Несмотря на объект нашего исследования, следует более подробно остановиться на определении цели функционирования и возможно особенностей системы государственного управления в сфере гражданской защиты.

В этом контексте некоторые ученые (В. Лапин, Н. Малышева) настаивают на необходимости характеристики именно реализации государственной политики в сфере гражданской защиты, направленной на обеспечение и поддержание безопасности и защите населения и территорий от различных негативного воздействия как в мирное время, так и в особый военный период, а также на помощь иностранным государствам в устранении их разрушительных последствий согласно положениям международных договоров, заключенных Украиной.

Раскрывая эту мысль Е. Осипов Г. Приходько, А. Ромин и др., утверждают, что главная цель государства - это сфера ГЗ и предупреждения возникновения ЧС, которая находит свою непосредственную реализацию в рамках деятельности Единой государственной системы предупреждения и ликвидации ЧС, защиты населения и территорий от них. Примечательно, что эта деятельность охватывает, прежде всего, выполнение функции прогнозирования, а уже потом мероприятий, связанных с контролем и надзором за опасными объектами в контексте защиты. Кроме того, важными факторами, влияющими на достижение цели государственного управления в этой сфере, является наличие четкого плана действий, а также ресурсная, политика безопасности и информационная составляющая.

Такая система (деятельность) является неотъемлемой частью государства и государственной внутренней и внешней политики, как важнейшей формы реализации публичного управления соответствующими субъектами - органами государственной власти и местного самоуправления при участии предприятий, организаций, учреждений и граждан. Внедрение же государственной политики в области защиты населения и территорий (обеспечение гражданской и социально-экономической безопасности) охватывает такое: предотвращения возникновения ситуаций и адекватное реагирование, основой которого составляет система отечественного и международного законодательства, объединенное в одно правовое поле.

Итак, с позиции системности и залогом действенности осуществления государственного управления в сфере гражданской защиты является следующее:

- система мониторинга, анализа риска и прогнозирования чрезвычайных ситуаций как основы деятельности по снижению рисков;
- система предупреждения и механизмы государственного регулирования рисков;
- система управления ГЗ, включая оперативное реагирование, технические средства и технологии проведения аварийно-спасательных работ, первоочередного жизнеобеспечения и реабилитации пострадавшего населения;
- система подготовки руководящего состава органов управления, специалистов и населения в области снижения рисков.

Комплексно структура системы государственного управления природными и техногенными рисками в масштабе страны или на конкретной территории. Она включает следующие основные элементы:

- определение уровня приемлемого риска и построение механизмов государственного регулирования безопасности, исходя из экономических и социальных факторов;
- мониторинг окружающей природной среды, анализ риска для жизнедеятельности населения;
- принятие управленческих решений относительно целесообразности проведения мероприятий защиты;
- рациональное распределение средств на превентивные меры по снижению риска;
- осуществление превентивных мероприятий по снижению риска и смягчению последствий;
- проведение аварийно-спасательных и восстановительных работ.

Отметим, что особое место среди выделенных элементов системы государственного управления в сфере гражданской защиты занимает, в частности анализ. Он представляет собой идентификацию, оценку и прогноз сферы защиты. Собственно, это исследования, направленные на выявление и количественное определение различных групп рисков при осуществлении любых видов деятельности, в т. ч. хозяйственной.

Анализ сферы защиты обычно начинается с его идентификации, то есть выявления опасностей на определенной территории как факторов риска в случае их оправдание (наступление), основанного на анализе статистических данных об опасных природных и техногенных явления и результаты их взаимодействия с атмосферой - стихийных бедствиях, авариях и катастрофах, а также механизмов возможного влияния их негативных факторов на различные группы населения в случае реализации угроз.

Оценка уровня защиты заключается в его количественном измерении, то есть определении возможных последствий от воздействия опасностей для различных групп населения. Целью тестирования является взвешивания необходимости защиты и выработки управленческих решений, направленных на его повышение. При этом оцениваются затраты и прибыль от принятого управленческого решения.

Прогноз необходимой защиты - это его оценка на определенный момент времени, но на перспективу (то есть в будущем) с учетом тенденций изменения условий проявления проблем и реальных рисков.

По анализу сферы ГЗ для населения и территорий, то он основан на использовании различных концепций, методов и методик, и происходит по следующей логической схеме:

- идентификация опасностей, мониторинг окружающей среды которое нуждается в защите;
- анализ (оценка и прогноз) угроз;
- анализ уязвимости территорий;
- анализ риска ГЗ на территории;
- анализ индивидуального риска для населения;
- сравнение его с приемлемым риском и принятия решения о целесообразности проведения мероприятий по гражданской защите;
- обоснование и реализация рациональных мероприятий гражданской защиты;
- подготовка сил и средств для проведения аварийно-спасательных работ;
- создание необходимых резервов для смягчения последствий по ГЗ.

На современном этапе развития фундаментальной и прикладной науки предложены и применяются такие концепции анализа системы управления в сфере занятости, которые можно эксплицитно на реальную ситуацию и необходимость управленческих действий:

- экономическая концепция, в рамках которой анализ риска рассматривается как часть расходно-подходного исследования. В последнем риски рассматриваются как возможные потери, возникающие из-за наступления тех или иных событий или действий. Конечная цель заключается в распределении ресурсов таким образом, чтобы максимизировать их полезность для общества;

- техническое (технократическая) концепция, основанная на анализе относительных частот возникновения ЧС как способе определения их вероятностей. При применении этой концепции имеющиеся статистические данные обобщаются и определяются средние показатели по масштабу и времени возникновения отдельных ситуаций в сфере занятости, а также их влияние на население;

- психологическая концепция концентрируется вокруг исследований межличидудальных преимуществ по достоверности с целью объяснить, почему люди реагируют согласно их восприятию риска, а не объективного уровня рисков или научной их оценки;

- социальная (культурологическая) концепция основана на социальной интерпретации нежелательных последствий с учетом групповых ценностей и интересов. Социологический анализ риска связывает суждения в обществе относительно риска с личными или общественными ценностями и интересами. Культурологический подход предполагает, что имеющиеся культурные прототипы определяют образ мыслей отдельных личностей, социально-экономических систем, заставляя их принимать одни ценности и отвергать другие.

Следует подчеркнуть, что в рамках технократической концепции после идентификации опасностей (выявления принципиально возможных рисков) оценивается их уровень и последствия, к которым они могут привести, то есть вероятность соответствующих событий и связанный с ними возможен ущерб. Для этого используют методы оценки риска, которые в целом делятся на феноменологические, детерминированы и вероятностные.

Выводы и рекомендации. Таким образом, для своевременного получения достоверной информации о состоянии окружающей среды и потенциально опасных объектов должны быть осуществлены следующие мероприятия:

- создан единый центр приема и обработки информации, поступающей от различных систем и органов исполнительной власти общей и специальной компетенции;

- постоянно обновляемые ведомственные системы наблюдения за количеством пунктов контроля и их оснащение;

- созданы автоматизированные системы мониторинга и прогнозирования, основанные на современных средствах дистанционного зондирования, в том числе воздушного и космического базирования;

- создан банк данных о потенциально опасных производствах и статистических данных о проблемах в интересах оценки (прогноза) состояния ГЗ;

- разработаны и утверждены методики прогноза возникновения и развития опасных природных и техногенных явлений.

Согласны, что на региональном управленческом уровне (в отдельно взятых регионах) образуются региональные системы мониторинга системы ГЗ, которые объединяют соответствующие региональные подразделения органов исполнительной власти специальной компетенции, то есть те, что входят в единую систему государственного управления рисками их возникновения [6]. Координацию деятельности таких региональных систем осуществляют региональные центры мониторинга, лабораторного контроля и прогнозирования системы ГЗ, чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера региональных центров ДСНС Украины. Применение соответствующего инструментария по реализации системы по снижению рисков и смягчение последствий чрезвычайных ситуаций происходит в пределах организационно-институциональной составляющей, представленной структурными подразделениями ГУ ДСНС Украины. Учитывая ограниченный размер статьи, отметим, что в рамках нашей диссертационной работы мы сделаем оценки действенности органов публичного управления, функционирующих в сфере гражданской защиты, осуществляя при этом прогнозирования рисков возникновения проблем, а также устранения их негативных последствий.

Список использованных источников:

1. Андронов В. А. Сучасний стан організаційно-правового забезпечення державного управління пожежною безпекою в Україні : монографія / В. А. Андронов, С. М. Домбровська, О. М. Семків, В. Ю. Назаренко. – Х., 2014. – 230 с.

2. Воротін В. Є. Модернізація сфери освіти та науки як об'єкта державного управління: конкурентні переваги для України / В.Є. Воротін / Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2017. - № 6. – С. 153-160.

3. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the european experience for ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice, 3 (26), - 368-376 [in Ukrainian].

4. Берталанфи Л. Общая теория систем – Критический обзор. Исследования по общей теории систем. / Л. Берталанфи; [Сб. переводов / Общ. ред. В.Н. Садовского и Э.Г. Юдина]. – М. : Прогресс, 1969. – 281 с.

5. Федорчак В.В. Механізми державного управління ризиками виникнення надзвичайних ситуацій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук спец. 25.00.02 - механізми державного управління / В.В. Федорчак 2018, - Харків, 2018. - 40 с.

6. Дометрична допомога в умовах надзвичайних ситуацій : практичний посібник / П. Б. Волянський, С. О. Гур'єв, М. Л. Долгий та ін. – Х. : ФОП Панов А. М., 2016. – 136 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Сергей Сергеевич Павлов

АЗАМАТТЫҚ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ UKRAINE-ДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ БАСҚАРУ ОБЪЕКТІЛЕРІ РЕТІНДЕ ТЖМ-НЫ АЛДЫН-АЛУ

Мақалада Украинадағы мемлекеттік басқару объектілері ретінде азаматтық қорғау мен төтенше жағдайлардың алдын-алудың теориялық мәселелері қарастырылған. Азаматтық қорғанысты басқару саласындағы категориялар мен қоғамдық қатынастар туралы ақпарат берілген. Атап айтқанда, Украинадағы азаматтық қорғаныс саласындағы басқару жүйесінің жағдайы мен мақсаттары туралы ғалымдардың теориялық жетістіктері мен көзқарастары зерттеледі.

Кілт сөздер: мемлекеттік және қоғамдық басқару, азаматтық қорғаныс, мемлекеттік басқарудың модельдері мен механизмдері.

Sergey Pavlov

CIVIL PROTECTION AND PREVENTION OF EMERGENCY SITUATIONS AS OBJECTS OF PUBLIC MANAGEMENT IN UKRAINE

The article explores the theoretical issues of civil protection and emergency prevention as objects of public administration in Ukraine. The categories and public relations in the field of civil protection management are disclosed. In particular, the theoretical achievements and views of scientists on the state and goals of the management system in the field of civil protection in Ukraine are investigated.

Keywords: state and public administration, civil protection, models and mechanisms of public administration.

List of references:

1. Andronov V. A. Suchasnyi stan orhanizatsiino-pravovoho zabezpechennia derzhavnoho upravlinnia pozhezhnoiu bezpekoiu v Ukraini : monohrafiia / V. A. Andronov, S. M. Dombrovska, O. M. Semkiv, V. Yu. Nazarenko. – Kh., 2014. – 230 s.

2. Vorotin V. Ye. Modernizatsiia sfery osvity ta nauky yak obiekta derzhavnoho upravlinnia: konkurentni perevahy dlia Ukrainy / V. Ye. Vorotin / Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2017. - № 6. – S. 153-160.

3. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the european experience for ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice, 3 (26), - 368-376 [in Ukrainian].

4. Bertalanfy L. Obshchaia teoriya sistem – Krytycheskyi obzor. Yssledovanyia po obshchei teoryy system. / L. Bertalanfy; [Sb. perevodov / Obshch. red. V.N. Sadovskoho y Э.Н. Yudyna]. – М. : Prohress, 1969. – 281 s.

5. Fedorchak V.V. Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia ryzykamy vynykennia nadzvychnykh sytuatsii v Ukraini : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia doktora nauk spets. 25.00.02 - mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia / V.V. Fedorchak 2018, - Kharkiv, 2018. - 40 s.

6. Volianskyi, P. B., Huriev, S. O., Dolhyi, M. L., et. al. (2016). Dometrychna dopomoha v umovakh nadzvychnykh sytuatsii [First aid in emergencies]. Kharkiv: FOP Panov A. M. – 136 s [in Ukrainian].

Хасенов Ербол Амантаевич
temirlan_suleymenov@mail.ru
Карагандинская юридическая Академия МВД РК им.Б. Бейсенова, Караганда,
Республика Казахстан

СУЩНОСТЬ, ЗНАЧЕНИЕ ПЛАНИРОВАНИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА ПО ДИСЦИПЛИНАМ ЮРИДИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

В статье рассмотрены вопросы планирования ее сущность и значение, организации и контроля в учебном процессе, методики проведения учебных занятий по специальным дисциплинам юридической направленности. Исследованы вопросы в совершенствовании учебно-воспитательного процесса, принадлежащие научно-методической деятельности, поскольку высокий уровень организации методической работы выступает важным фактором обеспечения продуктивного и развивающего обучения будущих юристов. Вместе с тем, рассмотрен вопрос дистанционного обучения. В настоящей работе затронуты основные составляющие учебного процесса, модернизация которых позволит улучшить качество учебного процесса. Совершенствование самого преподавателя обеспечит более качественный творческий подход к преподаваемой дисциплине.

Ключевые слова: обучение, учебный процесс, дистанционное обучение, лекции, практические занятия, методические рекомендации, комплексное методическое обеспечение, учебно-методические материалы, обеспечение контроля, преподаватель, учебно-методический комплекс, теоретический материал, преподаватель, обучающиеся.

Методика проведения учебных занятий по дисциплинам юридического профиля определяются различными факторами. Как правило, учебные занятия, проводятся в виде лекций, консультаций, семинаров, практических занятий, лабораторных работ, контрольных и самостоятельных работ, коллоквиумов и т.д. С точки зрения управления образовательным процессом, выбор методики и технологии определяется преподавателем. В связи с этим, выбор дидактических средств и методов, выбираемых для достижения образовательной цели, во многом зависит от формы обучения.

Учебный процесс в ходе дистанционного обучения включает в себя все основные формы традиционной организации учебного процесса: лекции, семинарские и практические занятия, лабораторные работы, исследовательскую и самостоятельную работу обучающихся. Все вышеуказанные формы организации учебного процесса позволяют осуществить в практической деятельности плавное сочетание самостоятельной познавательной деятельности студентов с различными источниками информации, оперативного и систематического взаимодействия с преподавателем.

Механизм планирования учебного процесса Вуза основывается на работе с учебными планами такими как: Типовой и Рабочий. Типовые учебные планы (ТУП) формируются на весь период обучения зачисленных групп обучающихся в соответствии с государственными общеобразовательными стандартами образования (ГОСО). Типовые учебные планы являются связующим звеном между объектами модулей учебного процесса. В соответствии с ними учитывается движение контингентов обучающихся, формируются учебные планы на каждый год обучения, по которым рассчитывается нагрузка кафедр учебного года, формируется перечень контрольных мероприятий. Рабочие учебные планы (РУП) формируются на каждый год обучения по соответствующему ТУПу. Структура РУПов идентична структуре ТУПа, которые также используются для расчета нагрузки кафедр текущего учебного года.

Основной формой организации учебного процесса, направленной на первичное овладение знаниями, является лекция. Основное назначение лекции является - обеспечение теоретической основы обучения, развитие и привитие интереса к учебной деятельности и конкретной учебной дисциплине, сформирование у обучающегося ориентиров для самостоятельной работы над дисциплиной. Всем привычная традиционная лекция несомненно имеет определенные преимущества не только как способ подачи информации, но и как метод эмоционального воздействия преподавателя на обучающегося, повышающий его познавательную активность. Данная форма

достигается за счет педагогического мастерства лектора, его высокой речевой культуры и ораторского искусства. Высокая эффективность профессиональной деятельности преподавателя во время чтения лекции будет достигнута тогда, когда он будет учитывать психологию аудитории, которой читает лекцию, внимание, мышление и ее эмоциональные процессы, возникающие в процессе восприятия информации. Многообразие в подборе и построении материала и методик изложения лекционного материала определяется не только особенностями научной дисциплины, но и профилем вуза, факультета, кафедры. Методика чтения лекций зависит от этапа изучения дисциплины и уровня общей подготовки обучающихся, форма ее проведения зависит от характера темы и содержания материала.

В научной педагогике выделяют три основных типа лекций, применяемых при очном обучении для передачи теоретического материала: вводная, информационная и обзорная. В зависимости от предмета изучаемой дисциплины и дидактических целей могут быть использованы такие лекционные формы, как проблемная лекция, лекция-визуализация, лекция-пресс-конференция, лекция с заранее запланированными ошибками и др.

При дистанционном обучении традиционные лекции оказываются практически не реальной формой организации учебной деятельности в силу удаленности преподавателей и обучающихся. Для изучения теоретического материала должны использоваться технологии, учитывающие специфику дистанционного обучения. При этом качество усвоения теоретического материала, не уступающее тому, которое достигается при чтении лекций в условиях очного обучения, может быть достигнуто за счет создания компьютерных обучающих программ и использования телекоммуникаций в учебном процессе. В качестве основных технологий, используемых для организации изучения теоретического материала при дистанционном обучении, помимо традиционных лекций необходимо выделить и видеолекции, которые записываются на различные научно-технические средства и методом нелинейного монтажа могут быть дополнены различными мультимедийными приложениями, иллюстрирующими основные слайды и изложения лекции. Такое дополнение не только обогащает содержание подготовленной лекции, но и делает ее изложение более живым и привлекательным для обучающихся. Бесспорно, положительным моментом такого способа изложения теоретического материала является возможность прослушать лекцию в любое удобное для обучающего время, повторно обращаясь к наиболее сложно запоминающимся местам. Видеолекции могут транслироваться через телекоммуникации, а также на официальных сайтах ВУЗов.

Практические занятия предназначены для более углубленного изучения дисциплины. На практических занятиях идет осмысление теоретического материала, формируется умения убедительно формулировать собственную точку зрения, приобретаются навыки профессиональной деятельности. Разнообразные формы проведения практических занятий существуют в педагогике, такие как решение практических задач. На этом этапе обучающемуся предлагаются типовые задачи, решение которых позволяет выработать приемы, использующие при решении задач, осознать связь между полученными теоретическими знаниями и конкретными проблемами.

Вместе тем, одной из основных организационных форм учебной деятельности являются семинарские занятия, которые формируют исследовательский подход к изучению учебного и научного материала. Основной целью семинара является осуждение наиболее сложных теоретических вопросов дисциплины, их методический и методологический подход.

В традиционной системе педагогики самостоятельная работа обучающегося включает в себя не только работу с литературой, но и с обучающими программами, с различного рода тестовыми заданиями, и с информационными базами данных. Самостоятельная работа обучающегося включает в себя воспроизводящие и творческие процессы. В связи с этим, различают три уровня самостоятельной деятельности обучающегося: репродуктивный (тренировочный), реконструктивный и творческий (поисковый).

Преподаватель в свою очередь также должен совершенствоваться, обновлять свои знания, разрабатывать более новые учебные программы, записывать видеолекции, сотрудничать с представителями различных зарубежных ВУЗов, с целью заимствования более новых возможностей обучения.

Обеспечение обучающихся учебно-методическим комплексом дисциплины поможет самостоятельно усвоить новый материал, дифференцировать, индивидуализировать обучение, совершенствовать контроль и самоконтроль, высвободить время для творческой, исследовательской, и иной работы, а значит повысить эффективность учебного процесса при преподавании юридических дисциплин.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995г. – Нур-Султан, «Акорда» 2019г.
2. Закон Республики Казахстан от 27.07.2007г. «Об образовании».- Астана, Акорда, 27.07.2017г. № 319-III ЗРК.
3. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 16.04.2015г. № 212 «Об утверждении стандартов государственных услуг, оказываемых в сфере высшего и послевузовского образования». – Астана МЮ РК - 03.06.2015г.
4. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 25.11.2014г. № 484 «Об утверждении правил разработки государственных общеобразовательных стандартов образования». – Астана МЮ РК 24.12.2014г.
5. Карякин Ю.В. Учебный процесс в высшей школе. Системный взгляд. – М.: Инфра-М, 2006.
6. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений/ Под ред. Пидкасистого П.И.- М.: Проспект, 2002.
7. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс. – М.: Инфра-М, 2001.
8. Педагогика / Под ред. В.А. Слостенина, М.: Издательский центр «Академия», 2002.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Ербол Амантаевич Хасенов

**Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Қарағанды академиясы Бейсенова Б.,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ЗЕРТТЕУ ПӘНДЕРІ БОЙЫНША ОҚЫТУ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Мақалада зерттеу пәндерінің маңызын жоспарлау, оқу үрдісін ұйымдастыру және бақылау, құқықтық бағдардағы арнайы пәндер бойынша оқытуды өткізу әдістері қарастырылған. Оқу процесін ғылыми-әдістемелік қызметке қатысты мәселелер жетілдіріледі, өйткені әдістемелік жұмысты ұйымдастырудың жоғары деңгейі болашақ заңгерлер үшін өнімді және дамытушылық оқытуды қамтамасыз етудің маңызды факторы болып табылады. Сонымен қатар қашықтықтан оқыту мәселесі қарастырылды. Қазіргі жұмыста модернизациялау білім беру процесінің сапасын жақсартатын оқу процесінің негізгі компоненттері қарастырылған. Мұғалімнің өзін жетілдіруі оқытылатын пәнге жақсырақ шығармашылық көзқарасты қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: оқу, оқу процесі, қашықтықтан оқыту, дәрістер, практикалық сабақтар, әдістемелік ұсыныстар, жан-жақты әдістемелік қамтамасыз ету, оқу-әдістемелік материалдар, бақылау, мұғалім, оқу-әдістемелік кешен, теориялық материал, оқытушы, студенттер.

Khasenov Yerbol

**Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan B. Beysenova,
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

ESSENCE, SIGNIFICANCE OF PLANNING AND ORGANIZATION OF EDUCATIONAL PROCESS ON LEGAL PROFILE DISCIPLINES

The article discusses the issues of planning its essence and significance, organization and control in the educational process, methods of conducting training in special disciplines of a legal orientation. Issues in improving the educational process that belong to scientific and methodological activities are investigated, since the high level of organization of methodological work is an important factor in ensuring productive and developing training for future lawyers. At the same time, the issue of distance learning was considered. In the present work, the main components of the educational process are discussed, the modernization of which will improve the quality of the educational process. Improving the teacher himself will provide a better creative approach to the taught discipline.

Keywords: training, educational process, distance learning, lectures, practical exercises, methodological recommendations, comprehensive methodological support, teaching materials, monitoring, teacher, educational complex, theoretical material, teacher, students.

List of references:

1. The Constitution of the Republic of Kazakhstan of 30.08.1995 – Nur-Sultan, Akorda of 2019.
2. Law of the Republic of Kazakhstan of 27.07.2007. "About education".-Astana, Akorda, 27.07.2017 No. 319-III SAM system.

3. The order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan of 16.04.2015 No. 212 "About the approval of standards of the public services rendered in the sphere of the higher and postgraduate education". – Astana is 03.06.2015 MU of RK.

4. Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan of 25.11.2014 No. 484 "About the approval of rules of development of the state general education standards of education". – Astana MU of RK of 24.12.2014.

5. Karjakin Yu.V. Educational process at the higher school. System view. – M.: Infra-M, 2006.

6. Pedagogics: The manual for students of pedagogical educational institutions / Under the editorship of Pidkasisty P.I. - M.: Avenue, 2002.

7. Podlasy I. P. Pedagogics. New course. – M.: Infra-M, 2001.

8. Pedagogics / Under the editorship of V.A. Slastenin, M.: Publishing center "Akademiya", 2002.

УДК 343.1

МРНТИ 10.79.01

Садвакасова Адель Талгатовна

adel_sadvakasova@mail.ru

Карагандинская академия МВД РК имени Баримбека Бейсенова, Караганда,

Республика Казахстан

Ханов Талгат Ахматзиевич

thanov@mail.ru

Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда,

Республика Казахстан

КОМПЕТЕНЦИЯ ПРОКУРОРА ПО РАССМОТРЕНИЮ И ПРИНЯТИЮ РЕШЕНИЯ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ПРОВЕРКИ СООБЩЕНИЙ О ПРАВОНАРУШЕНИИ

В статье рассматриваются проблемы прокурорского реагирования на факты нарушения прав граждан в ходе проверки сообщений о правонарушении, поступающих в уполномоченные органы. Констатируется, что с момента принятия процессуального решения до проверки его законности может пройти значительное время, что не способствует эффективности прокурорского надзора, обеспечению прав и законных интересов граждан. Выдвинуто предложение о необходимости закрепления за прокурором полномочий по принятию решения о начале досудебного расследования.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство; принцип законности; досудебное расследование; полномочия прокурора; прокурорский надзор; правонарушение; заявление; сообщение о правонарушении.

Вступивший в законную силу с 1 января 2015 года Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан в новой редакции внес серьезные коррективы в систему уголовного судопроизводства, вместе с тем основной акцент направлен на обеспечение эффективной защиты конституционных прав и свобод граждан [1; 2].

Одним из нововведений явилось упразднение стадии возбуждения уголовного дела, что было обусловлено потребностью в упрощении процедуры досудебного производства и в дальнейшей дифференциации уголовного процесса [3; 4], а также повышении эффективности и рациональности досудебной деятельности [5; 6; 7].

Между тем новый механизм начала досудебного производства вызвал достаточно вопросов у правоприменителей, разрешение которых потребовало проведения исследований в данной сфере и выработку обоснованных рекомендаций [8; 9; 10; 11].

Одним из наиболее спорных аспектов, связанных с началом досудебного производства, является определение роли и компетенции прокурора на данном этапе уголовного процесса. Наиболее важным элементом деятельности прокуратуры считается выявление фактов укрытия уголовных правонарушений от регистрации.

Однако анализ прокурорской практики показал, что это направление прокурорского надзора осуществляется бессистемно и неэффективно, поскольку данные факты выявляются, как правило, по

истечению определенного времени. Незамедлительная проверка на предмет обоснованности и законности принятого решения может наступить лишь исключительно по жалобе заявителя. По сути, надзор за законностью принятия решений по результатам проверки информации, зафиксированной в КУИ, осуществляется не на должном уровне.

К примеру, 28 апреля 2015 года в прокуратуру Акжайкского района Западно-Казахстанской области обратился житель района О. с жалобой на бездействие руководства и сотрудников Тайпакского отдела полиции Акжайкского района, которые не должным образом отреагировали на его заявление по факту кражи неизвестными лицами принадлежащего ему имущества в ночь с 21 на 22 апреля 2015 года. При проверке жалобы установлено, что заявление Орынгазиева было оставлено без рассмотрения, а равно - укрыто сотрудниками полиции путём не регистрации в Едином реестре досудебных расследований [12].

Следует отметить, что принимаемые решения не согласуются с прокуратурой, а материалы, оставленные без рассмотрения, хранятся в номенклатурных делах при территориальных отделах полиции, в то время как материалы уголовных дел, по которым приняты решения о прекращении досудебного расследования или о прерывании его сроков, в обязательном порядке направляются в прокуратуру для последующего согласования.

Существуют также и другие способы укрытия, не связанные с принятием решения о списании в номенклатурное дело. Так, 09.02.2016г. в КУИ ОВД Кордайского района зарегистрировано заявление гр.А. по факту открытого хищения его имущества лицами по имени «Ш.» и «А.» 29.01.2016 года в селе Кордай, Кордайского района. Данный факт следователем РОВД, необоснованно соединен с производством досудебного расследования по факту хулиганства, которое 01.04.2016 г. было прекращено на основании ст.35. ч.1 п.12 УПК РК.

Только после проведения соответствующей прокурорской проверки было установлено, что указанные преступления не связаны между собой и совершены разными лицами.

По сообщению Управления Комитета, только 26.05.2016г. прокуратура Кордайского района начала досудебное расследование по ст.191 ч.2 п. 3 УК РК, которое 05.08.2016 года с обвинительным актом направлено в суд (приговором суда от 13.09.2016 года обвиняемые Ш. и А. осуждены) [13].

Приведенные примеры указывают на необходимость по результатам проверки информации, зафиксированной в КУИ, принятия процессуального решения путем вынесения соответствующего постановления, а также необходимость включения такой деятельности по проверке в содержание досудебного производства. Такой подход позволит признать данную деятельность процессуальной, а принятые решения могут быть обжалованы в установленном законом порядке.

В подтверждение авторской позиции, приведем мнение, казахстанского адвоката, кандидата юридических наук А. Кулубековой, которая указывает, что в новом УПК РК не предусмотрена даже форма процессуального документа, выносимого в случае отказа в регистрации, а также не установлены сроки и субъект, принимающий решение об отказе в регистрации заявления и сообщения об уголовном правонарушении в ЕРДР. Поэтому заявитель не может понять мотивы, по которым должностное лицо правоохранительного органа посчитало отсутствие достаточных оснований для регистрации его заявления об уголовном правонарушении в ЕРДР и проведения по нему досудебного расследования [14].

На наш взгляд, исключительной компетенцией по принятию решения по результатам проверки, осуществляемой органами досудебного производства в течении 24-часов, следует наделить прокурора. Такой подход будет способствовать должному обеспечению законности на первоначальном этапе уголовного судопроизводства и минимизации фактов укрытия уголовных правонарушений.

Данная позиция поддерживается и российскими процессуалистами, которые считают, что наделение прокуроров правом на возбуждение уголовного преследования, могло бы оказать положительное влияние как на криминогенную обстановку в целом, так и на уровень сокрытия преступлений от учета [15, с.158; 16, с.85]. В том числе, будет способствовать сокращению числа лиц, привлечённых к ответственности за данный вид правонарушения.

Кроме того, приведённые примеры из практики указывают на то, что прокурор реагирует на факты уже нарушенных прав граждан, к тому же процедура проведения проверки может затянуться. Данные после проверки, указания о необходимости начала досудебного расследования, нередко являются нерезультативными и не в состоянии обеспечить в полной мере восстановление прав и законных интересов лиц, вовлечённых в сферу уголовного судопроизводства. Поскольку с момента поступления сообщения о правонарушении в уполномоченные органы и принятия процессуального

решения может пройти значительное время, что нередко приводит к негативной оценке деятельности всей правоохранительной системы.

В свое время М.Ч. Когамов, поддерживая идею упразднения первоначальной стадии уголовного процесса, предлагал из полномочий органов, осуществляющих расследование, исключить право принятия решений об отказе в возбуждении уголовного дела по любым причинам [17, с. 38-40].

Кроме того, некоторыми российскими процессуалистами, промежуток, в котором принимаются решения об отказе в возбуждении уголовного дела, именуется «серой зоной». Так, авторы указывают, что такая серая зона содержит в себе зарегистрированные сообщения, по которым не принято решение о возбуждении уголовного дела [18, с.14]. Точно так же, и в Республике Казахстан существует такая «серая зона», которая содержит в себе зафиксированные сообщения, по которым не принято решения о начале досудебного расследования.

В виду вышеуказанных коллизий в положениях УПК РК, прокурор, по сути, лишён права осуществления надзора за соблюдением законности на этапе начала досудебного производства, при приёме и рассмотрении сообщений о правонарушениях и принятии по ним итоговых решений. Отметим, что, реализуя высший надзор за обеспечением законности, прокурор, по сути, осуществляет свою деятельность, выявляя факты уже нарушенных прав, зачастую, когда уже прошло достаточно времени или же, когда поступит жалоба от самого пострадавшего.

Наделение прокурора исключительной компетенцией по принятию процессуального решения по итогам рассмотрения сообщений о правонарушении, обеспечит его обоснованность и надлежащий надзор за дальнейшим ходом и результатами проведенного расследования по уголовному делу, а также повысит ответственность за принятие решения о прекращении досудебного производства.

Такой подход не только устранит существующие недостатки, но и усилит законность принятого решения и будет способствовать обеспечению гарантий защиты конституционных прав и законных интересов граждан.

Таким образом, предлагается вменить в обязанности процессуального прокурора исключительные полномочия по принятию решения (вынесение постановления) по итогам проверки заявлений и сообщений, поступившие в уполномоченный орган.

Список использованной литературы:

1. Биекенов Н.А. Обеспечение защиты конституционных прав граждан в уголовно-процессуальной деятельности полиции Республики Казахстан // Закон и право. — 2007. — № 7. — С. 87–88.
2. Ханов Т.А. Достижения и перспективы развития уголовного права и процесса Республики Казахстан // Судебная власть и уголовный процесс. — 2012. — № 1. — С. 213–216.
3. Азаров В.А. О совершенствовании правовых основ (или возможном «отмирании»?) стадии возбуждения уголовного дела // Библиотека криминалиста. — 2014. — № 1 (12). — С. 20–26.
4. Ханов Т.А. Упрощение досудебного производства — форма дифференциации уголовного процесса // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики : материалы 3-й Междунар. науч.-практ. конф., Волгоград, 25 мая 2012 г. — Волгоград, 2012. — С. 242–249.
5. Ахпанов А.Н., Хан А.Л. Преобразование первоначальной стадии уголовного процесса в Республике Казахстан: анализ новелл законодательства // Сборник материалов международного круглого стола «Современные проблемы криминалистики», посвященного 60-летию профессора кафедры уголовно-процессуального права и криминалистики Казахского Гуманитарно-Юридического Университета Ким К.В. Астана: ТОО «КазГЮУ Консалтинг», 2015. - 266 с.
6. Аюпова З.К., Сералиева А.М. Новый уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан и проблемы осуществления процессуальной экономии, эффективности и рациональности // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. 2015. Т.9, № 1. С. 144–153.
7. Жолумбаев М. К. Реформа досудебного производства в уголовном процессе Казахстана // Наука, образование и культура 2016. №3. С. 29- 31.
8. Садвакасова А.Т. О совершенствовании механизма приема, регистрации сообщений и заявлений об уголовном правонарушении // Материалы международной научно-практической конференции «V балтийский юридический форум «закон и правопорядок в третьем тысячелетии». Калининград, 2017. С.15-16.
9. Садвакасова А. Т. О доследственной проверке как первоначальном этапе досудебного производства // Актуальные проблемы современности. - 2017. №3 (17) С.49-52

10. Ханов Т.А., Садвакасова А.Т. О некоторых особенностях начала досудебного расследования по делам о дорожно-транспортных происшествиях // Актуальные проблемы современности. 2018. № 2 (20). С. 20-26.

11. Садвакасова А.Т. О проблемных вопросах, возникающих при принятии решений органами, ведущими уголовный процесс, на этапе начала досудебного производства // Вестник Калининградского филиала Санкт-Петербургского университета МВД России. 2019. № 2 (56). С. 147-151.

12. Информация прокуратуры Западно-Казахстанской области. Приняты меры в отношении сотрудников полиции за укрытие уголовного правонарушения от учёта. Электронный ресурс: <http://bko.prokuror.gov.kz/rus/novosti/press-releasy/prinyaty-meru-v-otnoshenii-sotrudnikov-policii-za-ukrytie-ugolovno>

13. Информация Старшего прокурора отдела формирования правовой статистики УКПСиСУ ГП РК по Жамбылской области Дуйсембекова Гульнар: Соблюдение законности в учетно-регистрационной дисциплине - залог правовой защиты конституционных прав и гарантий граждан от преступных посягательств: Электронный ресурс: <http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/sub/news/soblyudenie-zakonnosti-v-uchetno-registracionnoy-discipline-zalog-pravovoy-zashchity>

14. Кулубекова А. Как избежать укрытия преступлений от учета? Электронный ресурс: https://forbes.kz/blogs/blogsid_88101.

15. Виноградова А.Д. Укрытие преступлений от учета и регистрации: практика прокурорского реагирования // Актуальные проблемы юридической науки и практики: взгляд молодых ученых: Сборник материалов VII научно-практической конференции молодых ученых. Под редакцией А.Ю. Винокурова, К.А. Комогорцевой. М.: Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2015. С. 156-160.

16. Веретенников Н.В. Выявление прокурором типичных нарушений законности на первоначальном этапе уголовного судопроизводства // Северо-Кавказский юридический вестник. 2008. № 1. С. 83-86.

17. Когамов М. Ч. Три актуальных вопроса уголовного процесса: проблемы возбуждения, дополнительного расследования, прекращения уголовного дела по нереабилитирующим мотивам // Обеспечение конституционных прав граждан в досудебных стадиях уголовного процесса: Материалы международной научно-практической конференции г. Астана, 26-27 августа 2005г. – Алматы: ДП «Эдельвейс», 2006. С.38-42

18. Шклярук М., Д. Скугаревский, Дмитриева А., Скифский И., Бегтин И. Криминальная статистика: механизмы формирования, причины искажения, пути реформирования. Исследовательский отчет. Спб., М. – 2015.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Адель Талгатовна Садвакасова

Баримбек Бейсенов атындағы Қарағанды ИМ академиясы, Қарағанды,

Қазақстан Республикасы

Талғат Ахматзиевич Ханов

Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды,

Қазақстан Республикасы

ПРОКУРОРДЫҢ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ХАБАРЛАМАЛАРДЫ ҚАРАУ ЖӘНЕ ТЕКСЕРУ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ ЖӨНІНДЕГІ ҚҰЗЫРЕТІ

Мақалада уәкілетті органдарға келіп түсетін құқық бұзушылық туралы хабарламаларды тексеру барысында азаматтардың құқықтарын бұзу фактілеріне прокурорлық ықпал ету мәселелері қарастырылады.

Іс жүргізу шешімі қабылданған сәттен бастап оның заңдылығын тексергенге дейін айтарлықтай уақыт өтуі мүмкін, бұл прокурорлық қадағалаудың тиімділігіне, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге ықпал ететіндігі нақтылап көрсетілген. Сотқа дейінгі тергеуді бастау туралы шешім қабылдау жөніндегі өкілеттіктерді прокурорға беру қажеттігі туралы ұсыныс жасалып отыр.

Кілт сөздер: қылмыстық сот ісін жүргізу, заңдылық принципі; сотқа дейінгі тергеп-тексеру; прокурордың өкілеттігі; прокурорлық қадағалау; құқық бұзушылық; өтініш; құқық бұзушылық туралы хабарлама.

Sadvakasova Adel
Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named
after B. Beysenov, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Khanov Talgat
Karaganda Economic University Kazpotrebsoyuz, Karaganda,
Republic of Kazakhstan

**JURISDICTION OF THE PROSECUTOR TO REVIEW AND DECISION ACCORDING
TO THE RESULTS OF OFFENSE VIOLATION REPORT**

The article discusses the problems of prosecutorial response to the facts of violation of the rights of citizens during the verification of reports of an offense received by authorized bodies. It is stated that a significant amount of time can pass from the moment a procedural decision is made until its legality is verified, which does not contribute to the effectiveness of prosecutorial supervision and to ensuring the rights and legitimate interests of citizens. A proposal has been put forward on the need to secure the prosecutor's authority to decide on the start of a pre-trial investigation.

Keywords: criminal proceedings; principle of legality; pre-trial investigation; powers of the prosecutor; prosecutor supervision; offense; statement; report of the offense.

List of references:

1. Biekenov N. A. Ensuring the protection of the constitutional rights of citizens in the criminal procedure of the police of the Republic of Kazakhstan // Law and law. — 2007. — No. 7. — S. 87-88.
2. Khanov T. A. Achievements and prospects of development of criminal law and process of the Republic of Kazakhstan // Judicial power and criminal process. — 2012. — No. 1. — P. 213-216.
3. Azarov V. A. on the improvement of the legal framework (or a possible "withering away"?) the stage of initiation of criminal proceedings // library criminalist. — 2014. — № 1 (12). — S. 20-26.
4. Khanov T. A. Simplification of pre-trial proceedings-a form of differentiation of criminal process // Actual problems of criminal process and criminalistics: materials of the 3rd international. scientific.scient. Conf., Volgograd, may 25, 2012-Volgograd, 2012. S. 242-249.
5. Akhpanov A. N., Khan, A. L., the Transformation of the initial stage of the criminal process in the Republic of Kazakhstan: analysis of the legislative innovations // proceedings of the international round table "Modern problems of criminology", dedicated to 60th anniversary of Professor of chair of criminal procedural law and criminalistics of the Kazakh Humanitarian Law University Kim K. V. Astana: too "Kazakh state law University Consulting", 2015. - 266 p.
6. Ayupova Z. K., Seralieva A. M. New criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan and problems of implementation of procedural economy, efficiency and rationality // Criminological journal of Baikal state University of Economics and law. 2015. Vol. 9, No. 1. C. 144-153.
7. Golubev M. K. Reform of pre-trial proceedings in criminal proceedings in Kazakhstan // Science, education and culture 2016. No. 3. P. 29 - 31.
8. Sadvakasova A. T. on improving the mechanism of reception, registration of reports and statements on criminal offense // Proceedings of the international scientific and practical conference "V Baltic legal forum "law and order in the third Millennium". Kaliningrad, 2017. S. 15-16.
9. Sadvakasova A. T. about pre-investigation check as an initial stage of pre-trial production // Actual problems of the present. - 2017. No. 3 (17) Pp. 49-52
10. Khanov T. A., Sadvakasova A. T. about some features of the beginning of pretrial investigation on cases of road accidents // Actual problems of the present. 2018. No. 2 (20). P. 20-26.
11. Sadvakasova A. T. on the problematic issues arising in the decision-making bodies, leading the criminal process, at the beginning of pre-trial proceedings // Bulletin of the Kaliningrad branch of the St. Petersburg University of the Ministry of internal Affairs of Russia. 2019. No. 2 (56). P. 147-151.
12. Information of Prosecutor's office of the West Kazakhstan region. Measures have been taken against police officers for hiding a criminal offence from the register. Electronic resource: <http://bko.prokuror.gov.kz/rus/novosti/press-releasy/prinyaty-mery-v-otnoshenii-sotrudnikov-policii-za-ukrytie-ugolovno>
13. Information Senior Prosecutor of Department of formation of legal statistics ukcisa the RK in Zhambyl region Duisembekova Gulnar: the rule of law in accounting and registration of discipline - the key to legal protection of constitutional rights and guarantees of citizens from criminal encroachments: Electronic resource: <http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/sub/news/soblyudenie-zakonnosti-v-uchetno-registracionnoy-discipline-zalog-pravovoy-zashchity>

14. Kulabekov A. How to avoid the hiding of crimes from the account? Electronic resource: https://forbes.kz/blogs/blogsid_88101.
15. Vinogradova A.D. Hiding crimes from accounting and registration: the practice of prosecutorial response // Actual problems of legal science and practice: the view of young scientists: Proceedings of the VII scientific-practical conference of young scientists. Edited by A. Y. Vinokurov, K. A. Komogortseva. M.: Academy of the Prosecutor General of the Russian Federation, 2015. P. 156-160.
16. Veretennikov N. V. identification by the Prosecutor of typical violations of the law at the initial stage of criminal proceedings // North Caucasian legal Bulletin. 2008. No. 1. Pp. 83-86.
17. Kogamov M. CH. Three actual questions of criminal process: problems of initiation, additional investigation, the termination of criminal case on non-rehabilitating motives // Ensuring constitutional rights of citizens in pre-judicial stages of criminal process: Materials of the international scientific and practical conference Astana, August 26-27, 2005-Almaty: DP "Edelweiss", 2006. P. 38-42
18. Shklyaruk M., D. Skugarevsky, Dmitriev A., Scythian, I. Begtin I. Criminal statistics: formation mechanisms, causes of distortion and ways of reforming. Research report. SPb. M. – 2015.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Юрий Николаевич Андрейчук, Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина;

Владислав Юрьевич Белицкий, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, «Ресей Федерациясы Ішкі істер министрлігінің Барнауыл заң институты», ФМҚЖБМ ЖБ, Алтай өлкесі, Барнауыл қаласы, Ресей Федерациясы;

Сергей Сергеевич Павлов, Азаматтық қорғаныс саласындағы мемлекеттік басқару институтының Азаматтық қорғаныс саласындағы оқытушылардың біліктілігін арттыру және сертификаттау бөлімінің бастығы, Азаматтық қорғау қызметінің полковнигі, Киев, Украина;

Адель Талгатқызы Садвокасова, докторанты, Халықаралық жеке және іскерлік құқық кафедрасының оқытушысы Баримбек Бейсенов атындағы Қарағанды ПМ академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Талғат Ахматзиұлы Ханов, заң ғылымдарының докторы, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ербол Амантайұлы Хасенов, аға оқытушы, Қылмыстарды сотқа дейінгі тергеу департаменті, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Қарағанды заң академиясы Бейсенова, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ахметқали Дүйсетайұлы Шаймұханов, заң ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Қарағанды экономикалық университеті, Қазтұтынуодағы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Андрей Николаевич Шинкарев, Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Андрейчук Юрий Николаевич, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина;

Белицкий Владислав Юрьевич, кандидат юридических наук, доцент, ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации», Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация;

Павлов Сергей Сергеевич, начальник отдела организации повышения квалификации и аттестации педагогических работников в сфере гражданской защиты, Институт государственного управления в сфере гражданской защиты, полковник службы гражданской защиты, Киев, Украина;

Садвокасова Адель Талгатовна, докторант, Карагандинская юридическая Академия МВД РК им. Б. Бейсенова, Караганда, Республика Казахстан;

Ханов Талгат Ахматзиевич, доктор юридических наук, доцент, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Хасенов Ербол Амантаевич, старший преподаватель, Карагандинская юридическая Академия МВД РК им. Б. Бейсенова, Караганда, Республика Казахстан;

Шаймұханов Ахметқали Дюсетаевич, доктор юридических наук, главный научный сотрудник карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Республика Казахстан;

Шинкарев Андрей Николаевич, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Andriychuk Yuriy, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine;

Belitsky Vladislav, PhD in Law, Associate Professor, Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation, Barnaul, Altai Territory, Russian Federation;

Pavlov Sergey, Head of the Department for Advanced Training and Certification of Teachers in the Field of Civil Protection, Institute of Public Administration in the Field of Civil Protection, Colonel of the Civil Protection Service, Kiev, Ukraine;

Sadvokasova Adel, doctoral student of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Barimbek Beisenov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Khanov Talgat, Doctor of Law, Associate Professor, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Khasenov Erbol, Senior Lecturer, Department of Pre-trial Investigation of Crimes, Karaganda Law Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenova, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shaimukhanov Akhmetkali, Doctor of Law, Chief Researcher, Karaganda Economic University, Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shinkarev Andrey, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine.

ОӘК 14.07.05
ҒТАХР 37.013.41.

Ардақ Сайлауханқызы Ахметжан
мұғалім
«Балқаш қаласы жалпы білім беретін типтік мектеп-интернаты» КММ,
Қазақстан Республикасы, Балқаш

**ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ БАСТАУЫШ СЫНЫП САБАҚТАРЫНДА
ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада оқушылардың шығармашылығын, танымдық белсенділігін арттыруда шығармашылық сабақтарды өткізудің, оқушының өз бетімен ізденіп, шығармашылық ой-өрісін арттыруда алатын маңызы қарастырылады, оқушылардың білім алу үрдісін қолдау мақсатында басшылыққа алатын негізгі қағидаттар мен қалыптастырушы бағалауды қолданудың тиімді жолдары ұсынылады.

Кілтті сөздер: Педагогика, бастауыш сынып, жаңартылған білім мазмұны, мектеп, оқушы, шығармашылық қабілет, әдіс-тәсілдер.

Болашақта өркениетті дамыған елдер қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Өйткені, тәуелсіз Қазақстанды дамыған бәсекеге қабілетті елу елдің қатарында, терезесін тең ететін – білім. Сондықтан қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдына оқу үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Мектеп өміріне еніп отырған технологиялардың ерекшелігі өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан – жақты дамыту.

Бастауыш мектеп- оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін, ерекше құнды, қайталанбас кезең. Сондықтан бастауыш білім үздіксіз білім берудің алғашқы баспалдағы, қиын да жауапты іс. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс- тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде. Қазіргі заманның талабына сай болу және жаңа формация мектебінде жұмыс істеп жүрген педагогтардың алдында тұрған проблемаларды шешу негізгі мақсат болып табылады [1]. Педагогикалық технология оқушылардың жеке басын дамыту мен білім беру мақсатына жету жолындағы педагогикалық қызметтің, іс- әрекеттің жүйелі дамып отыратын жобасы ретінде оқушы белсенділігін арттыруды көздейді. Ал, оқушы белсенділігінің артуы оны шығармашылыққа жетелейді. Шығармашылық дегеніміз – адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға, жаңалық ашуға, жаңа тәсілдер табуға ұмтылуы, ізденуі. Шығармашылық қабілет әр баланың табиғатында болуы мүмкін. Біздің міндетіміз – оқушыға оның бойында жасырынып жатқан мүмкіндіктерін ашып көрсету [2].

«Сын тұрғысынан ойлауға үйрету» бағдарламасының модулдерін ұтымды пайдалану оқушылардың шығармашылық қасиетін анықтауда, күшейтуде, оқытудың тиімділігін, сапасын арттыруда ерекше маңызды. Бұл бағдарламаның мақсаты – барлық жастағы, соның ішінде бастауыш сынып оқушыларының кез келген мазмұнын түсінікке сын тұрғыдан қарап, ең керекті пікір, ұйғарым таңдауға, шешім қабылдауға үйрету. Оқушылардың білім деңгейін көтеруге, шығармашылыққа баулуға, ойларын еркін айтуға жетелеу. Сын тұрғысынан ойлау «ойлау туралы ойлау» немесе сынау емес, шыңдалған, бірін – бірі толықтырған ойлау. Сын тұрғысынан ойлау бақылау, тәжірибе, толғану және пайымдау нәтижесінде алынған ақпаратты ұғыну, бағалау, талдау және синтездеуде қолданылатын әдіс болып табылады. Ең бастысы жекелей, топта, сыныпта оқушылардың білім деңгейін көтеруге ретімен сұрыптап қолданған модульдердің қай – қайсысы болсын сабақтың сапасын арттыруда үлесі зор. Жаңа білімді қабылдау, бекіту, іскерлік пен дағдыны тәрбиелеу барысында жұмыс жүйесін, оқушылардың дербес белсенді әрекетін дамытуда, өздік жұмысының тиімділігін арттыруда «Сын тұрғысынан ойлау» барысындағы әдіс-тәсілдер білімді меңгертудің әр

түрлі кезеңінде қолдануға болатынын тәжірибе көрсетті. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту модуль ұстаз бен оқушыны ізденуге жетелейтін, шығармашылық шабыт беретін, болашаққа деген үмітті арттыратын бағыт. Әр оқушыда өзін – өзі дамыта, жетілдіре бақылай алатын дағды қалыптастыру, соған сәйкес өз бетінше білім алуға үйрету, дамудың ең биік шыңына жету болып табылады. Яғни, ең алдымен, шығармашылық ойлау нәтижесінде жаңалық ашылады, тұлғаның дамуы жеделдейді. Оқушы ойын осылайша шыңдауға мүмкіндік туады. Сын тұрғысынан ойлауды үйрету үшін мына негізгі деңгейлерді білу қажет: 1. Сын тұрғысынан ойлауды үйрету үшін уақыт керек. 2. Оқушыларға ойланып, толғануға, ойын ашық айтуға рұқсат беру. 3. Әр түрлі идеялар мен пікірлерді қабылдау. 4. Үйрену барысында оқушылардың белсенді іс – әрекетін қолдану. 5. Кейбір оқушылардан жауабының, сынының дәлелді, дәйекті болуын талап ету. 6. Сын тұрғысынан ойлауды бағалау [3]. Оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулып, олардың белсенділіктерін, қызығушылығын арттыра түсу үшін, шығармашылық қабілеттерін сабаққа және сабақтан тыс уақытта дамытуда әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады.

Мұнда басты назар аударатын нәрсе – оқушылардың ауызша, жазбаша тілдерінің өзара ұштастырыла отырып және соған сәйкес жұмыстың ауызша, жазбаша түрде көрініс табуларын талап ету. Соның негізінде ғана біздіңше, тіл байлығы мол, сауатты да шығармашыл жас жеткіншекті тәрбиелей аламыз.

Оқушыларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту-бүгінгі күннің басты талабы. Осы талап тұрғысынан алғанда оқу – тәрбие үрдісін ұйымдастырудың сан түрлі әдіс-тәсілдерін іздестіру оны тиімді пайдаланудың маңызы ерекше.

Қазіргі таңда оқытудың елуден астам технологиясы бар екенін ғалымдарымыз айтып, осылардың кейбіреуі біздің білім беру жүйемізге еніп, тәжірибемізден орын алуда. Қазіргі ұстаздар қауымының алдында тұрған үлкен мақсат-өмірдің барлық саласында белсенді, шығармашылық іс-әрекетке қабілетті, еркін және жан-жақты жетілген тұлға тәрбиелеу.

Қазақстан 2030 стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кенестігіне кіріктірумен сипатталады. Оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы - заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама.

Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру-бүгінгі күннің басты талабы.

Шындығында мұғалімнің алдында оқушыларға білім мен тәрбие беруде үлкен жауапкершілік тұр. Әрбір оқушыны оқытып тәрбиелеуге байланысты мәселелерді өздігімен және шығармашылық ынтамен шешуге қабілетті жаңашыл мұғалім керек. Жаңа, тез өзгермелі, білімді де білікті, тың серпіліске, өзгеруге дайын және жаңа талап межесінен көріне алатын шығармашыл да кәсіби шебер мұғалімдерді қажет етіп отырғанына көзіміз жетті. Оқушылардың мектепте табысты оқуы ғана емес, өмірде де табысты болуы мұғалімнің қабілетіне, оның құзыреттілігіне байланысты екенін терең түсіндік. Мұғалім оқушылар үшін қандай да бір пән бойынша білім беретін адам ғана емес, сондай-ақ олардың оқудағы еңбегін қызықты, тиімді ұйымдастыра алатын, оларға үлгі болатын ерекше тұлға болуы керек. Жаңа заман мұғалімнен күнделікті оқушылармен қарым-қатынас барысында әрбір жағдаят үстінде ерекше білім деңгейін көрсетуді және шығармашыл шешім қабылдай алуын талап етіп отыр. Оны қанағаттандыру үшін қазіргі заманның мұғалімі жаңашыл, икемді, өзгерісті тез қабылдай алатын, жан-жақты, жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды меңгерген болуы керек.

Соңғы жылдары педагогикалық теорияда және оқу-тәрбие үдерісінде айтарлықтай өзгерістер болып жатыр. Білім берудегі жаңғырту мен инновациялық үрдістердің жалғасуына ықпал етудің маңызды факторының бірі мұғалімнің кәсіби шеберлігі. Солай бола тұра «кәсіби шебер» түсінігіне пәндік, дидактикалық, әдістемелік, психология-педагогикалық білім мен дағды ғана емес, педогогтің жеке тұлғалық потенциалы, кәсіби құндылықтары да жатады. ҚР-ның педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыруға арналған үш айлық курс бағдарламалары, білім беру жүйесінде педагогтар алдына жаңа міндеттер қойып, оларға үн тастады десек те болады. Білім мазмұнын жаңарту тікелей шығармашылық ізденістегі мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. «Мұғалім көп әдісті білуге

тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», - деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек. Өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге жетеді. Қазіргі таңда пәнді жақсы, терең білетін, күнделікті сабақтағы тақырыпты толық қамтитын, оны оқушыға жеткізе алатын, әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды білу іскерлігі, оқытудың дәстүрлі және ғылыми жетілдірілген әдіс-амалдарын, құралдарын еркін меңгеретін, оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыра отырып дарындылығын дамытудағы іздену-зерттеу бағытындағы тапсырмалар жүйесін ұсыну өмір талабы. Ал оның негізі бастауыш сыныпта қаланбақ. Сондықтан да бастауыш сыныпта әр сабаққа әр түрлі тиімді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оқушылардың білім сапасын арттыру ең басты мәселе.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Бастауыш сыныпқа арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу. Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) үйретеді [1]. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі [2]. Оған оқу мақсаттарын зерделей отыра тапсырмаларды ықшам сабақтарды құрастыру барысында көз жеткіздік.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланылады [3]. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықпалын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасынның бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады.

Кіріктірілген білім беру бағдарламасында қазақ тілі пәнінің берілу жайы да өзгеше. Бағдарлама оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым жетілдіруге бағытталған. Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен» орналастырылған және бір –бірімен тығыз байланысты. Яғни, жыл бойына бірнеше рет қайталанып отырады және сынып өскен сайын тілдік мақсат та күрделене түседі.

Бүгінгі күні барлық елдер жоғары сапалы білім жүйесімен жұмыс істеуде. Өйткені қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады, сондықтан білім беру жүйесі болашақтың талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқушыларды заманауи әдіс –тәсілдермен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Оның үстіне білім берудің жүйесін қарқынды дамытқан бұл үрдістің жалпы білім беретін мектептерге де енгізіле бастауы көңілді қуантады.

Білім – елдердің бәсекелестікке қабілетті болуын қамтамасыз ететін ең тиімді әрі ұзақ мерзімді стратегия. Бүкіл әлемде білім беру жүйелерінің келешек ұрпаққа қандай білім беретіні туралы мәселе қайта қаралуда. Осы мәселе аясында «Балалар ХХІ ғасырда табысты болу үшін нені үйренуі керек?» және «Оқытудың тиімді әдістері қандай?» деген сияқты негізгі сауалдар туындайды. Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында жоғарыда сипатталған жаһандық проблемаларға жауап бере алатындай деңгейдегі жұмыстар республикалық деңгейде жүргізілуде. Оқу бағдарламасындағы ұлттық стандарттарға, бағалауға, оқулықтар мен оқыту әдістеріне қатысты білім беру саласындағы өзекті құндылықтар мен мақсаттар мектеп оқушыларының жалпы үлгерімін арттыруды, сондай-ақ

инновация мен көшбасшылықты енгізу үшін талап етілетін дағдыларды дамытуды, мектеп мәнмәтіні арқылы ұлттық сананы қалыптастырып, іске асыруды және ауқымды халықаралық тәжірибемен өзара әрекеттесуді көздейді. Жаңартылған оқу бағдарламасы мен бағалау жүйесін енгізу аталған міндеттерді шешу үшін қабылданған шаралардың бірі болып табылады.

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Үйренгеніміз де, үйренеріміз де көп Үнді халқының тарихи тұлғасы Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ілімін негізге ала отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп, жақсы істі бастағалы отырмыз. Жаңартылған білім – болашақтың кепілі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Молдабеков Қ. Бастауыш сыныпта тіл дамыту. Алматы, Республикалық баспа кабинеті, 1993.
2. Ахметов С. Бастауыш сыныпта білім берудің тиімділігін арттырудың жолдары. Алматы, «Рауан», Ә. Әмірова Мектептерде оқытудың жаңа технологияларын пайдалану Алматы 2005ж. 120б.
3. Исламгулова С.К. Білім берудегі технологиялар Алматы 2007ж. 135б.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

Ахметжан Ардақ Сайлауханқызы

**КГУ «Общеобразовательная типовая школа-интернат города Балхаш»,
Балхаш, Республика Казахстан**

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ НОВЫХ ФОРМ И МЕТОДОВ НА УРОКАХ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В статье рассматривается значение проведения творческих занятий в развитии творческой, познавательной активности учащихся, самобытного поиска и повышения творческого кругозора учащихся, предлагаются основные принципы и эффективные пути применения формирующих оцениваний в целях поддержки образовательного процесса учащихся.

Ключевые слова: педагогика, начальная школа, содержание обновленного образования, школа, ученик, творческие способности.

Ahmetzhan Ardak

**KSU «General education typical boarding school of the city of Balkhash»,
Balkhash, Republic of Kazakhstan**

FEATURES OF USE OF NEW FORMS AND METHODS IN THE CLASSROOM IN ELEMENTARY SCHOOL

The article deals with the importance of creative activities in the development of creative, cognitive activity of students, original search and improve the creative Outlook of students, the basic principles and effective ways of using formative assessments to support the educational process of students.

Keywords: Pedagogy, elementary school, content of renewed education, school, pupil, creative ability.

List of references:

1. Moldabekov K. Language development in primary school. Almaty, Republican Press Office, 1993.
2. Akhmetov S. Ways to improve the effectiveness of primary education. Almaty, "Rauan", A. Amirova The use of new teaching technologies in schools Almaty 2005 p.
3. Islamgulova SK Education in Almaty 2007 135b.

Балабекова Ляззат Гинаятовна
Lyaka1982e@mail.ru
Ахметова Индира Абдигазымовна
Lakhmet@inbox.ru

Е.А.Бокетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды,
Қазақстан Республикасы

МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ТҰРҒЫДАН ӨЗІН-ӨЗІ ДАМУЫНЫҢ МАЗМҰНЫ

Мақалада мұғалімнің кәсіби тұрғыдан өзін-өзі дамытуы – ғылыми мәселе ретінде кеңінен қарастырылып, оның әдістемесі мен педагогикалық шарттары жайлы жазылған. Мұғалімнің кәсіби тұрғыдан өзін-өзі дамытуының педагогикалық шарттары, мазмұны, өзін-өзі дамытуының өлшемдері, деңгейлері, нәтижелері нақтыланады. Сонымен қатар мұғалімнің кәсіби өзін-өзі дамытуының болмыстық мінездемесі қарастырылады.

Кілтті сөздер: мұғалім, педагогикалық іс-әрекет, кәсіби дайындық, мотивация, бағыттылық, өзін-өзі тәрбиелеу, жеке тұлға, өзін-өзі дамыту.

Бүгінгі таңда білім беру жүйесі өте маңызды, қарқынды өзгерістің сатысында тұр. Оның үдемелі дамуы үшін шешуші тұлға ғылыми және техникалық білімдерді игереді, ойдың және рухани потенциалдың қалыптасуына ықпал етеді, үнемі өзгеріп тұратын әлеуметтік-экономикалық жағдайға бейімделуін қамтамасыз етеді. Мұндай жағдайда қоғамның әр мүшесінің өз шығармашылық потенциалын жүзеге асыру қажеттілігі айтарлықтай артады [1].

Қазіргі кезде білім беру саласын модернизациялау процесін жүзеге асыру жеке тұлға мен мұғалімнің кәсіби потенциалын белсендендіруді қажет етеді. Оқыту процесін әр бала ақыл – ой және шығармашылық жағынан дамып, жетістікке жете алатындай етіп ұйымдастыра білетін мұғалімдерге сұраныс өсті. Мұғалімнің кәсіби білім деңгейіне қойылатын талаптар, өз еңбегінің нәтижелігіне жауапкершілік күрделене түсуде. Бұл жағдайда педагогикалық шеберлікті жетілдіру, мұғалімнің шығармашылық потенциалын дамыту мәселесі әлеуметтік талап қана емес, сонымен бірге мұғалімнің кәсіби қарым-қатынасын шыңдауға деген талапқа ұласады [2].

Демек, мұғалімнің кәсіби тұрғыдан өзін-өзі дамытуының педагогикалық шарттарының ғылыми негізін анықтау үшін ең алдымен мұғалімнің педагогикалық дайындығының мақсатын, өзін-өзі дамытудан не түсінуге болатынын, оның педагогикалық іс-әрекеттегі қызметін, мұғалімнің үздіксіз білім алуы тәртібін: құрылымын, қалыптасу кезеңдерін, факторлары мен шарттарын, бұл процестің кәсіби-педагогикалық дайындықта жүзеге асуын анықтап алуымыз керек.

Бүгінгі күндегі қол жеткізген жетістіктеріміз және ертеңгі күні қандай белестерге көтерілетініміз өзімізге, әрбір адамның шығармашылық жұмыс істей алу іскерлігіне, жоғары саналылыққа, кәсіби шеберлікке, жауапкершілік сезімге және қоғам алдындағы парызымызды өтеуімізге байланысты. Қоғам алдында жауап беретін тұлғалардың бірі - мұғалім. Мемлекеттің білім саясаты осы мұғалімдер арқылы жүзеге асырылады. Ал мұғалімдер қауымының алдында тұрған басты мақсат – рухани жан дүниесі бай, жан-жақты дамыған, жеке тұлғаны қалыптастыру. Мұғалімнің кәсіптік жетілуі мен дамуы тұрғысында көп мәселелер қарастырылуы қалыпты жағдай. Өйткені, Ы.Алтынсариннің «Мұғалім- мектептің жүрегі», - деп айтқанындай, барлық күш мұғалімге түспек.

Қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде орта білім берудің мемлекеттік стандарттарының негізгі қызметі мен мақсаты үш құрылымнан тұрады: концептуалды, нормативті және әдістемелік. Авторлардың айтуларына, білім беру мекемелеріне білім стандартын енгізу, біріншіден мектептердің әр түрлілігіне, олардағы білім беру модельдерінің өзгешеліктеріне қарамастан бірдей білімдік кеңістік тудырып, екіншіден оқушылардың сабақ кестелерін реттеп, үшіншіден білім берудің шынайы саралануына кепілдік беріп, төртіншіден мектеп мұғалімінің оқушы білімін мейлінше объективті бағалауына септігін тигізеді [3].

Бұл тұрғыда ғалымдар инновациялық процестерді жеделдету үшін, қоғам мен мұғалімдер қауымының білім беру саласындағы жаңалықтарға деген көзқарастарын өзгертіп, білім беру жүйесінде жаңа институциялық құралдар мен ұжым жию қажет, - деп көрсетеді. Білім беруге

реформа жасау тәжірибесі педагогикалық іс-әрекеттің ұлттық бағыттағы білім беру мекемелерін ашу бағытын жандандыра түсті. Бұған білім беруді аймаққа бөлу, қоғамның қоғамдық саяси көзқарастарының ауысуы, жаңа мемлекеттік құрылым мен экономика құрылымы әсер етті.

Мұғалімдерге білім беру саласының мазмұнды жаңаруы мен мақсаттарын түсіну мен қабылдауға жағдай туғызу, мұғалімнің дербестенуі, кәсіби даму педагогикалық практиканы нақты өзгерту механизмдері болып табылады. Негізінен оқушылардың дамуы педагогикалық әрекеттің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Ал, оқушыны өзін-өзі дамыту процесіндегі мұғалім ғана толыққанды дамыта алады. Практикалық тұрғыда мұғалімнің өзін-өзі кәсіби дамытуы психологиялық- педагогикалық тұрғыдан қамтамасыз етілмей стихиялы түрде өтеді. Екіншіден, мұғалімнің өзін-өзі кәсіби дамытуы дербестік, өзіндік әрекет сипатына ие, өзінің саналы таңдауы болып табылады.

Мұғалімнің кәсіби тұрғыда өзін-өзі дамытуына бағытталған білім беру процесінің теориясы мен практикасын талдау:

- мұғалімнің кәсіби өзін-өзі дамыту қажеттілігін толық сезінбеуін;
- кәсіби даму жүйесінде өзін-өзі тану, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі басқару, өзін-өзі дамыту процестеріне түрткі болатын жағдайлардың аздығын;
- кәсіби өзін-өзі дамыту процесін бақылау және бағалаушы жүйелердің жоқтығын көрсетті.

«Кәсіби дайындық» педагогика ғылымында жалпы қабылданған термин. Ол әлеуметтік, жалпымәдени, философиялық, әдіснамалық, психологиялық (психологиялық білімдерін практикада қолдана білуі), жалпы педагогикалық, теориялық және әдістемелік құраушыларға бөлінеді.

М. И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович және т.б. мұғалімнің ұстаздық қызметке дайындығы тұлғаның кәсіпкерлік маңызды сапасы ретінде, орнықты бірліктегі мынадай компоненттерден құралады деп санайды:

- мотивациялық (кәсібіне оң көзқарасы, оған қызығушылығы және орнықты кәсіби мотивтері);
- бағыттылық (кәсіптік іс-әрекеттің негізгі сипаттары мен ерекшеліктерін, оның тұлғаға қоятын талаптарын түсінуі және білуі);
- әрекеттік (кәсіби іс-әрекеттің сан түрлі әдістері мен тәсілдерін және оны жүзеге асыруға қажетті білімдерді, дағдылар мен біліктерді талдау, синтездеу, салыстыру, сараптау, жалпылау процестерін және т.б. игеруі);
- бақылау - бағалау (кәсіби қызметінің нәтижесін талдау мен бағалау арқылы іс - қимылдарын реттеп, түзеп отыруы және өзін басқара білуі) [4].

Болашағын ойлайтын әр қоғам, әр мемлекет мұғалім жағдайын күн тәртібінің алдыңғы кезегіне қоюы тиіс. Әр мұғалім кәсіби даярлығы жетілген бесаспап болуы керек. Қазіргі уақытта кәсіби мұғалім болу - үнемі қызметін жаңа бастаған мұғалімдей болуды талап ететіні көптеген мұғалімдер мен ата-аналарға белгілі бола бастады. Педагогикалық шеберлікке, педагогикалық өтілім жолдарына, лауазымға, ынта-тілекке қарамастан «оқытуды қалай жүзеге асыруды» кейінге қалдырмай қайта оқып білуге тура келеді.

Мұғалім еңбегі жоғары жылдамдықты қажет ететіндігімен, күрделілігімен, көпқырлылығымен ерекшеленеді және терең әрі әр салалы ғылыми және кәсіби білім, іскерлік, дағдыларды талап етеді. Егер мұғалім өзімен үнемі жұмыс істемесе, меңгерген теориялық білімі ұмыт болады, ол өз бетінше талқылауы жалпылама сипатқа ие болып, күрделі педагогикалық шындықтың объективті құрылымын, құбылыстар мен фактілерін ашып көрсете алмайды.

Сондықтан білім беру саласын ізгілендіру қажет. Ізгілендіру ұғымы жалпы және кәсіби білім беруде адамның шығармашылық мүмкіндіктерінің дамуымен, жеке тұлғаның ақыл-ой, эмоционалдық, еріктік және адамгершілік потенциалын жоғарылату үшін нақты жағдайлар туғызумен, өзін көрсете алуға талпынумен, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі көрсете алу шекарасын кеңейтумен байланысты.

Сонымен, мұғалімнің өзіне деген сенімі оның кәсіби өзін-өзі дамытуының шарты болып табылады. Өзіне деген сенім педагогтың өз ойлары мен сезімдерін, іс-әрекеттерін және қатынастарын дұрыс деп табуы арқылы көрінеді. Егер педагог өз-өзімен қарым-қатынастағы, пәндік іс-әрекеттегі және өзге адамдарымен қарым-қатынастағы өзінің психологиялық қиындықтарын анықтай алмаса оның кәсіби іс-әрекетінде де қиындықтар туындап, ол жеке тұлғалық, іс-әрекеттік және өз жеке тұлғасындағы бөгеттер мен қиындықтарды жеңе алмаса оның кәсіби іс-әрекетіне едәуір нұқсан келеді.

Сонымен қатар, зерттеуіміз көрсеткендей мұғалім өз жеке тұлғасы және пәндік іс-әрекеті мен қатынастарының психологиялық теориясы жайлы мәселені қарастырмаса, онда оның іс-әрекетінің

тиімділігі едәуір төмендеп кетеді. Осы орайда мұғалім педагогикалық әрекетте өзін іске асырып, іс-әрекеттің жеке стилін қалыптастырып, өзге адамдармен қарым-қатынаста өзін тиісті деңгейде көрсете алмаса оның педагогикалық іс-әрекетінде бірқатар кемшіліктер байқалады. Әр нәрсенің мәнін түсінуі педагог, іс-әрекет, оқушы құндылықтарын біріктіріп, осының нәтижесінде мұғалімге оның жеке тұлғасы мен пәндік іс-әрекетінің мазмұныны ашады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Сергеев Н. К. Непрерывное педагогическое образование: концепция и технологии учебно-научно-педагогических комплексов (вопросы теории): Монография. СПб.; Волгоград, 1997. 166 с
2. Сериков В.В. Личностный подход в образовании: концепции и технологии: Монография. Волгоград: Перемена, 1994. 152с
3. Положение о государственном стандарте общего среднего образования Республики Казахстан. /Сост.: Н.Н. Нурахметов, М.Ж. Жадрина, Ш.Т. Таубаева, К.А. Утеева - Алматы: РИК, 1996. – 17 с
4. Мусин К.С. Методология профессиональной подготовки учителей: основные направления и тенденции развития. Алматы: АГУ им. Абая, 1999. - 172 с

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Балабекова Ляззат Гинаятовна
Ахметова Индира Абдигазымовна
Карагандинский Государственный Университетим. Е.А. Букетова,
Караганда, Республика Казахстан**

СОДЕРЖАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЯ

В статье рассматривается педагогическое условия профессионального саморазвития учителя, содержание, критерии саморазвития, уровни, результаты, а также профессиональное саморазвитие морального характера учителя. Профессиональное саморазвития учителя – как научная задача, с методиками и педагогическими условиями.

Ключевые слова: учитель, педагогическая деятельность, профессиональная подготовка, мотивация, направленность, воспитание, личность, саморазвитие.

**Balabekova Lyazzat
Ahmetova Indira**

**E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
TABLE OF CONTENTS PROFESSIONAL DEVELOPMENT
OF SELF-IDENTITY TO TEACHER**

In the article of рассматривается professional саморазвития of teacher - as a scientific task, with methodologies and pedagogical terms. For translation the Article is clarified pedagogical conditions of professional self-development, self-development criteria, levels, confirmed the results. As well as considered professional self-development of moral character to teacher.

Keywords: teacher, teaching, training, motivation, focus, self-discipline, personal self-development.

List of references:

1. Sergeev NK Continuous pedagogical education: the concept and technologies of educational, scientific and pedagogical complexes (theory issues): Monograph. Volgograd, 1997. 166s
2. Serikov V.V. Personality approach in education: concepts and technologies: Monograph. Volgograd: The Change, 1994. 152s
3. Regulations on the state standard of general secondary education of the Republic of Kazakhstan. / Comp: N.N. Nurakhmetov, M.Zh. Zhadrina, Sh.T. Taubaeva, K.A. Uteeva - Almaty: REC, 1996. - 17s
4. Musin K.S. Methodology of vocational training of teachers: the main directions and development trends. Almaty: ASU Abay, 1999. - 172 seconds

Гулжанат Елеусизовна Ержанова
Қарқаралы ауданы Матақ ауылы №15 ЖББОМ КММ,
Қарағанды облысы, Қазақстан Республикасы,

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН АРТТЫРУ

Еліміздің ертеңгі болашағы жас ұрпақ болғандықтан оларға терең де, сапалы білім берудің жаңа әдіс-тәсілдерін құрастыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отыр. Елімізде орта білім беру мазмұнын жаңарту шеңберінде білім беру үдерісінің құрылымы мен мазмұнына өзгерістер енгізілуде.

Кілтті сөздер: қазақ тілі пәні, әдебиет пәні, шығармашылық қабілет, педагогика, жаңартылған білім, мұғалім, технология, әдіс-тәсілдер, оқушы, мектеп.

Жаһандану заманында жас ұрпақтың жаңаша ойлау қабілетін, белсенділігін арттыру, білімге деген құштарлығын ояту, өмірінде оны қолдана білу, отансүйгіштік қасиетін одан әрі дамытуға бағыттау – ұстаздың басты міндеті деп білемін.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериалдық бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты балдары бойынша өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Критериалды бағалау, кері байланыс тәсілі ХХІ ғасырдағы қарқынды дамып келе жатқан зияткерлік және техникалық ортада табысты болу үшін қажетті дағдыларды меңгертуге бағытталған. Олар оқушыларды сын тұрғысынан ойлау, бірлесіп жұмыс істеу, ақпаратты өңдеу, проблемаларды шешу сияқты анағұрлым жоғары деңгейдегі көптеген дағдыларды өз бетінше меңгеруге және зерделеуге дайындайды және ынталандырады. Осы дағдыларды жоғары дәрежеде меңгеру қазақ тілі пәні бойынша білім беру бағдарламасында мәселелерді шешу, әдебиет пәні бойынша білім беру бағдарламасында бірлескен зерттеу және ғылыми зерттеу жүргізу дағдыларына баса назар аударса, оқушылардың шығармашылық ойлау дағдыларын дамытуды көздейді.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәндері жасөспірімдерге әдебиеттанудан, сөз маржандарының қыр-сырын үйренуден жай білім беріп қоймайды, ең бастысы, өмірдің қымбаттысы, ең асылы - жақсылық пен ізгіліктің ұрығын себеді. Әдебиет пәнінің әр сабағын адам бойындағы асқақ арман, әдемі сенім, әсемдік пен сұлулыққа құштарлық тәрізді ең мөлдір сезімдер мен кісілік қасиеттер туралы сырласу сабағы десек те болады. Қазақ тілі пәні арқылы оқушылардың рухани дүниесі байыйды, туған тілін сүйеді, елін, адамзатты құрметтеуге деген сезімдерге тәрбиелейді. Әдебиет пен қазақ тілі пәнінің жас ұрпақты уақыт талабына сай тәрбиелеу үлесіне қосар үлесі үлкен. Ол жақсы мен жаманның ара жігін ажырата білуіне, адамгершілік сезімнің ұшталып, имандылық қасиеттердің оянуына септігін тигізеді. Сондықтан әдебиет пен қазақ тілі пәнін оқытуға ерекше назар аударылады. Сонымен, қазақ тілі мен әдебиетті оқытудың басты мақсаты - сөз өнерінің қыр-сырымен таныстыру, халық даналығы, халық өсиеттерінен нәр алғызу, кітапқа деген ынтасын ояту, халықтың рухани байлығы- әдебиетті жан-жақты игерту, сол арқылы имандылыққа, инабаттылыққа, парасаттылыққа, сұлулыққа тәрбиелеу.

Оқушылардың белсенділігі, қызығушылығы әр сабақта түрліше болады. Мектеп практикасында қазір сабақ түрлері көп. Оларды шартты түрде дәстүрлі немесе дәстүрлі емес деп бөлеміз. Қалыпты сабақтан дәстүрлі емес сабақтың өзгешелігі жалпы сабақтың дәстүрлі құрылымы сақталғанымен, оны жүргізу, өткізу түрлері өзгереді.

Оқытушының пәнді үйретуде қосымша материалдарды, көрнекілікті тиімді қолдана алуы сабақты түрлендіре түсуге септігін тигізеді. Мәселен, белгілі бір тақырыпты аяқтаған соң, дағдылы жазба жұмысы, қайталау сабақтарының орнына сынып ішіне сол қаламгердің шығармашылығына байланысты мәлімет беретін көрнекілік түрлерін іліп, еске түсіру, қорыту мақсатындағы сабақты ұйымдастыруға болады. Көрнекілік негізінен ақын- жазушының шығармашылық өмірбаянын ретімен қамтып, суретті, иллюстративті, фильм материалдарын, ұнтаспа, басқа да көру, есту құралдарынан

тұрады. Оқушы тек мұғалімнің басшылығымен, әр көрнекілікке байланысты өтілген тақырыптарды пысықтайды, жеке тапсырма, ауызша және жазбаша жұмыс түрлерін орындайды. Әрине, қай сабақтың түрі болсын негізгі мақсаты оқушыларға білім дағдыларын беру, жаңа ақпаратпен қамтамасыз ету. Ең бастысы оқушыларға түсінікті, айқын білім мазмұны берілуі керек.

Мектептегі сабақ беру әдістемесіндегі диалогтік оқытудың маңызы үлкен. Диалогты оқытуды таңдаудағы себебіміз – баланың сөйлеу тіліне көп көңіл бөлу және баланы сыни тұрғыдан ойлауға үйретудің бірден-бір тиімді тәсілі деп ойлаймын. Әдебиет сабағында ең басты жұмыстардың біріне оқушылардың көркем туындыны қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім-болмысымен түсіне білулері жатады. Яғни мұғалім осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс-тәсілдерін сұрыптай отырып, пайдалануы керек. Көркем оқу әдісі әдебиетті оқытуда үлкен рөл атқарады. Ол оқушының көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытуда өте тиімді болып келеді. Әдебиетті өнер деп тануда, көркем туындыны өнер туындысы деп қабылдауда, сөз қасиеті мен құдіретіне, оның эстетикалық нәзік нәріне тұшындыруда бұл әдіс алғашқы баспалдақ, яғни көркем шығарманы оқушы жүрегіне бастайтын алғашқы сезім көпірі ретінде ежелден-ақ тиімді әдіс болып, мұғалімдер тәжірибесінен кең орын алуда. Бұл әдістің негізгі тәсілдері мұғалімнің мәнерлеп оқуы, көркем сөз шеберлерінің оқуы, ұнтаспаны тыңдауы т.с.с. болып табылады. Сондай-ақ мәтінді оқу барысында иллюстрация, суреттер пайдалану (қабілетіне қарай өнерін шығару), сценарий жасату, оқыған шығармаларға, көркем суреттер бойынша пікір айтқыза білу (көркем киноны, пьесаларды т.б.) тиімді тәсіл ретінде оқушылардың оқу еңбегін ұйымдастыру түрлеріне де жатады. Мұғалім осы жұмыстың басықасында, оны ойластырушы да, орындаушы, орындатушы да болып қызмет атқарады.

Қазақ тілі пәнінде мұғалімнің мәтінді әрі мәнерлеп, әрі түсінік бере оқуы, оқушыларды осы жұмысқа баулуы, жоспар жасату, ережелерді талдау, жинақтау, талдау т.б. шығармашылық жұмыстар да осы әдістің негізгі тәсілдері.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін арттыру мұғалімдерден сабақтың мақсатын жинақты түрде айқындап, белгілеп алғаннан кейін, сол мақсатты жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін де таңдап ала білуді талап етеді. Ол үшін әр мұғалім оқыту әдістемесін жете біліп, әрі оны сабақ мақсатына қарай іріктеп алып, шебер пайдалануы керек. Бұл аса маңызды, мұғалімнен шығармашылық ізденісті, жүйелі, тиянақты жұмысты талап ететін мәселе болып табылады. Мұғалім әр әдіс-тәсілдің өзіндік ерекшелігін, мүмкіндіктерін де жете білуі қажет. Көпшілік жағдайда мұғалімнің өзінің төселген, дағдыланған әдіс-тәсілі болады. Мұндай мұғалімдер қай тақырып болмасын, оны қай сыныпта өткізбесін, сабақтың негізгі мақсатын да еске алмастан, «дағдыға» айналған әдіс-тәсілмен сабақ жүргізе береді. Бұндай сабақтар тиімді өтеді, ол оқушыларға өз дәрежесінде білім бере алады деп айту қиын-ақ. Оқу-тәрбие жұмыстарының барлық саласын бір өзі шешіп тастайтын әдіс-тәсіл жоқ. Сол себептен де мұғалім әдіс-тәсілдерді жете меңгеріп қоймай, оларды қай жағдайда, қалай пайдалануға болады, соны да ерекше ойлану керек.

Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ –ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары). Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі шиыршық қағидатпен берілуі.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығы мен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Баланың жан-жақты ізденуін ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдер де пайдаланылады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып,

ғылым мен айналысуына ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасынның бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі біроқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады.

Оқушы білімін бағалау жаңа білім беру мазмұнында бес балдық бағалау емес, критериалды бағалау арқылы бағалануы – оқушылардың оқу жетістіктерін нақты айқындалған, бірге даярланған, оқу үдерісінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі, білім берудің мақсаттары мен мазмұнына сай критерийлермен салыстыруға негізделген бағалау үдерісі. Критериалды бағалау оқыту, тәлім-тәрбие беру және бағалаудың өзара байланысына негізделген. Бұл бағалау жүйесінің оқушы үшін ерекше екендігін тәжірибе барысында байқадым.

- Қалыптастырушы бағалау шынайылыққа бағытталады.
- Оқушының өз бетімен жұмыс жасап, тұжырым жасауына ықпал етеді.
- Мұғалім үшін қай оқушының қандай деңгейде екендігін байқауға мүмкіндік береді.
- Оқушының өзара бір-бірін бағалауын қалыптастырады.
- Ата-ана өз баласының қай оқу мақсатынан төмендігіне көз жеткізіп, сол бойынша жұмыс жасауға мүмкіндік жасап отыр.

▪ Әр мұғалім қалыптастырушы бағалау тапсырмаларын жасау арқылы өздерінің кәсіби бағытта дамуына қол жеткізетіндігі.

Шығармашылық – бұл адам іс-әрекетінің түрі, бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігімен сапалы, дәлелді шешімдер кезінде қабылдай білуге үйренуі керек. Тек шығармашылық қана адамға өмірдің мәнін түсінуге, бақытын сезінуге мүмкіндік әпереді. Мұндай күрделі мәселені шешуде үздіксіз білім беру ісінің алғашқы сатыларының бірі болып табылатын бастауыш мектептің алатын орны ерекше, өйткені бастауыш мектеп:

1. Оқушылардың интеллектуалдық, рухани, табиғи нышандарын дамытуға өзінің қызығушылықтарымен бейімділіктерін іске қосуға жағдай жасайды.

2. Жеке адамдық сенімдерін қалыптастыруға жағдай жасайды.

3. Ұжымдық және жеке іс-әрекеттертәсілдеріне үйретеді.

Баланың еркін шығармашылықпен ойлауына, оның барлық қабілеттерін дамытуға, өз күшіне деген сенімнің болуына жағдай жасайды. кіші жастағы баланың оқуға, оқу арқылы қабілеттерінің дамуына көп мүмкіндіктер бар.

Ұстаз үшін ең маңызды мақсат-әр сабағын түсінікті, тартымды, тиімді өткізу. Оны жүзеге асырудың бір жолы – оқушыларға білім беру, тәрбиелеу барысында кеңінен қолданылып келген, оқушылардың білім сапасын көтеруге жағдай жасайтын, сабақты тиімді ұйымдастыруға, сабақ уақытын ұтымды пайдалануға, оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуға көп көмегін тигізетін әдіс – эссені қолдана білу. Өз пәнінде эссені жиі қолданымын, оқушылардың өзіндік шығармашылық ойлау және сол ойды жазбаша бере білу дағдылары дамиды. Эссе - жеке көзқарасты білдіретін шағын көлемдегі, еркін композициялық прозалық шығарма. Эссе жазудың нақты мақсаты: Белгілі мәселе бойынша өз пікірін айту және дәлелдеу;

Сұрақ бойынша өзінің түсінігін, ойын айту;

Оқырмандарды ақпараттандыру;

Мәселені талқылау және шындықты табуға тырысу;

Өзінің және оқырманның көңілін толтыру, рақатқа бөлеу;

Көңіл-күйіңді білдіру және оқырман көңілін аудару, эмоция туғызу;

Іс-әрекетке түрткі болу.

Эссе жаза отырып оқушылар басқа адамның көзқарасын білу, іскерлік қарым-қатынас жасау, қоғамдық ойға пікір білдіру, өз жаңалығын жүзеге асыра, табысқа қол жеткізе алады.

Мен жаңа сабақты проблемалық ой тудыра отырып хабарлаймын, оқушы жаңа сабаққа ерте еніп, ұмтылып жауап іздейді, талпынады, қызығушылығы артады. Үнемі сұрақ қою жүйесімен жұмыс жасау білімді меңгерту барысында оқушы деңгейін шығармашылық сатыға көтереді. Бұл — сабағыма жан бітіріп, шығармашылық серпіліс тудырды. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттыру үшін қосымша әдебиеттерді шығармашылығы дамитындай етіп пайдаланып отырдым.

Шәкірттерді бәсекеге қабілетті жеке тұлға дәрежесіне жеткізе білу әр ұстаздың міндеті. Сондықтан заман талабына сай болып жатқан өзгерістерден қауіптенбей, мақсатқа сай, нәтиже аламыз деп сенемін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахметов К.К. Әдебиеттану әліппесі. Алматы, 2000.
2. ҚР Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2010.
3. Мұғалімге арналған нұсқаулық Үшінші (негізгі) деңгей. 2012.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Ержанова Гулжанат Елеусизовна

КГУ СОШ №15 село Матак Каркаралинского района,

Карагандинская область, Республика Казахстан

ПОВЫШЕНИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ ПО КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ В РАМКАХ ОБНОВЛЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ

Будущее молодого поколения страны, так же как и глубоко в завтрашнем дне, качественного образования, новых методов и приемов конструирования, проблемы сегодняшнего дня. В стране в рамках обновления содержания среднего образования вносятся изменения в структуру и содержание образовательного процесса.

Ключевые слова: казахский язык, литература, творческие способности, педагогика, современное образование, учитель, технология, методика, ученики, школа.

Erzhanova Gulzhanat

KSU school №15 village Matak Karkaraly district,

Karaganda region, Republic of Kazakhstan

IMPROVING THE CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS IN THE KAZAKH LANGUAGE AND LITERATURE IN THE FRAMEWORK OF THE UPDATED EDUCATIONAL PROGRAM

The future of the young generation of the country, as well as deep in the future, quality education, new methods and techniques of design, the problems of today. Within the framework of updating the content of secondary education, changes are being made in the structure and content of the educational process.

Keywords: Kazakh language, literature, creative abilities, pedagogy, modern education, teacher, technology, methods, students, school.

References:

1. Akhmetov K.K. Literary Studies Alphabet. Almaty, 2000.
2. State Program for the Development of Education for 2011-2020, Astana, 2010.
3. Teacher Manual Third (main) level. 2012

ОӘК 14.07.05

ҒТАХР 37.013.41.

Аксауле Пионеровна Еспаева

Теміртау қаласы Ғабиден Мұстафин атындағы №5 қазақ орта мектебі, Теміртау,

Қазақстан Республикасы

ТИІМДІ ӘДІС - ТӘСІЛДЕР- САПАЛЫ САБАҚ КЕПІЛІ

Қазіргі кезде жаңашыл мұғалім ретінде даму – уақыт талабы. ХХІ ғасыр ұстазы бүгінгі күн талабына сай жан-жақты дамыған, терең біліммен қаруланған оқушы тұлғасын сомдау үшін өзі де шеберліктің шыңынан көрінуі тиіс.

Кілт сөздер: Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, бастауыш сынып, мультимедиялық оқулықтар, қайталау сабағы, тапсырма.

Білімді ұрпақ қана болашақ иесі болып табылады. Оқушылардың сапалы білім алуы мұғалімдердің білімділік және кәсіби шеберлігін қажет етеді. Бүгінгі күні білім игеру процесінің ең басты мәселесі мен мақсаты үйренушілердің белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру болып табылады. Белсенді әрекеттер арқылы шәкірт білімді өз бетімен меңгереді. Қазіргі біліктілікті арттырудың жаңа жүйесі мұғалімнің ізденушілік – зерттеушілік әрекетін ұйымдастыруды шебер меңгеруді талап етеді.

Мұғалімдер өз кезегінде өзінің сабақ беруіне емес, оқушылардың оқу ептілігін дамытуға назар аударуға тиіс. Оқыту мен оқудағы жаңа әдіс-тәсілдермен теория жүзінде таныса отырып оқушылардың қабілетін жақсартуға мүмкіндік беретін педагогикалық тетіктерді білдім. Іске тартылған педагогикалық тетіктер: оқыту негізін түсіну, өмір бойы өзін-өзі оқытудың қажеттілігін мойындау және оның әдіс-тәсілдерін таңдау, жүйелі ойлауға үйрету, оқушылардың шығармашылық таланттарын және оларды барынша жақсы пайдалану жолдарын зерттеу және анықтау, оқу үдерісі үшін және өзін-өзі тану әдісі ретінде оқуды жақсы көру, тілді, есептеуді жақсы көру, сандық технологиялар саласындағы құзіреттілік.

Оқушылар алда тұрған мақсаттың мәнін түсініп, оған қол жеткізу үшін не істеу қажет екенін анықтай алған жағдайда ғана олар оқу мақсатына қол жеткізеді. Сондықтан оқу барысында өзін-өзі бағалаудың маңызы зор. Құрбы-құрдастарын бағалау өзін-өзі бағалаудың маңызды бөлігі болып табылады. Құрбы-құрдастарын бағалау өте пайдалы, себебі оқушылар өз жұмысына қатысты айтылған құрбыларының пікіріне құлақ асады. Ал оны мұғалім айтқан болса, олар оқушыға сондай әсер етпеуі мүмкін. Құрбы-құрдастарымен бірге жұмыс істеу де маңызды, себебі пікір алмасу оқушы күнделікті өмірінде қолданатын тілде жүреді, сонымен қатар оқушылар мұғалімнің рөлін ойнай отырып білім алады.

Бағдарламадағы модульдердің бірі ақпараттық-коммуникациялық технология бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Сондықтан оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологиясы-білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау, білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу тәрбиесі үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін бойында ақпараттық мәдениетті, сауатты адам-ақпараттың қажет кезін сезіну, оны табу, бағалау және тиімді қолдану қабілетін арттыру керек. Осыған орай ақпараттық заманда өмір сүретін адам өзін-өзі шектей білетін негізгі нормалар мен ережелерді игеруі тиіс.

Сондай-ақ мультимедиялық оқулықтар біріншіден оқушылардың қызығушылығын арттырады, екіншіден зейін қойып көрумен қатар түсінбеген жерлерін қайта көруге, тыңдауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді, сонымен қатар оқушының білім алу кезеңінде оқу іс-әрекетіне белсенділігін арттыра түседі. Заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттердің біріне айналды.

Ақпараттық-коммуникациялық технология бастауыш сыныптарда қайталау сабағында, өзін-өзі тексеру барысында, электронды тест жұмыстарын жүргізуде уақытты үнемдеуге үлкен септігін тигізеді. Үйден оқулықта берілген тапсырмаларды өздері жазып-сызып дайындап, ақ қағаз бетіне шығарып келеді де, тек жауаптарына ойлануына мүмкіндік туғызады.

Мысалы, сурет, еңбек сабағында геометриялық фигуралардан үй, құстың ұясы т.б. тапсырмаларды орындау керек болса, бала оны сызып жатпай, дайын түрде фигураларды ақ қағаз бетіне түсіріп алуына мүмкіндік туғызады. Компьютер арқылы ақ қағазға дайындап шығарып келеді де, бояу, қию жұмыстарын аяқтайды. АКТ бастауыш сыныптарда үнемі пайдалана бермейді, бала үшін зиянды жақтарын да мұғалімнің ескергені жөн. Заман талабына сай ашық сабақтар беру барысында көрнекіліктерді интерактивті тақтамен көрсетуге тиімді. Мұғалім мен оқушының арасындағы жұмысын жеңілдетіп, баланың ойлануына, көзбен көріп, қолмен ұстап нәтижеге жетеді. Баланың сауатты жазуына көмегін береді. Жіберген қатесін көзбен көріп, қолмен жазып түзете білуге үйретеді.

Бүгінгі күннің өзекті мәселесі адам ресурстарын арттырудың ұстанымдарын, шығармашылық ойлауды қалыптастырудың теориясын басшылыққа ала отырып әлемдік бәсекелестікке лайықты жаңа тұлға ретінде тәрбиелеу болып отыр. «Жаңа технология тиімді әдіс – тәсілдері арқылы оқушыларды шығармашылыққа баулу» ұғымының мазмұны оқытудың жүйесіне жаңа көзқараспен қарауды талап етеді. Қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдына өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан-жақты дамыту мәселесін қойып отыр. Қазіргі оқушы:

- Ақпаратпен жұмыс істеу қабілеті жоғары;

- Мен білуге тырысамын;
- Өз қабілетіме сенемін
- Өз алдыма мақсат қоя білемін;
- Өз-өзіне деген сенімі жоғары, талантты;

Осындай жеке тұлғаны дамытып, қалыптастыруымыз керек.

«Бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастырудың алғы шарты - өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, коммуникативті күзіретті, адамдармен өзара әрекет пен қарым қатынас тәсілдерін білетін, тілі дамыған жеке тұлғаны субъект ретінде дамыту және қалыптастыру», - деп 12-жылдық жалпы орта білім беру тұжырымдамасында көрсетілген [1]. Бастауыш сынып оқушыларының тілін дамыту: тілін ұштау, сөйлеу мәдениетін және жазба тілін дамытумен қатар ой-өрісін, шығармашылық қабілетін қалыптастыру. «Тілі дамымаған адамның ойы да дамымайды» деген халқымыз.

Егер білім беру ортасында қарым-қатынас педагогикалық, психологиялық тұрғыда қолайлы ықпал ететін ахуал болса, тілі дамыған бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастырады. Мұғалім алдындағы балаға субъект ретінде қарап, оның ой белсенділігін, саналы әрекет белсенділігін күнделікті дамыта білуі керек. Сонда ғана тілі дамыған, өзіндік ой-тұжырымы, ұстанымы бар, өмір қағидаларына бейімделген, шығармашыл жеке тұлға қалыптасады деп ойлаймыз.

Күтілетін нәтиже:

- Ақыл-ойы дамиды;
- Танымдылық қызығушылығы артады;
- Шығармашылық белсенділігі артады;
- Коммуникативті күзіреттілігі артады.

Б.Г. Ананьевтің пайымдауынша, жеке тұлғаның өзін-өзі ұйымдастыруы, өзін-өзі реттеуі, өзін-өзі құру ерекшеліктері, іс-әрекетті жүзеге асыру үшін ішкі және сыртқы ахуалдарды үйлестіру тәсілі, іс-әрекеттің объектілік және субъектілік мақсаттары мен міндеттеріне орай барлық психикалық процестерді, қасиеттерді, кейіпті байланыстыру орталығы.

Қазіргі кезде жеке тұлға өзінің және қоғамның мүддесінде өзін-өзі белсендіруге дайын, бәсекеге қабілетті және күзіретті білімді, жан-жақты болу үшін алдымен оның тілін дамыту керек. Адам мәдениетіндегі өте күрделі көрсеткіштердің бірі-оның тілі болып табылады.

Тіл дамыту жұмысы - күрделі де шығармашылық процесс. Тілін дамыту ең бірінші кезекте баланың өмірден туатын қажеттілікті, өз сұранысын айтуға талпынуынан туады. Тіл байлығынның мол болуы бір жағынан балада жаңа құбылыс, көрініс, ұғымдар мен түсініктердің көбеюіне, ал екінші жағынан, тілді жан-жақты меңгеруіне байланысты. Тілдің жақсы дамуының құралы тілдік қор болып табылады. Тіл дамытудың негізгі көрсеткіштері:

- Мен білуге тырысамын;
- Қазақ әдеби тіл нормасына сай сөйлей білу;
- Байланыстырып бейнелі сөйлей білу;
- Мазмұндылығы; анықтығы, мәнерлілігі;
- Грамматикалық, орфографиялық қатесіздігі.

Тіл дамытудың негізгі көрсеткіштерін жүзеге асыру үшін, оқудың алғашқы аптасында мына мәселелерді анықтап алдым:

- Сыныптағы әрбір баланың жалпы сөздік қоры;
- Сөздің дыбыстық жағын меңгеру дәрежесі;
- Байланыстырып сөйлеу дәрежесі.

Тіл дамыту жұмыстарын жүргізу барысында мынадай қиындықтар кездесті:

1. Сөздік қоры тапшы бала сөйлегенде көңілінде сайрап тұрған ойын дәл білдіруге қажетті сөз таба алмай, сасқалақтап қиналып қалады. Баланың сөздік қоры біршама мол болғанымен, ол актив емес пассив болып есептеледі, яғни бала көптеген сөзді біліп, ұғына тұра, оны дер кезінде пайдаланып, үнемі қажетіне жарата алмайды.

2. Оқушылар арасында дыбыстарды бұзып айтушылық, «Р» орнына «Л»/ ротацизм/, «С» орнына «Ш» /сигматизм/;

3. Ойларын шашыратып, байланыссыз айту.

4. Сөзді қабылдауда мұғалімнің нені істеуі керек екені жайлы айтқанын аяғына дейін тыңдамай, қолма-қол іске кірісетіні жиі кездеседі.

Тіл дамытудағы кездескен кедергілерді жүзеге асыруда, ең алдымен мектеп логопеді-мен бірлесе отырып, дыбысты дұрыс айтпайтын оқушылармен жеке жұмыстар жүргізіп, дыбыстық

жаттығуларды жүйелі орындатып отырдық. Соның нәтижесінде әр сыныптан 2-3 баланың тілі түзеліп, дыбыстарды дұрыс айта алатын дәрежеге жетті.

Оқу басталған күннен бастап жүргізілген тіл дамыту жұмыстарының түрлері - мәтін құрату, мәтінді сөйлемге, сөзді буынға, дыбысқа талдату арқылы жүргізіп отырдым. Жаңа дыбыс пен және оның таңбасымен таныстырған кезде сабақты тіл дамытуға бағыттап жүргізіп отырдым.

Бастауыш сатысы – оқушы дамуының іргетасы, оқу әрекетінің қуатты жүретін кезеңі. Бастауыш сынып пәндерін оқытуда да ақпараттық технологияларды қолданудың мүмкіндіктері өте мол. Мәселен,

1-сыныпта тілдің дыбыстық жүйесімен танысу барысында «Рольдік ойындар» ойыны сабақта жаттығудың бір бөлімі ретінде 3-4 минут көлемінде жүргіземін. Ойын тәртібі: әріптері кем карточкаларды оқушыларға таратып беремін. Ойынға қатысушы оқушы өзіндегі әріптен керектісін алып, әр сөздегі жоқарыпты қоюға тиісті. Берілген уақыт өткенде интербелсенді тақта іске қосылып оқушылар өзери орындаған жұмыстарын тексеріп, қай топтан қанша оқушының дұрыс орындағанын анықтайды. Ойын соңында қойылған әріптерді тапқызып дыбыстық талдау жасатамын.

Қазақ тілі мен әдебиеттік оқу сабақтарында жиі кездесетін сөздер мен сирек кездесетін сөздерді анықтауға жұмыс жасатамын. Мысалы, оқушыларға адамның ой сипаттарын қатыстырып «Менің мысығым», «Менің досым» сияқты шығармашылыққа бағытталған тапсырмалар беремін. Жұмыстарын тексере отырып, нәтижесінде оқушылар көркем әдеби тілде өз ойын ұшқыр жеткізуге дағдыланады.

Соңынан мұндай тапсырмаларды оқушылар бірінен-бірі оқу арқылы көркем әдебиет тілін кеңінен меңгереді.

Жаңа ақпараттық технологияның басты тиімділігі – бұл мұғалімге қазақ тілі мен әдебиет сабақтарындағы оқу үрдісін түбегейлі өзгертуге, оқытудағы пәнаралық байланысты күшейте отырып, оқушылардың дүниетанымдарын кеңейтуге және қабілеттерін көре біліп, оны дамытуға толық жағдай жасауы.

Ана тілі сабағында оқушылар, мақал – мәтелдер, ертегілер сияқты ауыз әдебиеті үлгілерімен танысады. Оқушылардың мақалдарды түсініп, есте сақтауын қамтамасыз ету мақсатында интербелсенді тақтаның көмегі зор. Оқушыларға тақтаның сурет салу редакторы арқылы тақтада мақалдарды ребус түрінде беріп, оқушылар сол ребусты шешеді. Келесі сабаққа өздері де ребус ойлап тауып, тақтаға салып, басқа оқушылардың шешуін сұрайды. Оқушыларға әуелі слайд көрсету арқылы өлең авторының өмір жолымен таныстырып, осы өлеңнің шығу тарихына ерекше тоқталып, мазмұнын меңгертіп, электронды оқулықта берілген әр түрлі интерактивті тапсырмаларды орындатамын. Бастауыш сыныптарда мәтіні ұзақ әңгімелерді оқыту үлкен қиыншылықтарға әкеп соғады, себебі балалар кітап оқып отырғаннан компьютерде көбірек отырғанын қалайды. Осы мәселенің шешуін де ақпараттық технологиялар көмегімен табуға болады. Үй тапсырмасы ретінде шығармашылық топ құрып, соларға осы әңгімеден үзіндіні кино қылып түсіріп, келесі сабақта интерактивті тақта арқылы сол киноны сыныпқа көрсетуге болады.

Қазіргі кезде «Жаңа технологияны технологияның тиімді әдіс-тәсілдері арқылы оқушыларды шығармашылыққа баулу білім беру жүйесін дамыту ісіне берері ұшан теңіз. Сабақта көру арқылы есте сақтайтын оқушылар үшін үнемі пәндер бойынша оқу ақпараттарын меңгеруін күшейту мақсатында электронды оқулықтар, интерактивті тақтаның толық мүмкіндіктерін пайдалану арқылы өткіземін. Қазіргі ақпараттандыру қоғамында электронды оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес. Кибернетиканың атасы Винер «Ақпарат сыртқы әлемге бейімделу арқылы одан алынатын мазмұнды бейнелеу» деген.

Қорыта айтқанда, Біздің заманымыз – жазу заманы. Сөздің жүйесін қиысын келтіріп жаза білуге, сөз қандай орынды қалай өзгеріліп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын жүйесін білу керек» болғандықтан «қазақ бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем, жүйелерін де үйрету керек» деп А.Байтұрсынов айтқандай тіл дамыту сабақтарын шығармашылықпен жүргізіп, тілден сырлы сазды табайық. Оқушыны жек тұлға етіп қалыптастыруда тілді дамытып оқытуды өне бойы өмір серік етіп алғанымыз жөн.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Крючкова, И. В. Инновационная практика достижения результатов образования школьников в условиях реализации новых ФГОС. Учебное пособие / И.В. Крючкова. - М.: Авторский Клуб, 2015. - 383 с.

2. Гедримович, Г. В. Научно-исследовательская, образовательная и информационная деятельность высшей школы на примере социально-экономического образования / Г.В. Гедримович, М.В. Ежов, С.М. Климов. - М.: ИВЭСЭП, 2015. - 384 с.

3. Каримова Г. А. Профессиональная ориентация в системе обучения и воспитания школьников в современных условиях, Сборник статей, посвященный 75-летию Кызылординского государственного университета имени КORKYT Ата. История становления профориентации. 2012.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Еспаева Аксауле Пионеровна
СОШ имени Габидена Мустафина №5 г. Темиртау,
Темиртау, Республика Казахстан

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ – ЗАЛОГ КАЧЕСТВЕННОГО УРОКА

В статье рассматривается содержание инновационной деятельности педагога в условиях обновления содержания образования, предложены способы повышения ее эффективности.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, начальная школа, мультимедийные учебники, повторные уроки, задания.

Espaeva Aksaule
Secondary school named after Gabiden Mustafin №5 Temirtau,
Temirtau, Republic of Kazakhstan

EFFECTIVE METHODS – THE KEY TO A QUALITY LESSON

The article deals with the content of innovative activity of the teacher in terms of updating the content of education, the ways to improve its efficiency.

Keywords: Information and communication technology, elementary school, multimedia textbooks, repeat lessons, assignments.

List of references:

1. Kryuchkov I. V. Innovative practices of studying student learning outcomes in the implementation of new GHGs. Textbook / I.V. Kryuchkov. - Moscow: Author's Club, 2015. - 383 p.

2. Gedrimovich G. V. Research, educational and information activities of higher education on the example of socio-economic education / G.V. Gedrimovich M.V. Yezhov, S.M. Klimov. - Moscow: IEEE, 2015. - 384 p.

3. G. Karimov. 75th anniversary of Kyzylorda State University. Korkyt Ata is a professional orientation in the system of teaching and learning of modern schoolchildren in modern conditions. "Establishment of Institution". 2012.

ОӘК 373.1.02:372.8

ҒТАХР 14.25.09

Роза Мазраповна Жанысбаева

rozaakan@mail.ru

«Болашақ» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Данияр Ақанович Жанысбаев

shanybsbaew@mail.ru

«Темиртау қаласының көпбейінді ана мен бала орталығы» КМК», Темиртау,

Қазақстан Республикасы

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУЫ АӘІСТЕРІ

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту баланың жас ерекшелігі мен жеке лей мүмкіндіктеріне сәйкес әлеуметтік дағдыларды қамтамасыз ететін адамгершілік нормаларының қалыптасуына, баланың жан-жақты дамуына бағытталған білім беру жүйесінің негізі болып табылады.

Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық даму білім беру жүйесіне тұтастай алғанда, оның ішінде бастапқы буын – мектепке дейінгі тәрбиеге жаңа талаптар қойды.

Кілт сөздер: Мектеп жасына дейінгі, дидактикалық ойындар, психологиялық – педагогикалық ерекшеліктері, баланы дамыту.

Мәселенің көкейстілігі және зерттеу мәселесі. Қоғам өмірінің, қоршаған ортаның барлық салаларын гуманизациялау және демократизацияландыру мектепке дейінгі білім беруге айтарлықтай үлкен әсер етті. Ана тілін меңгеру, тілдің грамматикалық дамуы- мектепке дейінгі балалалық кезеңдегі ең маңызды жетістік деп есептелінеді, қазіргі заманғы мектепке дейінгі білім беруде және жалпы білім беру мәселесінің бірі болып табылады. Қазіргі уақытта тілдің дамуы, сананың, ақыл – ойдың дамуымен тығыз байланысты екенін дәлелдеудің қажеті жоқ. Мектеп жасына дейінгі баланың тілді меңгеруі жайлы белгілі атақты психологтар Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Н.С.Рожественский, Ж.Аймауытов, Ә.Алдамұратов, М.Мухина т.б. баланың жас кезінде танымдық, қабылдағыштық қабілеттерінің ерекше болатындығына байланысты тілді тез меңгеретінін көрсетеді.

Бұған дәлел Л.А. Венгер, А.В. Запорожец, Д.Эльконин, Н.Н.Поддякова жетекшілігімен жүргізілетін ұзақ мерзімді зерттеу болып табылады. Мектеп жасына дейінгі баланың интеллектуалды дамуы мен сөйлеу проблемасын шешудің тиімді тәсілі – модельдеу әдісі. Модельдеу әдісі арқылы мектеп жасына дейінгі балалар объектілердің маңызды белгілерін, қоршаған ортадағы құбылыстарға байланыстары мен қарым-қатынастарын шын мәнінде нақтылауды үйренеді [1].

Осы қарым-қатынастарды анықтау мен көбейтудің құралдарына иелік ететін іс жүзіндегі қарым-қатынастар туралы идеялары бар тұлға, бүгінгі қоғам үшін, елміздің болашақ азаматтар ретінде өте қажетті, оның санасында айтарлықтай өзгерістер болатыны біздің қоғамымыз үшін үлкен жетістік. Қоғам шындықты модельдеу мүмкіндігін қоса алғанда, белгілі бір дағдылар мен білік, білім белгілі бір құралдарды қажет ететін шындықты түсінуге тырысады.

Мектепке дейінгі балаларды оқытуда үйлестіріп әңгімелерді құру, тақырыпты жариялау, өз ойларын жеткізе білу және сөйлеудің негізгі идеясын дамыту қажет. Мәлімдемелердің мынадай түрлері ақпарат беру тәсіліне немесе тұсау кесер тәсіліне сәйкес дәлелденеді: сипаттама, әңгімелеу, ой жеткізу. Сөйлеуді дамыту жетекші қызметті ескере отырып, ез келген жұмыстарды қолдану арқылы жүргізілуі керек. Мектепке дейінгі жастағы баланың негізгі қызметі-ойын. Ойын жүзінде бірге жүретін барлық нәрселер немесе заттар.

Үйлестіріп сөйлеуді үйретуді мектепке дейінгі жастан, үйден немесе білім беретін мекемелерден бастау керек, себебі Л.С. Выготский, Ф.А.Сохин, О. Ушакованың айтуы бойынша, мектепке дейінгі жас шамасы - жеке тұлғаның дамуы ең қарқынды кезеңі. Баланың ойлау, логикалық қабілеттер мен қатар сөйлеу дағдысы дамыйды. Балалар әртүрлі мағынада сөздерді қолдануды үйренеді, өз ойларын қарапайым түрде ғана емес, сонымен қатар күрделі сөйлемдерімен де айтады: сөздің дерексіз, абстрактілі мағынасын салыстыруға, жинақтауға, ойларын жеткізуге, әңгіме құрастыруға және түсінуге алғашқы қадамдарды үйрене бастайды. Лингвистикалық бірліктердің дерексіз құндылығын меңгеру, игеру, жалпыландыру, салыстыру, еске түсіру, абстракцияның логикалық әрекеттерін меңгеруіне байланысты, мектепке дейінгі жастағы балалардың логикалық ойлауды дамыту мәселелерін шешуге ғана емес, үйлестіріп сөйлеуді дамыту мәселелерін шешуге мүмкіндік туғызады.

Мектепке дейінгі балалардың тілін дамыту мәселесі кешенді болып табылады, өйткені тек психология мен педагогиканың ғана емес, сонымен қатар жалпы тіл білімінің, әлеуметтік лингвистиканың, сондай-ақ психолінгвистиканың деректеріне негізделеді. Мектеп жасына дейінгі балалардың тіл дамыту мәселелері жұмыстарда қаралды.

Мектепке дейінгі балалардың тілін дамыту күрделі процесс болып табылады, өйткені ол тек психологиядан, педагогикадан ғана емес, жалпы тілтанудан, әлеуметтанудан, психолінгвистиканың деректеріне негізделген. Мектепке дейінгі баланың сөйлеуін дамытудың негізгі міндеті - әрбір жас кезеңінде анықталған ана тілінің нормалары мен ережелерін игеру және оның коммуникативтік дағдыларын дамыту. Сөйлесу - бұл қарым-қатынас, адамдар арасындағы байланыс, ойлар мен сезімдермен алмасу, ақпарат тарату, өз ойларын жеткізу [2].

Әртүрлі ғылыми әдебиеттер көздерін зерттеп, О.С. Ушаков мектепке дейінгі балалардың тілін дамыту, жетілдіру және психологиялық-педагогикалық аспектілерде тіл дамыту әдістерін әзірлеу кезінде үш негізгі бағытты анықтайды.

- (тілдік жүйенің түрлі құрылымдық деңгейлерін қалыптастыру - фонетикалық, лексикалық, грамматикалық);

- функционалды (оның коммуникативтік функциясында тілдік дағдыларды қалыптастыру - байланыстырып сөйлеуді дамыту, ауызша сөйлесу);

- когнитивтік, танымдық (лингвистикалық және сөйлеу құбылыстары туралы негізгі білу қабілетін қалыптастыру).

Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту тәсілі ересек адам мен баланың арасындағы байланыс арқылы, баланың дамыған монологтың және диалогта сөйлеуіне қажеттілік туындайды.

Еліміздің болашағы-жас ұрпақты тарбиелеуде бірінші бесік - отбасы, ата-ана тәрбиесі болса, екінші бесік - білім беру ұйымдары. Мектепке дейінгі кезеңдегі тәрбие – адам қалыптасуының алғашқы баспалдағы. Әсіресе, балабақшадағы тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады. Заманға лайық тәрбие мен білім беру жұмысын кешенді ұйымдастыру жаңа технологияларды, тың идеялар мен шығармашылық, инновациялық жаңашылдықты қажет етеді. Сондықтан жас ұрпаққа білім беруді үздіксіз жетілдіру мәселесі толассыз күн сайын өзгеріп тұрған әлеммен бірге жүрері анық.

Мектепке дейінгі қоғамдық тәрбие білім берудің алғашқы буыны болғандықтан, аналардың еңбекке, мемлекеттік, әлеуметтік, қоғамдық саяси істерге араласу міндетін шешеді. Елімізде мектепке дейінгі ұйымдардың негізгі типі – балабақша.

Мектепке дейінгі кезеңдегі білім мазмұны тәрбиелік сипатта сұрыпталған. Білім деңгейі мен оқылатын материалдардың шынайылығы, ғылыми дұрыстығы, нақтылығы, түсініктілігі ескерілген. Оқытудың мазмұны балабақшаға арналған бағдарламаларда анықталған. Бағдарламада көрсетілген материалдар бір топтан екінші топқа өткен сайын күрделенеді, мазмұны, көлемі кеңейеді, тақырыптары жаңарады, жаңа мәліметтер қосылады. Бағдарламаны игеру арқылы балалар бірте-бірте жүйелі білімге ие болады және олардың мазмұнын талдап, қорытып өз ойларын айтады. Мектеп жасына дейінгі балаларды тарбиелеу мен оқыту ойын, оқу, еңбек іс-әрекеттерінде жүзеге асырылады. Баланың іс-әрекеті неғұрлым алуан түрлі болған сайын, оның төңіректі тануы мен танымдық қабілетінің дамуы жан-жақты болып келеді. Іс-әрекеттің барлық түрінде де ол іскерлікті үйренеді, белгілі бір қарым-қатынасты игереді, тіл үйренеді. Дұрыс бағыттағы басшылық тіл дамыту міндеттерін шешуге бағытталған педагогикалық ықпалдың тиімділігін арттырады.

Педагогтың міндеті - балалар сөздерінің нақты мазмұнын толтыру, олардың мағынасын түсіндіру және сөйлеуді жетілдіру.

- сөздерді дұрыс түсінуге, олардың мағынасында нақты пайдаланылуына, пассивті сөздік қорын кеңейтуге назар аудару керек;

- пәндерді оқшауландырып, маңызды ерекшеліктерді айқындай отырып салыстыруды үйрену;

- қасиеттер мен әрекеттерді белгілейтін сөздерді белсендіру.

Сонымен қатар тіл дамыту ойларды кеңейту және тереңдету негізінде сын есімдерге назар аудару өте қажетті балалардың тілдерің жаңа сөздермен байыту маңызды. Тілді дамытудың алғашқы кезеңінде, ересек адаммен тікелей эмоционалды қарым-қатынаста, болашақ келісілген сөздің негізі қаланады. Эмоционалды қарым-қатынаста ересек адам мен бала әртүрлі сезімдерді (рахат немесе наразылық) білдіреді. Біртіндеп ересек пен баланың арасындағы қарым-қатынас байытылғаннан кейін, ол кездестіретін заттардың ауқымы кеңейеді және бұрын тек эмоцияны білдіретін сөздер баланы қаңағаттандырмайтың болады, арнайы заттар мен іс-әрекеттердің тағайындалуы басты орынды алатын болады. Баланың сөйлеу аппараты меңгеріп, басқалардың сөзін түсіну қабілеті машықтанады. Баланың әрі қарай дамуы үшін сөйлеуді түсіну өте маңызды болып табылады, ересек адам сөйлейтін коммуникация функцияларын дамытудың бастапқы кезеңі және баланың бет әлпеті, қимылдары, қозғалысы арқылы жауап береді [3].

Мектепке дейінгі шақта практикалық тәжірибе сөйлеу қабілетінен ерекше бөліну орын алады. Бұл кезеңнің басты ерекшелігі - сөйлеудің жоспарлау функциясының пайда болуы. Дидактикалық ойындарда, мектепке дейінгі балалардың жетекші қызметі, сөйлеудің жаңа түрлері бар: ойын барысында қатысушылар мен сөйлеу, ересек адаммен байланысқа түскен әсерлер туралы айтатын хабарлама. Екі түрдің сөйлеген сөзі монологтың, контекстендірудің нысаны болып табылады. Зерттеуде көрсетілгендей А.М. Леушина, байланыстырып сөйлеуді дамытудың басты бағыты, жағдайлық сөйлеудің айрықша басымдықтарынан бастап, бала байланыстырып сөйлеуге ауысады. Мәтін мәндік сөздің пайда болуы оның қарым-қатынастарының міндеттері мен сипаты арқылы анықталады.

Сонымен қатар формальды тілдің дамуының қырларына мән беру өте қажет. Балалардың жан-

жақты көзқарастарының байуы мен сөйлеу дағдылардың сауатты дамуы болу мүмкін. Байланыстырып сөйлеу барысында байқалады балалардың сөйлеу механизмінің тұрақтылығы, сауаттылығы және грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлем құрымдылығы [4]. Мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқыту ойын, оқу, еңбек іс-әрекеттерінде жүзеге асырылады. Баланың іс-әрекеті неғұрлым алуан түрлі болған сайын, оның төңіректі тануы мен танымдық қабілетінің дамуы жан-жақты болып келеді. Іс-әрекеттің барлық түрінде де ол іскерлікті үйренеді, белгілі бір қарым-қатынасты игереді, тіл үйренеді. Дұрыс бағыттағы басшылық тіл дамыту міндеттерін шешуге бағытталған педагогикалық ықпалдың тиімділігін арттырады [5].

Баланың сөйлеу тілін дамыту, меңгеруге бағытталған материалдарды жинақтай отырып, тілін дамытуды ұйымдастыру, баланы жеке тұлға ретінде қалыптастыру тіл дамытуда әдіс тәсілді тиімді пайдаланып, оны түрлендіру болып табылады. Мектепке дейінгі балаларды айналамен таныстыру-бұл олардың санасына қоршаған орта, табиғат туралы сезілетін тәжірибесіне негізделген шындық тұрғысындағы білім қалыптастыру және оған деген дұрыс қарым-қатынасқа тәрбиелеу әдісі. Балалар ересектердің әсері арқылы адамгершілік қарым-қатынаста бола отырып, қоршаған ортаны, ондағы табиғат құбылыстарын және басқа өмірді тани біледі. Айналамен таныстыру барысында кеңістік, уақыт, заттың пішіні, түсі, сапасы, салыстырмалы түрде үлкен-кіші, қатты, сұйық деген ұғымдар қалыптасады.

Н.Құлжанова мектепке дейінгі тәрбие мәселесін зерттей келіп, баланың нені үйренуі керектігіне тоқтала келіп:

-сөйлеу, яғни сөз бен сөзді байланыстырып, өзінің ойын, талабын, көңіл сезімдерін басқаға жеткізу;

- ойлай білу сырттан алып, ойға тоқыған заттарды салыстырып, ұқсастығы мен айырмашылығын тауып, әр нәрсе туралы өзінің ойын айтып, бір пікір шығару;

-ойға тоқығанды және оған деген көз көзқарасын жарыққа шығару (ойын, сурет, әңгіме арқылы);

- балаға сусындай керегінің бірі – сөйлеу. Түрлі білімнің түбірі, негізгі баланың сөйлеуі, білуге құмарлығы деп тұжырымдаған.

Баланың ойлау әрекеті үнемі дамып, мазмұны жағынан өрістеуі олардың түрлі іс-әрекеттерінің нәтижесінде жүзеге асады. Мұндай ерекшеліктер баланы әрбір нәрсені алдын-ала көріп, оларды қайта жасауға және сипаттап айтып беруге мүмкіндік береді. Бала алдына сол нәрселердің мәнін танып білуді арнайы міндет етіп қояды. Байқалған құбылыстарды анықтап түсінік беріп, оған жауап іздестіреді [6].

Жеке тұлғаның байланыстырып сөйлеуін меңгеруі шындықты танумен тығыз байланысты. Адамның дүниені тану жолы екі деңгейде, теориялық және эмперикалық білім көздері болады. Теориялық таным барысында кез келген құбылыс ақыл-ой арқылы ұғынып түсіндірілсе, эмперикалық таным түйсіну, қабылдау, көріп сезу, елестетуге құрылады. Осымен байланысты мәтіннің ақпараттық мазмұнында да теориялық және эмперикалық таным іздері болады. Теориялық таным мектепке дейінгі балаларға мәтін жайлы ұғымды саналы түрде қалыптастыруға, сол арқылы олардың теориялық ойлауын дамытуға негіз болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 2018 жылғы 10 қазан.
2. «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Қазақстан Республикасының заңы, Алматы, 1998, 48 б.
3. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Жетісу.- 30 желтоқсан. – 2003.
4. Ә.Алдамуратов Психология салаларының бағдарламасы, А., 1999.246б.
5. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың Үлгілік бағдарламасының мазмұнын іске асыру үшін сабақтас тақырыптарды қолдану бойынша әдістемелік ұсыныстар, Астана, 2017 ж
6. Леонтьев А. Н. О формировании способностей // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. М., 1999. 35-43-б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Жанысбаева Роза Мазраповна
Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан
Жанысбаев Данияр Аканович

**«КГП «Многопрофильный центр матери и ребенка города Темиртау», Темиртау,
Карагандинская область**

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Дошкольного воспитание и обучение обеспечивающее развитие речи детей дошкольного возраста с учетом возрастных, социальных навыков и возможностей ребенка, формирование нравственных норм поведения, направленное на его всестороннее развитие. Социально-экономическое развитие в Казахстане предъявило новые требования к системе образования в целом, в том числе начального звена – дошкольному воспитанию.

Ключевые слова: дошкольное воспитание, дидактические игры, психолого-педагогические особенности, развитие детей.

Zhanysbaeva Rose
Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan
Zhanysbaev Daniyar
**«KSP " Multidisciplinary center of mother and child of Temirtau»,
Temirtau, Republic of Kazakhstan**

METHODS OF SPEECH DEVELOPMENT IN PRESCHOOL CHILDREN

Preschool education and training providing speech development of preschool children taking into account age, social skills and capabilities of the child, the formation of moral norms of behavior aimed at its comprehensive development. Socio – economic development in Kazakhstan has presented new requirements to the education system as a whole, including the primary level-preschool education.

Keywords: preschool education, didactic games, psychological and pedagogical features, development of children.

List of references:

1. Message of the President to the people of Kazakhstan. Astana, 10 October 2018.
2. Law of the Republic of Kazakhstan" on languages in the Republic of Kazakhstan", Almaty, 1998, p. 48
3. The concept of development of education of the Republic of Kazakhstan until 2015 // ZHETISU.- December 30th. – 2003. -
4. Schwa.Allamuratov development programme in the field of psychology, A. S. 1999.246
5. Methodological recommendations on the use of related topics for the implementation of the content of the standard program of preschool education and training, Astana, 2017
6. S. N. Leontievs About the formation of abilities // a reader in developmental and educational psychology. M., 1999.article 35-43

УДК 373.1.02
МРНТИ 14.25.05

Згурская Елена Павловна
**Специализированный дом ребенка «Шапагат» ГУ г. Караганды, Караганда,
Республика Казахстан**

МЕТОДЫ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Эффективность процесса воспитания и обучения дошкольника достигается комплексным использованием всех форм организации педагогических действий. Правильное общественное поведение у детей формируется при совмещении всех приемов и методов воспитания в дошкольном возрасте.

Ключевые слова: процесс воспитания, обучения дошкольника, поведение детей, приемы и методы воспитания в дошкольном возрасте, воспитание и обучение детей в дошкольном возрасте, становление личности, развитие детей.

Воспитание и обучение детей в дошкольном возрасте – это довольно трудный и ответственный процесс. На этом этапе развития у ребенка происходит становление личности, что ведет к последующему формированию его характера, привычек и способностей.

Развитие детей от рождения до зачисления в школьники происходит поэтапно. Изначально ребенок находится в своем маленьком мире. Он интересуется вкусовыми качествами окружающих предметов, старается распознавать различные ароматы, совершает первые шаги и начинает выговаривать слова. Далее следует дошкольный возраст, который обусловлено, делится на три периода: Младший – дети от трех до четырех лет. В это время происходит зарождение собственного «я». Ребенок уже знает, к какому относится он и окружающие. У него вырабатывается координация движений и мелкая моторика. Средний – дети от четырех до пяти лет. Период отмечается появлением мысленных действий с конкретными понятиями. У ребенка развивается самосознание и начинает сформировываться характер. Также разрабатываются сложные двигательные функции. Старший – дети от пяти до семи лет. В этом возрасте дошкольник начинает усиленно мыслить, распознавать свои обязанности и права, контролировать эмоции и поведение. Ребенок ловок и подвижен и легко поддается обучению.

Следующей ступенью формирования становится школа. Как проявит ребенок себя в коллективе, насколько интересно будет для него обучение, что станет важным в этот период – во многом все зависит от дошкольной подготовки.

Воспитательные действия – это формы общеобразовательного процесса совмещенные с обучением. Воспитание детей до шести лет присутствует в общественных отношениях в семье и в учреждениях дошкольного возраста. Воспитательная методика направлена включает в себя четыре категории воспитания: формирование личности – установление взглядов, суждений и оценка возникших ситуаций; организация действий – общение, взаимоотношения, приобретение опыта; самооценка поведения, самоконтроль и анализ своих действий; мотивация и побуждение к деятельности.

Для результативной подготовки ребенка к новому этапу его жизни используются различные приемы и формы воспитания. Поощрение, убеждение, наказание и упражнение являются ключевыми способами воздействия на сознание, чувства и волю малыша для развития необходимых положительных качеств. Эффективность процесса воспитания и обучения дошкольника достигается комплексным использованием всех форм организации педагогических действий.

В детском учреждении активно применяются установленные общей системой образования методы и приемы. Наглядный способ обучения предполагает демонстративность, использование различных наглядных пособий и материалов. Иллюстрации, фильмы, поведение — все это применяется для обучения детей и достижения необходимой цели. Например, эффективным методом являются фильмы о природе и животных, а также демонстрация педагогом того или иного навыка. В последнем случае можно достаточно эффективно обучить ребенка рисованию, объясняя и показывая последовательное изображение предмета, пейзажа или явления. Например, педагог последовательно демонстрирует рисунок, а дети повторяют все движения. Такой метод является эффективным, ведь малыш подражает взрослому. В этом случае передача знаний и умений отличается особенной легкостью, но присутствуют определенные важные моменты. Метод словесной техники — это разнообразные беседы, рассказы, инструктирование, которые имеют определенную тему и структуру. С помощью слов передаются эмоции, выделяется главная мысль рассказа, а затем дети и педагоги подводят итог, обсуждают новую информацию. Также к данному методу относятся разъяснительные беседы, темой которых могут служить различные обстоятельства. Например, педагог или взрослый может объяснять ребенку правила поведения на дороге или в других местах. В любом случае важным моментом является эмоциональность рассказа или беседы, максимально понятное разъяснение существенных моментов темы. Таким образом, дошкольное воспитание детей требует особенного подхода не зависимо от используемых методов. Практические методы обучения и воспитания, развития отличают разнообразием. К данному классу относятся различные игры, тренировочные мероприятия и упражнения. При этом могут сочетаться наглядный, практический и словесный метод. Например, когда педагог объясняет правила физических упражнений, демонстрирует их выполнение,

а дети повторяют все движения. Такой метод может использоваться при развитии творческих навыков, при организации праздников и на других мероприятиях.

Воспитание и обучение ребенка дошкольного возраста включает в себя совокупность всех необходимых методов и средств, направленных для формирования положительных индивидуальных качеств дошкольника, которые позволят ему легко адаптироваться в коллективе. Но все воспитательные работы не принесут желаемого результата без любви, заботы и терпения.

Период дошкольного воспитания включает в себя возраст от 3 до 7 лет. Этот период жизни очень важен для дальнейшего развития ребенка. В этом возрасте происходит формирование черт характера и привычек, активное приобретение необходимых навыков и их закрепление, ребенок учится учиться, закладываются азы его здорового образа жизни.

Чем старше становится ребенок, тем больше в своем поведении он руководствуется логикой, эмоции начинают уходить на второй план, что учитывается при формировании методов и приемов воспитания детей дошкольного возраста.

Нервная система ребенка дошкольного возраста все еще легковозбудима (процессы возбуждения все же преобладают над процессами торможения), от чрезмерных нагрузок наступает быстрая усталость. Вместе с тем именно в этот период заканчивается созревание нервных клеток головного мозга. Происходит резкий скачок развития речи ребенка. Кроме того, он начинает больше интересоваться всем, что происходит вокруг него, задает больше вопросов, его начинают интересовать опосредованные причины происходящего.

В дошкольном возрасте можно говорить о скачкообразном развитии всех систем организма ребенка. Развитие костно-мышечной, сердечно-сосудистой, дыхательной систем и обмена веществ происходит неравномерно, что необходимо учитывать при распределении нагрузки.

Происходят изменения процессов запоминания, ребенок переходит от произвольного к произвольному запоминанию.

Очень важно сказать об эмоциональной восприимчивости детей этого возраста к поведению взрослых, его прямого влияния. В этом возрасте дети стремятся повторить все, что видят у взрослых, для них это является идеалом поведения. Даже при полном осознании того, «что такое хорошо, в что такое плохо», неверный пример поведения взрослого человека (особенно неоднократно повторяющийся пример) будет иметь отрицательное воздействие на поведение ребенка.

Метод воспитания можно рассматривать как способ действия в данном случае взрослого человека для достижения определенной цели воспитания. На сегодняшний день специалисты педагогики и психологии говорят о примерно пятистах методах воспитания детей дошкольного возраста. Мы хотели бы остановиться на тех, что могут быть полезны родителям для воспитания дошкольников в семье.

С точки зрения передачи знаний и интеллектуального развития, можно выделить три основные группы методов воспитания дошкольников – словесные, практические и наглядные методы.

Словесные методы воспитания детей дошкольного возраста используют такие инструменты как рассказ, беседа, инструктирование, разъяснение и пояснение. Все они основаны на воздействии слова. Особенно важно помнить, что полученный результат будет зависеть в том числе и от эмоциональной направленности этого слова. Скучные и монотонные «разговоры» с детьми дошкольного возраста могут иметь результат противоположный искомому. Напротив, эмоциональная и живая беседа, не просто заинтересует дошкольника, но и даст прекрасные результаты с точки зрения развития мышления ребенка.

Практические методы воспитания – это упражнения (игровой метод) и опыты (экспериментирование). Методы, основанные на элементах игровой деятельности (которая привычна и прекрасно воспринимается детьми дошкольного возраста), которая сочетается с вопросами (приходится на время «почемучек»), созданием воображаемой ситуации (знакомо детям по ролевым играм) и показом. Хорошо развивают воображение и практические навыки детей дошкольного возраста.

Наглядные методы воспитания, направленные на развитие наглядно-действенной и наглядно-образной форм мышления ребенка, используют такие инструменты, как рассматривание и наблюдение.

Формы и методы воспитания детей дошкольного возраста направлены, в том числе, на формирование и коррекцию личности ребенка.

Поощрение как раз является методом воспитания, влияющим на корректировку личности ребенка. Основной задачей поощрения является мотивация ребенка к развитию и обучению, формирование уверенности в себе и собственных силах, развитие самостоятельности ребенка.

Поощряйте ребенка за его старание в достижении цели, его усидчивость и терпение. Порой это гораздо важнее достижения результата.

Еще одним методом воспитания является убеждение. Сложность этого метода заключается в том, что действия должны быть направлены одновременно на чувства ребенка и его сознание. Действенность этого метода резко возрастает, если при его использовании опираться на ряд простых правил:

- убеждения должны основываться на конкретных примерах и использовать конкретные доводы, понятные ребенку и значимые для него;
- разговор должен вестись на понятном ребенку языке;
- принимайте во внимание особенности ребенка, его темперамента и характера;
- подбирая доводы для убеждения, стройте логическую цепочку;
- относитесь с уважением и пониманием к чувствам ребенка.

Нельзя не упомянуть такой метод воспитания детей дошкольного возраста, как упражнения. Упражнения являются лучшим методом для закрепления ребенком необходимых и правильных действий.

Упражнение как метод воспитания представляет собой последовательность трех этапов – регулярное повторение, закрепление навыков, усовершенствование навыков. Однако, нельзя превращать упражнение в чисто механический процесс. Оно должно вызывать положительные эмоции, сочетаться с примерами правильного решения, закрепление навыков должно проходить в разных обстоятельствах и ситуациях. Упражнение подталкивает детей к наработке умения преодолевать трудности, развитию старательности и терпения.

Воспитание как педагогическое явление не может изменить унаследованные физические данные, врожденный тип нервной деятельности, состояние географической, социальной, домашней или других сред. Но оно способно оказать формирующее влияние на развитие путем специальной тренировки и упражнений (занятия спортом, укрепление здоровья, усовершенствование процессов возбуждения и торможения, т. е. гибкости и подвижности нервных процессов), внести коррективы в устойчивость природных наследственных особенностей. Только под влиянием научно обоснованного воспитания и создания соответствующих условий, при учете особенностей нервной системы ребенка, обеспечении развития всех его органов, учете его потенциальных возможностей и включении в соответствующие виды деятельности индивидуальные природные задатки могут перерасти в способности.

Воспитанию как педагогическому явлению присущи определенные признаки.

1. Воспитание характеризуется целенаправленностью воздействий на воспитанника. Это означает, что оно всегда имеет целью достижение *определенного* результата, который *определяется* позитивными изменениями, происходящими в личности воспитанника. Бесцельного воспитания (воспитания вообще) не существует.

2. Воспитание имеет гуманистическую направленность, которая определяет характер воздействия педагога на воспитанника. Цель этого воздействия – стимулирование позитивных изменений в его личности (освоение духовно-нравственных ценностей, формирование базовых культур и др.).

3. Важнейшим признаком воспитания является взаимодействие воспитателя и воспитанника, что выражается в активности самого воспитанника в процессе воспитания и определяет его субъектную позицию.

4. Воспитание как педагогическое явление – это процесс, предполагающий конкретные качественные и количественные изменения личностей, с которыми взаимодействует воспитатель. Исходя из этого воспитание как педагогическое явление принято называть *воспитательным процессом*, под которым понимается спланированная, долгосрочная, специально организованная жизнедеятельность детей в условиях образовательного учреждения.

Воспитательному процессу присущи следующие функции: а) диагностика природных задатков, теоретическая разработка и практическое создание условий их проявления и развития; б) организация учебно-воспитательной деятельности детей; в) использование положительных факторов в развитии качеств личности ребенка; г) отбор содержания воспитания, средств и условий социальной среды; д) воздействие на социальные условия, устранение и преобразование (по возможности) негативных

средовых влияний на формирующуюся личность; е) формирование специальных способностей, обеспечивающих приложение сил ребенка в разных сферах учебно-познавательной и общественно полезной деятельности.

Таким образом, соотношение понятий «воспитание как общественное явление» и «воспитание как педагогическое явление» заключается в следующем: воспитание как педагогическое явление (воспитательный процесс) выступает составной частью (педагогическим компонентом) воспитания как общественного явления (социализации), охватывая сферу, называемую контролируемой социализацией.

Список использованных источников:

1. Козлова С.А., Куликова Т.А. Дошкольная педагогика. - М.: Академия, 2000. - 396 с.
2. Куцакова Л.В., Мерзлякова С.И. Воспитание ребенка-дошкольника: развитого, образованного, самостоятельного, инициативного, неповторимого, культурного, активно-творческого. - М.: Владос, 2004. - 223 с.
3. Поддъяков Н.Н. Мышление дошкольника. - М.: Просвещение, 2002. - 134 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

**Елена Павловна Згурская
Қарағанды қ. «Шапағат» Мамандандырылған балалар үйі,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ
ТӘРБИЕЛЕУ ӘДІСТЕРІ**

Мектепке дейінгі баланы тәрбиелеу және оқыту процесінің тиімділігіне педагогикалық іс-әрекеттерді ұйымдастырудың барлық нысандарын кешенді қолдану арқылы қол жеткізіледі. Балалардың дұрыс қоғамдық мінез-құлқы мектепке дейінгі жастағы тәрбиенің барлық тәсілдері мен әдістерін біріктірген кезде қалыптасады.

Кілтті сөздер: тәрбие процесі, мектепке дейінгі тәрбие, балалардың мінез-құлқы, мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеу әдістері мен әдістері, мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеу және тәрбиелеу, тұлғаны дамыту, балаларды дамыту

**Zgurskaya Elena
Specialized orphanage "Shapagat" GU Karaganda, Karaganda, Republic of Kazakhstan
METHODS OF EDUCATION OF CHILDREN
OF PRESCHOOL AGE**

The effectiveness of the process of education and training of preschool children is achieved by the complex use of all forms of organization of pedagogical actions. Proper social behavior in children is formed by combining all the techniques and methods of education in preschool age.

Keywords: process of upbringing, preschooler education, children's behavior, methods and methods of upbringing in preschool age, the upbringing and education of children in preschool age, the formation of personality, the development of children.

List of references:

1. Kozlova S.A., Kulikova T.A. Preschool pedagogy. - M.: Academy, 2000. - 396 p.
2. Kutsakova L.V., Merzlyakova S.I. Raising a preschooler child: developed, educated, independent, initiative, unique, cultural, active and creative. - M.: Vlados, 2004. - 223 p.
3. Poddyakov N.N. Thinking preschooler. - M.: Education, 2002. - 134 p.

Лязат Болатовна Ибраимова
Балқаш қаласы №17 мектеп-лицей, Балқаш, Қазақстан Республикасы

БІЛІМ БЕРУДІҢ НЕГІЗГІ МАҚСАТЫ – БІЛІМ МАЗМҰНЫНЫҢ ЖАҢАРТУ

Мақалада қазақ тілін оқыту-үйрету үдерісінде бұл технологияларды ұтымды қолдану үшін оқытушылардың өз кәсіби шеберліктерін, ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін үнемі дамытып отырудың маңызы қарастырылады.

Кілтті сөздер: қазақ тілі, оқыту технологиялары, білім беру мазмұны, жаңартылған білім, педагогика, технология, әдіс-тәсілдер.

Қазіргі таңда қазақ тілді оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы. Елбасы: «Біз қазақ тілін жаңғыртуды жүргізуге тиіспіз. Тілді заманға сай үйлестіріп, терминология мәселесінен консенсус іздеу керек. Сонымен қатар, әбден орныққан халықаралық және шет тілінен енген сөздерді қазақ тіліне аудару мәселесін біржола шешу қажет. Бұл мәселе оқшауланған қайраткерлердің ортасында шешілмеуге тиіс. Үкімет мұны реттегені жөн» дегенді шегелеп тұрып тапсырған еді. Көп жайларды зерттеп, көңілге түйіп, мәселелер төңірегінде іздену әр ұстаздың міндетіне айналды. Сондықтан ұстаздардың тәжірибесінде мынадай проблема тууы мүмкін: оқушылардың танымдық қабілеттерін, танымдық процестерін (есту, көру, қимыл және т.б.) дамытуда қолданып жүрген әдіс-тәсілдердің заман талабына сай болмауы. Осы проблеманы шешу үшін тиімді жолдарды қарастыру қажет.

Қазіргі заман талабы бойынша білім берудің ақпараттандырудың негізгі талаптарының бірі – оқу үдерісіне мультимедиалық технологиялар мен коммуникативтік интерактивті әдістемелердің үйлесімді байланысы негізінде жасалған, оқыту және тексеру электрондық бағдарламаларды, оқулықтарды енгізу.

Интерактивті тақтаның келуіне байланысты оқытудың жаңаша әдісі пайда болды. Мұғалімдер өз сабақтарында мейлінше интерактивті тақтаны пайдалана отырып, жан-жақты ізденіп, сабақтарын қызықты, әрі тартымды, нәтижелі өткізуге тырысуда. Интерактивті тақтаның мүмкіншілігі шексіз.

Оқушылардың жеке-дара ерекшеліктерін ескере отырып, коммуникативтік шығармашылық құзіретін дамыту. Оқушының тілдік қорын дамыту, іс жүзінде ауызша сөйлей білуге үйрету.

Қазақ тілін оқыту әдістемесін әлемдік ақпараттық білім кеңістігінің деңгейіне көтерудің тиімді жолы – білім беру саласын толықтай ақпараттандыру.

XXI ғасыр – жаңа технология мен ақпараттандыру ғасыры. Тәуелсіз Қазақстан да сол ғасырға нық қадам басты. Еліміздегі барлық білім ошақтары компьютер және интерактивті тақтамен жабдықталуда. Қазіргі заманғы, ғылыми-техникалық үдерістің қарқыны күннен-күнге өсуде. Сонымен қатар, білім беру жүйесінің алдына да жаңа міндеттер жүктелуде. Білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияны практикада меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа ақпараттық технологияны меңгеру мұғалімнің білімін шыңдап ғана қоймай, интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және тағы басқа көптеген адами келбетін қалыптастыруына ықпал жасайды.

Білім берудің негізгі мақсаты – білім мазмұнының жаңаруымен қатар, оқытудың әдіс тәсілдерімен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Осы мақсатты жүзеге асыруда ақпараттық технологияны пайдалану әдісі зор рөл атқарады. Мектеп пәндерін оқыту процесінде интерактивті тақтаны пайдалану мұғалім мен оқушы қарым-қатынасы жүйесін, олардың білімге деген қызығушылығының, ізденушілікке деген ынтасының, сезімінің өсуіне әсер етеді. Сондықтан білім берудегі барлық оңды өзгерістер педагогтың жаңаша ойлау тәсілімен, жаңа шығармашылық іс-әрекеттерімен, ізденушілігіне байланысты.

Ақпараттық технологияны оқыту үдерісінде екпінді түрде енгізу бағытына қолданылатын жаңа түрдегі құрал – интерактивті тақта болып табылады. Интерактивті тақтаның келуіне байланысты оқытудың жаңаша әдісі пайда болды. Мұғалімдер өз сабақтарында мейлінше интерактивті тақтаны пайдалана отырып, жан-жақты ізденіп, сабақтарын қызықты, әрі тартымды, нәтижелі өткізуге тырысуда. Интерактивті тақтаның мүмкіншілігі шексіз. Оны көрнекілік ретінде қарастырсақ, ол оқу

нәтижесінің сапасына оң әсер етері сөзсіз. Бұл – бейнеконференциялар, мектептер арасында бірлескен сабақтар өткізу үшін қолданылатын ерекше жүйе. Сонымен қатар, пәндік көрнекі құралдарды бейнематериалдар арқылы көрсетуге болады.

Қазақ тілін оқытуда қолданылатын бақылау, бағалау тапсырмаларын, аралық, қорытынды сынақтарды компьютерлік жолмен автоматтандыру кезінде тексеруге кететін уақыт мөлшерін бірнеше есеге үнемдеуге, бақылау мен тексеруде объективтілікке қол жеткізіледі. Компьютердің мультимедиалық ерекшелігі тест тапсырмаларын алуан түрлі етіп, сөйлесу әрекетінің барлық түрін қамти отырып, қатысым әрекетіне негіздей құруға мүмкіндік береді. Қазақ тілін ғаламтор арқылы оқыту жүйесінде қолданылып жүрген онлайн-тестілеу жүйесінің диагностикалық мақсаты – бақылау, тексеру, бағалау, статистикалық мәліметтерді талдау, қорытынды жасау арқылы тіл үйрету үдерісінің нәтижесін, тіл үйренушінің қатысымдық құзіреттілігінің деңгейін анықтау болып табылады, ол өз кезегінде кемшіліктер мен жетістіктердің себептерін айқындауға, тіл үйрету үдерісінің әрі қарай даму болжамдарын жасауға ықпал етеді.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты - білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ –ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қолдану болып табылады.

«Жаңартылған білім мазмұны арнайы кестеге сәйкес кезең-кезеңмен енгізіледі: 2016 жылы - 1-сынып, 2017 жылы - 2,5,7 сыныптар, 2018 жылы - 3,6,8,10-сыныптар, 2019 жылы - 4,9,11,12-сыныптар. 2020 жылға қарай 12 жылдық құрылыммен жаңартылған білім мазмұнына көшу барлық сыныптарда аяқталады».

Білім берудің мақсаты: кең ауқымды дағдылардың негіздерін меңгерген оқушы тұлғасының үйлесімді қалыптасып дамуына қолайлы білім беру ортасын құру.

Білімді функционалдылықпен және шығармашылықпен қолдану.

Сын тұрғысынан ойлау.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану.

Коммуникативті қарым-қатынас тәсілдерін, оның ішінде тілдік дағдыларды пайдалану

5. Топпен, жұппен және жеке жұмыс жасай білу

1. Жаңартылған білім беру мазмұнының ерекшелігі қандай?

Бұл бағдарламаның дәстүрлі бағдарламадан ерекшелігі:

1. Пән мазмұнының спиралді қағидатпен берілуі. Яғни пән мазмұны қарапайымнан күрделенуі.

2. Блум таксономиясы бойынша оқу мақсаттарының иерархиясы;

3. Бір білім беру аясындағы және пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру мақсатында «ортақ тақырыптардың» берілуі

4. Оқу үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар арқылы ұйымдастыру;

5. Оқытудың тәрбиелік әлеуетін арттыру, оқушының адамгершілік-рухани қасиеттерін қалыптастыру

6. Білім беру деңгейлері аралығында пән бойынша сабақтастықты ескеруге мүмкіндік беретін толық оқу курсы бойынша педагогикалық мақсат қою;

7. Бөлімдердің мазмұны мен ұсынылған тақырыптардың уақыт талабына сәйкес келуі, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға назар аударылуы;

8. Оқытудағы жүйелі-әрекеттік ұстаным (оқушының білім алу үдерісіне белсенді қатысу)

2. Жаңартылған білім беруде білім беру салалары және қандай пәндер оқытылады?

Жаңадан енгізілген пәндер қатарында, ағылшын тілі, орыс тілі, жаратылыстану сынды заманауи қажеттіліктерге байланысты жүргізілетін пәндер бар. Жаратылыстану пәнінде (химия, физика және биология пәндері) дүниетану пәнінде (география, тарих, қоғамтану) алғашқы ұғымдары қалыптастырылады. Жаңартылған білім беру мазмұнын белгілейтін типтік оқу жоспарында 1-4 сыныпқа арналған тілдерді деңгейлеп оқытуда (қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі пәндері) тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларын үйрету жоспарланды. Тағы бір жаңалығымыз,

оқушыларға ақпаратты іздеу, талдау және тасымалдау дағдыларын үйрету мақсатында «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәні оқытылатын болады. Жаңа оқу бағдарламаларының ерекшелігі – оның ХХІ ғасыр дағдыларын дамытуға бағытталғандығында: ақпаратты іздеу, талдау және интерпретациялау дағдыларын дамыту; адам, табиғат және қоғам туралы олардың бастапқы білім қорларын қалыптастыру (әлемнің біртұтас бейнесі); рухани-адамгершілік құндылықтарын дамыту; оқудың функционалдық дағдыларын қалыптастыру: санау, оқу, жазу, өз ойын нақты әрі дәл жеткізе білу, себеп-салдарлы байланыстар орнату.

Еліміздегі білім беру саласы жаңа жүйеге көшу барысында ұлтымыздың болашағына тірек болар азаматтардың білім деңгейі жоғары, ой өрісі дамыған, өз ойын еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін және шынайы өмірге бейім жаңашыл ұрпақ тәрбиелеудегі басты фактор ретінде қарастырып отыр. Әлемдік білім беру жүйесінің көшінен қалмай, дамудың басым бағыттарын негізге ала отырып, өркениетке аяқ басу білім беру жүйесіндегі жаңарулар, ең алдымен, жастардың мәдени, эмоцияналдық, зияткерлік, әлеуметтік және рухани жағынан даму мүмкіндігін қамтамасыз етуге бағытталуда. Жаңартылған білім-болашақтың кепілі.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Жаңартылған білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – оқушыларды сындарлы оқытуға үйрету, әлемдік білім кеңістігіне қол жеткізу, инновациялық білім негіздерін терең меңгерту.

Сабақ барысында баланың білім деңгейін бағалап, әрі жетілдіруіне мүмкіндік беретін қалыптастырушы мен жиынтық бағалау түрлері қолданылды. Әр сабақтың соңында тиімді тандап алынған кері байланыс пен рефлексия баланың әрі қарай жұмыс істеуіне ықпал етеді. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ең негізгі мақсаты-білім алушылардың оқу нәтижелерін жетілдіру болып табылады.

АҚТ-ны пайдалану оқушыларға интерактивпен жұмыс жасауға, ол арқылы сурет салуға, интернет желісін пайдаланып ақпараттар алуға, сюжетті суреттерді көруге дағдыланады.

Қазақстанның көркеуі үшін оқушылардың таланты мен қабілетін ашып, оларды оқыту барысында дамыту өте маңызды. Мектепшілік шаралар өткізуде әр оқушының талантын байқаймыз, ал ешқандай шараға қатыспайтын оқушыларға әртүрлі жарыстар өткізу арқылы дарынын байқау болып табылады.

Жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту да бұл модульмен тығыз байланыста. Көшбасшыны анықтау кез келген сабақта сынып оқушыларын топқа бөліп, әр топтан лидер тандап алу. Келесі сабақта топтарды өзгертіп отыру арқылы әр сабақ сайын лидерлер шығып, оқушылар толық қамтылып шығады.

Бұл бағдарламадағы осы айтылған 7 модульді кез-келген сабақтарда барлығын қолданып шығуға болады.

Осы аталып өткен стратегияларды қолдану ұтымды. Оқушылар өз бетінше тұжырымға жасау, қорытындыға келу, арасынан тиімдісін тандай білу, мәселені шеше білу пікірталас жүргізу, басқалармен қарым-қатынас жасай білу, қажет жерде өз көзқарасын өзгерте алу, топ алдында өз ойын, қорғай білу қабілеті дамиды. Бұл жаңа әдіс-тәсілдер стратегиялары: «Сангвейн», «Вен диаграммасы», «Автор орындығы», «Эссе», «Семантикалық карта», «Не білемін, не білдім», «Кубизм», «Фишбаум» т.б бала өз білім қабілетін, өз шығармашылығын көрсете алады. Бұл баланың еркін, терең, жан-жақты ойлауы мен дамуына жол ашады.

Сөйлеу тілін дамытуда ата-аналардың да көмегі зор. Сондықтан баласымен сөйлесуде ата-аналардың тіл шеберлігінің болуы, бала тіліне үлкен ілтипатпен қараулары жайында ата-аналармен ағартушылық жұмыстар жүргіздім.

Әдістемелік отырыста «Оқушыларды жаңа технологияның тиімді әдіс-тәсілдерін арқылы шығармашылыққа баулу» атты баяндама оқып, әріптестермен ой бөлісті. Оқушылардың тілін дамытуға арналған «Дидактикалық материалдар» жинағын, «Қазақ тілі пәнінен тестер» жазамыз. В.В. Давыдовтың «Дамыта оқыту технологиясын» терең оқып, меңгеріп, жеке тұлғаны дамытуда қолданамын Алдағы уақытта оқушының даму критерийлері мен көрсеткіштерін анықтау және құруды, өзара әрекет етудің жаңа технологиясын іздестіру, зерттеуді, тіл дамытудың жұмысының педагогика іс-тәжірибе банкісін құруды даму бағдарламасына жоспарлап отырмыз.

Қорыта келе әрбір жаңашыл мұғалім өз сабағын оқушы сұранысына жауап беретіндей қызықты мазмұнды етіп жоспарласа оқушылардың да сабаққа деген қызығушылығы тамаша болары

сөзсіз. Осы мақсатта балаға сапалы заман талабына сай білім беруді мақсат еткен әрбіріміз өз сабағымызды түрлендіріп жаңаша әдіс-тәсілдерге негіздеп өтуге күш салуымыз тиіс.

Қытайдың дана ойшылы Конфуций айтқандай «Ескіден қол үзіп, жаңаға қол жеткізгендер ғана мұғалім бола алады» — деп, мұғалім өткен тәжірибесін жаңамен ұштастыра алатын, кәсіби қызығушылығы жоғары, танымы биік, бастаған ісінің нәтижесін көре алатын, ғылыми зерттеу жұмыстарын таңдай білетін, педагогикалық үрдістің заңдылықтарымен етене таныс, оқытудың әдістемелік жаңалықтарынан хабардар, оқыту үрдісін ізденімпаздықпен арттыратын өз ісінің шебері болуы керек. Менің ойымша, қазіргі заман мұғалімі – рухани жағынан дамыған, педагогикалық құралдардың барлық түрлерін шебер меңгерген білікті маман болу керек. Ал шығармашыл ұстаздың алдына қойған үлкен міндеті - оқушыларымызға заман талабына сай тәлім-тәрбие беру болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық ДББҰ. Қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағы. Астана 2016.
2. Мирсеитова С. Оқыту ізденіс ретінде және оқу ізденіс оқу ретінде. /Оқулық. – Қарағанды, 2011.
3. Мирсеитова С. RWCT сөздігі, Кәсіби даму мектебі. – Алматы, 2005.

Ибраимова Лязат Болатовна

Балхашский городской лицей № 17, Балхаш, Республика Казахстан

ОСНОВНАЯ ЦЕЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ-ОБНОВЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматривается значение постоянного развития профессионального мастерства, информационно-технологической компетентности преподавателей для рационального использования этих технологий в процессе преподавания казахского языка.

Ключевые слова: казахский язык, образовательные технологии, содержание образования, обновленное образование, педагогика, технология, методика.

Ibraimova Lyazat

Balkhash town gym № 17, Balkhash, Republic of Kazakhstan

THE MAIN GOAL OF EDUCATION-UPDATING EDUCATIONAL CONTENT

The article deals with the importance of continuous development of professional skills, information and technological competence of teachers for the rational use of these technologies in the teaching of the Kazakh language.

Keywords: Kazakh language, educational technology, educational content, updated education, pedagogy, technology, methodology.

List of references:

1. AEO Teacher Manual. Kit for assessing tasks. Astana 2016.
2. Mirseitova S. Reading as a quest and reading as a study. Tutorial. - Karaganda, 2011.
3. Mirseitova S. Dictionary of the RSCME, School of Professional Development. - Almaty, 2005.

УДК 377.1

МРНТИ 14.31.07

Коростелева Наталья Александровна

korostel_@mail.ru

Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОСТИ У СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА

В данной работе мы остановимся на вопросах создания и реализации системы психолого-педагогических условий развития креативности у студентов колледжа в процессе их профессионального обучения. В статье представлены различные трактовки понятий «креативность», «условия развития» с позиции разных авторов. Раскрывается содержание и специфика создания

психологических и педагогических условий развития креативности студентов в процессе профессиональной подготовки в условиях колледжа. Делается вывод о том, что развитие креативности у студентов колледжа тесно связано с педагогическим процессом, так как именно в нем можно создать ресурс, чтобы обогатить субъектный опыт будущих специалистов среднего звена.

Ключевые слова: профессиональное образование, педагогические условия, психологические условия, креативность, студенты, колледж.

В психолого-педагогической науке неоднократно отмечалось, что в условиях стремительно развивающегося мира, меняющихся условий и необходимости принятия быстрого решения, особое значение приобретает развитие и активизации творческих способностей, креативности. В настоящее время цель обучения в системе среднего профессионального образования в Российской Федерации заключается не столько в сообщении студентам определенных профессиональных знаний, сколько в развитии их профессионального мышления с высоким уровнем креативности. Важно также сформировать у будущих специалистов способность самостоятельно осваивать профессиональные знания и применять их как в стандартных ситуациях, так и в новых, нетипичных производственных условиях.

С одной стороны, креативность - это универсальный исторический эволюционный фактор, с другой - индивидуальный потенциал, дающий человеку возможность ориентироваться в новых ситуациях, решать проблемы, а также активно изменять свою жизнь, окружающую среду, свое будущее [1].

Рассмотрим понятие «креативность» более детально. Согласно большому энциклопедическому словарю: «Креативность - это творческая, новаторская и созидательная деятельность личности». В психологической энциклопедии понятие креативность описывается как: «творческие возможности человека, которые могут проявляться в мышлении, чувствах, общении, отдельных видах деятельности, характеризовать личность в целом и ее отдельные стороны, продукты деятельности, процесс их создания» [2].

Концепция креативности как универсальной познавательной творческой способности приобрела популярность после выхода в свет работ Дж. Гилфорда [3]. Он изучал влияние интеллектуальных способностей на креативность, но также выделил принципиальное различие между двумя типами мыслительных операций: конвергенцией и дивергенцией. Конвергентное мышление (схождение) активизируется тогда, когда человеку, решающему задачу, нужно, исходя из множества условий, найти единственно верное решение. Дивергентное мышление определяется как «тип мышления», ищущего в различных направлениях. Такой тип мышления характеризуется варьированием путей решения проблемы, что приводит к неординарным выводам и результатам. Следует отметить, что сегодня большая часть тестов на креативность ориентировано именно на выявление дивергентных способностей.

Дж. Гилфорд выделил четыре основных параметра креативности:

- 1) Оригинальность, необычность высказываемых идей, нетривиальность, ярко выраженное стремление к интеллектуальной новизне, способность продуцировать отдаленные ассоциации, необычные ответы;
- 2) Семантическая гибкость - способность выявить основное свойство объекта и предположить новый способ его использования;
- 3) Образная адаптивная гибкость, т.е. способность изменить восприятие объекта таким образом, чтобы увидеть его новые, необычные стороны.
- 4) Семантическая спонтанная гибкость - способность продуцировать разнообразные идеи в нерегламентированной ситуации [3].

В дальнейшем теория Дж. Гилфорда получила свое развитие в работах Э.П. Торренса, который определяет креативность как процесс решения проблем, которые начинаются с проявления чувствительности к проблемам (ощущения дефицита или несоответствия имеющейся информации), определения (формулирования) и обнаружения проблем, выдвижения гипотез о различных способах решения, их проверку, изменение или отклонение, проверку или выдвижение новых гипотез, нахождение решения (решений) и формулирование, интерпретацию и сообщение (публикацию) результатов [4].

Анализ работ зарубежных и отечественных авторов позволяет сделать вывод о том, что в современной педагогической и психологической науке на сегодняшний день не существует

однозначного понятия креативность и единой типологии данного понятия. Развитие креативности у студентов колледжа тесно связано с педагогическим процессом, так как именно в нем можно создать ресурс, чтобы обогатить субъектный опыт будущих специалистов среднего звена. Личностная идентификация с образцом креативного мышления и поведения, а также ответственность субъекта за собственные изменения в направлении развития креативности являются условиями перехода от подражания к индивидуальному творчеству. Результат этой работы можно наблюдать в творческой деятельности, осуществленной по инициативе самого студента, а так же при создании определенных условий развития креативности.

Педагогическая практика показывает, что в процессе получения традиционного профессионального образования, креативность как социальная норма проявляется далеко не у всех студентов и выпускников колледжей, так как для ее формирования необходимо создание специальных психолого-педагогических условий.

Философский энциклопедический словарь термин «условие» трактует, как среду, в которой пребывают, или без которой не могут существовать какие-либо субъекты (объекты), и как обстановку, в которой может что-либо происходить [5]. Условия — это, прежде всего, категория отношения объекта (предмета) с окружающей средой, без которой и вне которой, он существовать не может. В педагогике условия чаще всего понимают как обстоятельства, факторы, определенные меры, влияющие и определяющие эффективность функционирования какой-либо педагогической системы в целом или одного из ее компонентов.

Рассмотрим психологические условия развития креативности личности. Первая группа - это условия, связанные с субъектами развития и саморазвития (студент и его особенности). Во вторую группу условий мы относим социальную и семейную ситуации развития, т.е. влияние тех, кто окружает студента и влияет на развитие его креативности. Отметим, что данные условия тесно связаны с педагогическими условиями только тогда, когда целенаправленно включены в педагогический процесс, учитываются при организации педагогического взаимодействия с целью решения определенных воспитательных учебно-профессиональных задач.

Итак, первая группа условий связана с самим ребенком и его психофизиологическими особенностями (ведущие репрезентативные системы). Мы знаем, что люди отличаются способностями слухового, зрительного восприятия, по психомоторным характеристикам. При этом, данные различия проявляются еще в детстве, трудно поддаются изменению, даже при специальной педагогической работе. Неповторимость индивидуального опыта каждого студента предопределяет своеобразие его восприятия мира. Это объясняется значительными различиями в восприятии информации, в способе мышления, поведении. Следовательно, для повышения эффективности педагогического процесса необходимо учитывать эти различия на практике, преподавать в наиболее доступном для студентов виде, то есть, используя именно ту модальность, на основе которой он осуществляет репрезентацию мира. Логично предположить, что именно полимодальный подход в преподавании будет воздействовать не только на повышение уровня академической успеваемости студентов, но и на развитие их креативности как общей способности к творчеству.

Кроме того, в работе преподавателя колледжа важно учитывать, что врожденные особенности (в том числе, задатки) оказывают большое влияние на процесс развития, и в существенной мере предопределяют контуры будущих профессиональных достижений студента. В реальном процессе развития креативности сложно разделить влияние социального и природного факторов.

Так же как индивидуальные, очень важны и возрастные особенности в развитии различных видов креативности. Потребности и способность к творческой деятельности развиваются как минимум с пяти лет. С возрастом креативность приобретает специфические черты и определенную предметную направленность, т.е., в становлении личности выделяют сензитивные периоды, как свойственное определенному возрасту оптимальное сочетание условий для развития определенных психических свойств и процессов.

Вторая группа условий - социальная ситуация и семейная ситуация развития как условие развития креативности. Социальная ситуация развития имеет два уровня: базовый, который определяет все основное содержание развития, и уровень постепенных, пошаговых изменений, накопление которых и приводит в итоге к изменению базового уровня и всей ситуации в целом. Для развития креативности большое значение имеет социальное подкрепление творческого поведения личности; ожидания значимых взрослых (ожидания успеха, достижений, позитивное родительское программирование).

Среда и условия представляют собой коллектив, физическое окружение, барьеры и стимуляторы в творческой деятельности и т.д. Среда играет важнейшую роль в формировании и проявлении творческой личности. Социальная ситуация развития обретает вполне конкретный характер с помощью повторяющихся нормативных ситуаций, а также возникающим в их контексте новым ситуациям, обуславливающим отдельные шаги в развитии студента. В социальной ситуации особую роль в развитии креативности школьника играет такой фактор, как позитивные условия семейной среды. К ним относятся: наличие особого внимания к ребенку; формирование мотивации как доминанты творческой деятельности; положительное подкрепление неординарного поведения, различных проявлений творчества; эмоциональная и психологическая поддержка креативной активности; креативность родителей, как образца для подражания, с которым ребенок может идентифицироваться; ожидания родителей по отношению к ребенку (ожидания успеха и достижений). Итак, нами выделены и теоретически обоснованы две группы психологических условий развития креативности. Одна из них связана с ребенком и его особенностями (врожденными и возрастными), другая с социальной ситуацией развития (влияние окружения) [6].

Педагогические условия развития креативности в студенческом возрасте, по нашему мнению, в свою очередь состоят из одной группы условий. И включают в себя педагогическую деятельность преподавателей колледжа по развитию креативности студентов. В данном аспекте можно выделить два направления педагогической деятельности:

-во-первых, это направленность педагогической деятельности на развитие креативности, организация педагогического пространства (психологического и физического) согласно целям творческого развития студентов;

- во-вторых, это содержательное и технологическое обеспечение (формы, программы, средства, методы, процедуры профессионального обучения, направленные на развитие креативности).

Данные направления обеспечиваются следующими педагогическими условиями.

1. Организация педагогического взаимодействия как свободы творчества (создание позитивных образцов поведения, творческого мышления, отношений; креативность учителя; ослабление регламентированного, принятие и подкрепление творческого поведения).

2. Деятельность педагога в зоне ближайшего развития креативности студента (педагогические усилия, которые направлены на продвижение в зону ближайшего развития, создание мотивации творческого саморазвития, идентификацию актуального состояния креативности и др.).

3. Организация безопасного творческого пространства (доверительные отношения в группе, создание ситуаций успеха, позитивные ожидания, материальные условия для творческой деятельности и др.).

Понятно, что личность воспитывается личностью. Следовательно, будет логично предположить, что в развитии креативности студентов преподаватель играет особую роль. Как отражено в трудах Л.Д. Лебедевой, вмешательство педагога в творчество ученика, класса, группы зачастую снижает творческий и психологический эффекты занятий, особенно в случае авторитарного стиля взаимодействия. При гуманистической позиции намного проще и быстрее устанавливаются отношения взаимного принятия и доверия.

При этом, хочется подчеркнуть, что в работе со студенческой группой недопустимы: искусственная инфантилизация отношений, насмешки, снисходительность; стремление к внешней занимательности. Предпочтительны выразительность лица, речи, четкость мимики, жестов, артистизм, «лучеиспускание» глаз, психологические «поглаживания» - взаимопонимание, пожатие руки, готовность к творческому взаимодействию доверие.

Таким образом, педагоги и родители разделяют с каждым студентом ответственность за его творческое профессиональное развитие. В итоге, построение «помогающих» отношений - одно из условий эффективности развития креативности студентов профессиональных колледжей. В заключении подчеркнем, что признание роли психологических и педагогических условий развития креативности указывает на необходимость создания специализированных методов диагностики, разработки и апробации экспериментальных образовательных программ, а также выявления критериев и уровней развития креативности в студенческом возрасте.

Список использованных источников:

1. Мороз В.В. Креативность преподавателя как условие развития креативности студентов университета // Перспективы науки. -2015.- № 1 (64). - С. 31-34.

2. Разумникова О.М. Связь интеллекта и личностных черт с креативностью студентов математиков и гуманитариев // Психологический журнал. - 2016. - Т. 37. - № 1.- С. 69-78.

3. Психология мышления / Под редакцией А.М.Матюшкина. – М.: Прогресс, 1965. – 534 с.
4. Э. П. Торренс // Психология: Биографический библиографический словарь / Под ред. Н. Шихи, Э. Дж. Чепмана, У. А. Конроя. СПб.: Евразия, 1999.- С.188-190.
5. Философский энциклопедический словарь/ Под ред. Е.Ф. Губского, Г.В. Кораблевой, В.А. Лутченко. - М.:ИНФРА, 2009. - 569с/
6. Фролова Т.А., Тимошенко В.В., Сидоренко И.В. Современные технологии образования с креативностью непрерывного образования //В сборнике: Современные формы, методы и технологии в педагогике и психологии сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. - 2018. - С. 219-224.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Наталья Александровна Коростелева

**Сібір тұтыну кооперативтерінің университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы
КОЛЛЕДЖДІҢ СТУДЕНТТЕРІНДЕ ЖАСАҚТЫЛЫҚТЫ ДАМУЫНЫҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИЯЛЫҚ ШАРТТАР**

Бұл жұмыста біз кәсіби дайындық барысында колледж студенттері арасында шығармашылықты дамыту үшін психологиялық-педагогикалық жағдайлар жүйесін құру мен іске асыруға назар аударамыз. Мақалада әр түрлі авторлардың көзқарасы бойынша «шығармашылық», «даму шарттары» ұғымдарының әртүрлі түсіндірмелері берілген. Колледжде оқу процесінде оқушылардың шығармашылығын дамыту үшін психологиялық-педагогикалық жағдай жасаудың мазмұны мен ерекшеліктері ашылды. Колледж студенттері арасындағы шығармашылықтың дамуы педагогикалық процеспен тығыз байланысты деген тұжырым жасалады, өйткені онда болашақ орта буын мамандарының субъективті тәжірибесін байыту үшін ресурстар құруға болады.

Кілтті сөздер: кәсіби білім, педагогикалық жағдай, психологиялық жағдай, шығармашылық, студенттер, колледж.

Korosteleva Natalia

**Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation
PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS OF CREATIVITY
DEVELOPMENT AT STUDENTS OF COLLEGE**

In this paper, we will focus on the creation and implementation of a system of psychological and pedagogical conditions for the development of creativity among college students in the process of their professional training. The article presents various interpretations of the concepts of "creativity", "development conditions" from the perspective of different authors. The content and specifics of creating psychological and pedagogical conditions for the development of students' creativity in the process of training in a college are revealed. It is concluded that the development of creativity among college students is closely related to the pedagogical process, since it is in it that you can create a resource to enrich the subjective experience of future mid-level specialists.

Keyword: professional education, pedagogical conditions, psychological conditions, creativity, students, college.

List of references:

1. Moroz V. V. Creativity of the teacher as a condition of development of creativity of University students // Prospects of science. -2015.- № 1 (64). - S. 31-34.
2. Razumnikova O. M. Connection of intellect and personality traits with creativity of students of mathematics and Humanities // Psychological journal. - 2016. - Vol. 37. - No. 1.- P. 69-78.
3. Psychology of thinking / edited by A. M. Matyushkin. - M.: Progress, 1965. – 534 p.
4. E. P. Torrence // Psychology: a Biographical bibliographic dictionary / edited by N. Sheehy, E. J. Chapman, W. A. Conroy. SPb.: Evraziya, 1999.- P. 188-190.
5. Philosophical encyclopedic dictionary / ed. E. F. Gubsky, G. V. Korableva, V. A. Lutchenko. - Moscow: INFRA, 2009. - 569с/
6. Frolova T. A., Timoshenko V. V., Sidorenko I. V. Modern technologies of education with creativity of continuous education // in the collection: Modern forms, methods and technologies in pedagogy and psychology collection of articles on the results of the International scientific-practical conference. - 2018. - P. 219-224.

Роза Жиенбаевна Шалтаева

roza-r-9@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЕРЕСЕК ТОПТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ТҮРЛІ МАТЕРИАЛДАРДЫ ҚОСЫП МҮСІНДЕУГЕ ҮЙРЕТУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ.

Бұл мақалада ересек топ балаларымен жүргізілетін мүсіндеу сабағында әдіс-тәсілдері, ұйымдастыру формалары және тәрбиешінің балалармен саздан мүсін жасау сабағына тыңғылықты түрде қызықтыра тәрбиелей отырып, олардың ойлау және елестету белсенділігін, қол кимылдарының үйлесімділігін арттыруды көздейді; мектеп жасына дейінгі балалардың эстетикалық талғамы, қиялы дамиды, шығармашылық қабілеттері дамып бәсекеге қабілетті ұрпақты тәрбиелеуге мүмкіндік туындайды.

Кілтті сөздер: тәрбиеші, қамырмен мүсіндеу, елестету белсенділігі, бірлестік, сезімталдық, тұзды қамыр, балшық, ересек тобы, тәрбие.

Мектеп жасына дейінгі балалар көркем шығарма мәтінін эмоционалды және тұтастай қабылдайды. Оның материалды қаншалықты түсінгендігі сөйлеу тілінде ғана емес, заттарды ажырату және ойын әрекеттері үстінде байқалады. Бала үшін бейнелеу өнері - өзі жасаған бейнелер. Бұл бейнелер баланың өзі сияқты дербестігімен, ашықтығымен ерекшеленеді. Мүсіндеу, жапсыру, сурет салу барысында сызықтар мен пішіндер тіріліп, баланың көз алдында жағу, сызу арқылы бейнеге айналады. Бала сызықтарды, пішіндерді, түсті дақтарды, жағуларды қолданып, қарапайым сюжеттерді бейнелей алады.

Мүсіндеу балалардың сезімталдығын, қабылдағыштығын және көрнекі түсініктерді дамыту үшін қажет. Шынайы әлем нәрселерін тануда көру жетекші орын алады деп есептеледі, бірақ балалардағы кейіп қалыптасуының алғашқы деңгейлерінде көрудің тіреуі болып затты сезу саналады.

И.М. Сеченов атап өткендей, «заттардың денелік пішінін қолдар көзге қарағанда өзгеше анықтайды, және біз қолдың алақандарымен заттың көзден жасырулы бүйір беттері мен көзбен көру қиын артқы беттерін ұстай алатынымыздықтан, оны толығырақ анықтайды. Қолымызбен біз заттарды жан-жағынан қармалаймыз, және бұрыштарды, дөңестікті, ойықтарды т.б. сезуге мүмкіндік беретін алақан беті пішінінің түрлі өзгеруі осы түсініктердегі өте маңызды рөл атқарады»[1].

Мектеп жасына дейінгі балалардың мүсіндеу өнерінің ерекшеліктерімен ХХ ғасырдың басында А.В.Бакушинский, К.М.Лепилов, Е.А.Флерица және т.б. қызығушылық танытты [2-4]. Қазіргі кезде балалар шығармашылығындағы мүсіндеу мәселелеріне арналған бірқатар зерттеулер жүргізілді (Н.Б.Халезова және т.б.), мүсінге эстетикалық қатынасының қалыптасуына (Г.М.Вишнева, Е.В.Гончарова және т.б.), мүсіндеуде сенсорлық дамуы (Н.А.Курочкина және т.б.), мүсіндеудің әдіс-тәсілдеріне үйрету (Н.М.Коньшева, Е.А.Коссаковская, Г.В.Лабунская және т.б.)[5-11].

Қазақстанда мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылығын зерттеген Т.А.Левченко, «Бейнелеу өнері балабақшада» атты еңбегі бар [12].

Мүсіндеу үрдісі заттың көлемдік сипаттарының толық сараптамасы мен синтезін талап етеді. Бала оны өз бетімен меңгере алмайды. Оған ересек адамдар көмектесуі керек. Олар балаға затты белсенді зерттеудің жалпыланған жүйесін үйретеді, қоғамның өндірген сенсорлық эталондарымен таныстырады.

Мүсіндеудің бейнелеу өнерінің бір түрі ретіндегі өзіне тән ерекшелігі бейнелеудің көлемдік тәсілі болып табылады. Мүсіндеу тек жұмсақ материалмен ғана емес, сонымен қатар қатты (мәрмәр, гранит т.б.) материалмен де жұмысты қамтитын мүсін өнерінің бір түрі болып табылады.

Мектеп жасына дейінгі балаларға тек қолдың әсеріне оңай икемделетін жұмсақ иілгіш шикізаттармен – балшық пен ермексазбен ғана жұмыс істеу амалдарын меңгеру қолайлы. Балалар адамдарды, жануарларды, ыдысты, көлікті, көкөністерді, жемістерді, ойыншықтарды сомдайды. Тақырыптың әртүрлілігі бейнелеу өнерінің басқа да түрлері сияқты, мүсіндеу де бірінші кезекте баланың танымдық және шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, тәрбиелеу мақсаттарын орындайтындығымен байланысты. Материалдың иілгіштігі мен бейнеленетін пішіннің

көлемділігі мектеп жасына дейінгі баланың кейбір техникалық амалдарды мүсіндеу кезінде сурет салу кезіндегімен салыстырғанда жылдамырақ меңгеруге мүмкіндік береді.

Адам ежелден бері ұн мен судан ас әзірлеуді- нан илеуді үйренді. Қазір біз нанды дүкеннен сатып алуға дағдыландық. Ал мерекелерде өзіміз бәліш пісіреміз, өз қолымызбен әтеш, көгершін, балық сияқты мүсіндер жасап, пісіреміз және оларды ақылға сыймайтын шырмауықтармен безендіреміз. Ал бұл шикізаттан жасалған қолданбалы өнер туындылары -мүлде басқа зат. Көркемдігі жоғарырақ дүние. Тұзды қамыр - жұмыс жасаудағы тамаша шикізат. Созылмалы, жұмсақ, қызықты. Және ол үй жағдайында, сонымен қатар заманауи балабақша жағдайында мүсіндеуге сай.

Мүсіндеу – созылмалы шикізаттардан көлемді мүсіндер және тұтас композициялар жасалатын бейнелеу шығармашылығының бір түрі. Жасау және туынды шығару – біздің өміріміздің керемет мезеттері, қуаныш пен жанымыздың шамшырағы. Қамырмен мүсіндеу – ересектерге де, сонымен қатар балаларға да қолайлы іс. Мұндай әуестік рахаттанудан басқа, тән мен жан денсаулығы үшін баға жетпес пайда әкеледі. Қол саусақтарының, мидың жұмысы белсендіріледі және тән мен жанның толық босануы жүзеге асырылады. Адам қуанышқа бөленеді, уайымдар жоғалады, ал егер ол сүйіспеншілікпен және әуестікпен жасаса, дем алып, күшін қалпына келтіре алады. Бұл – күту мен жетілдіруді қажет ететін ерекше күй, тәңір сыйы.

Қамырдан мүсін жасау бойынша жұмыс баланың дамуына кешенді ықпал етеді, шағын моториканың дамуы жайындағы жалпы қабалданған пікірден басқа, тұзды қамырдан мүсін жасау мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылығын дамытуға әсер ететіндігі туралы айтуға болады:

- сенсорлық сезімталдықты жоғарылатады, яғни пішінді, фактураны, түсті, салмақты, иілгіштікті тереңінен қабылдауға әсерін тигізеді;елестетуді, кеңістіктік ойлауды, жалпы қол икемділігін, шағын моториканы дамытады;

- екі қолдың жұмысын үйлестіреді; жұмысты түпкі ойды жүзеге асыру бойынша жоспарлау, нәтижені болжап, оған жету, қажет болған жағдайда алғашқа түпкі ойға түзетулер енгізу қабілеттіліктерін қалыптастырады. Баланың шығармашылығын дамытады.

Қамырмен жұмыс істеуде оңды нәтиже алу үшін әрбір бөлшекті ұйымдастырылатын жұмыстың басында ойластыру қажет. Осылайша, тұзды қамырдан мүсін жасау сабақтарын ұйымдастыру мен дайындауда көмектесетін бірнеше критерийлер енгізілді.

Мүсіндеу тәсілдері мен құралдарын меңгеру біртіндеп жүзеге асады, балалар оларды кіші топтардан бастап жинақтайды. Жоғарғы топта мүсіндердің пішіні мен қимылын бейнелеуге артығырақ көңіл бөлінеді. Бағдарлама бастапқыда балалар ең қарапайым және таныс, пішінің сипаты мен өлшемі бойынша әртүрлі заттарды (жеміс, көкөністер болуы мүмкін) мүсіндейтіндей құрастырылады. Бұл заттардың негізгі пішінін балалар біледі, олардың назарын нақтырақ бейнелеуге аудару керек. Пішіндері әртүрлі 2-3 затты мүсіндеу әр заттың өзіндік ерекшеліктерін анықтап, жеткізе білуге, ал кейін – басқа заттардың ерекшеліктерін өз бетімен анықтауға үйретеді. Мысалы, бейнелеу үшін қияр, сәбіз және қызылша ұсынылады. Мүсіндеу осы көкөністердің әрқайсысының сипаттық ерекшеліктерін анықтап, сомдауды талап етеді: қияр – сопақ пішінді, оның бір жақ ұшын жуынарық, екіншісін - жіңішкерек етуге, кішкентай сабақ-құйыршық сомдауға (саусақтармен созып алуға) болады. Қызылшаның негізі – домалақ пішінді, оның төменгі бөлігі салыстырмалы түрде ұзынырақ құйрыққа ұласып, созылған, үстінде жапырақтан қалған сабағы бар. Жалпы пішіні балалар бар білегімен сомдайды, ал пішіннің ерекшеліктері мен бөлшектерді саусақтармен орындайды.

Сабақтар бір жылға құрылатын ойластырылған жоспар бойынша құрастырылады. Оңтайлы адам саны – 10-12. Бұдан артық адам болса, жеке көмек көрсетуге тәрбиешінің уақыты қалмайды. Сабақтар жарық, жақсы желдетілетін бөлмеде (бейнелеу студиясында) жүргізілуі тиіс. Сабақтар 25-30 минуттан аптасына екі рет жүргізіледі. Балалар алынған білімдері мен іскерліктері негізінде тапсырманы орындаудың реттелген логикасын меңгеруі тиіс. Жұмысқа қажетті материал белгілі жерде сақталады (шкафта, сөреле) және балаларға әрдайым қолжетімді. Оқу-материалдық камсыздандыру. Жұмысқа арналған негізгі шикізат – тұзды қамыр болып табылады. Тұзды қамырдың көптеген әртүрлі құрамы бар. Кейбіреулері оған ас желімін, басқалары – өсімдік майы немесе глицерин қосады. Ең бастысы – мүсіндер үлгілерін қиындықсыз жасауға болатындай құрамды табу. Қарапайым мүсіндерге арналған тұзды қамырды қолданайық: 200 грамм ұн, 200 грамм тұз, 125 мл. су, 1 ас қасық өсімдік майы. Жұмыс үстелін бөгде заттардан босатып, клеёнка төсеп тастаған дұрыс. Бұдан басқа, жұмыс тақтайы қажет. Үстелге екі стакан қою қажет: 1 – суы бар, 1 – өсімдік майы бар. Қажет болады: шүберек, акварельге арналған қылқалам, қарандаш, оқтау, алюминий жұқалтыры. Құрал-саймандар: пластикалық пышақ, балаларға арналған қайшы, қалыптар, трафареттер. Қамыр

беті ауа тез кеуіп қалады, сондықтан қамыр йогурт немесе майонез құтыларында сақталуы тиіс. Бояу үшін гуашь, ас, табиғи (көкөніс шырындары, какао) бояулар пайдаланылады.

Тәрбиеші балалармен бірге мүсін жасап, балалар оған үлгі ретінде бет түзеуі – оңды тәрбиелеу кезеңі болып табылады. Жеке шығармашылықты көрсету әдісін педагог мүмкіндігінше жиі қолдануы керек. Ойын түріндегі, әдеттен тыс жағдайларды қалыптастыру балалардың жұмысының барысына үлкен әсерін тигізеді. Мысалы, балаларға сомдалған мүсіндерді қандай-да бір ойында (хайуанаттар бағы, құс фермасы және т.б.) пайдалану ұсынылады немесе балалар заттарды 8- Наурызға арналған алдағы көрмеге арнап мүсіндейді.

Үйретуің негізгі амалдарына көркем әдебиетті оқу да жатады. Балалар мүсіндеу арқылы жасайтын бейнені күшейту және тереңдету үшін тәрбиеші құстар, аңдар жайлы, олардың сырт пішіні, сипатты белгілері айтылатын төрт шумақ өлеңдерді, жұмбақтарды қолдануы мүмкін.

Елестету арқылы мүсін жасаудың тікелей затқа қарап мүсін жасаудан маңыздылығы аз емес. Бұл сабақтардың негізгі мақсаты – бұрын ұғынған бейнені орындауда дербестікті дамыту, және мүсін жасау тәсілдерін пайдалануда шығармашылық белсенділікті дамыту. Балаларды мүсіндеудің құрамын алдын-ала ойластыруды үйретеді. Бұл үшін бақылау алдында оларды өздері қарастырып отырған немесе оларға оқылып жатқан затты мүсіндейтіндіктерін ескертеді. Мақсаттық нұсқау балаларды қызықтыруға және олардың назарын затты тереңірек ұғынуға бағыттауға мүмкіндік береді. Мысалы, елестету бойынша саңырауқұлақтарды мүсіндеуден бұрын, тәрбиеші балалармен бірге табиғи затты – нақпіншінді немесе саңырауқұлақтар бейнеленген суретті анықтап қарайды. Ол балалардан қандай саңырауқұлақтарды көргендіктерін сұрайды, олардың пішінін естеріне түсіруді, олардың орманда қалай өсетіндігін (бір-бірден немесе бірнешеуі бірге; кейбір саңырауқұлақтар шыршылардың астында, кейбіреулері олардың маңында өседі және т.б.) айтуды ұсынады: балалардың өздеріне айналаны елестетуге, естерінде мүлгіген бейнелерді жандандыруға үйренуі маңызды. Жануарларды елестету арқылы мүсін жасау үлкен бастапқы жұмысты талап етеді. Бірақ, балаларда көзбен көру бейнелерін қалыптастыру үшін, оларға бір жануарды әртүрлі қалыпта бейнелеуге тырыса отырып, алдымен жануарларды, аңдар бейнеленген суреттерді көрсетеді; балаларға жануарларды кескіндейтін ойыншықтар береді, жануарлар жайлы оқып береді. Бұндай дайындық жұмысы балаларда жануарлар жайлы түсініктің пайда болуына, көзбен көру бейнелерінің қалыптасуына көмектесуі тиіс, бұлар мүсіндеудің түпнегізін қалайды. Елестету бойынша мүсін жасау балалардың білімдері мен іскерлігіне негізделуі тиіс, сондықтан да бұл жағдайда бейнелеу тәсілдерін көрсетудің қажеті жоқ. Бала мүсін жасаудың өзіне ең ыңғайлы тәсілін өз еркімен таңдауы тиіс.

Жоғарғы топта мүсін жасау бойынша сабақтардың мазмұны дамыту сипатында болады, сонымен қатар келесі міндеттер қойылады: балаларға заттың пішінін талдауды үйрету, пластикалық пішін мен мүсіндеу тәсілінің арасындағы байланысты түсіндіру; бейнелеу техникасын жетілдіру – бедерлі мүсіндеуді (натюрморт, портрет), мүсіндік тәсілді немесе бөлшектерді созып алу немесе модельдеу жолымен тұтас кесектен мүсін жасауды меңгеруді жалғастыру; құрылыстың берік болуы үшін мүсіндеу тәсілін пішін немесе қаңқа негізінде көрсету, мүсіндеу бейнесін сәндеу әдістерін (бедерлі жапсырулар, стекамен ойып алу немесе тырналап алу, ойдан немесе халықтық сәндік-қолданбалы өнер сарыны бойынша қылқаламдық өрнек) таңдауды ұсыну.

Балаларды мектепке дайындайтын топта оқыту бағдарламасы жоғарғы топ бағдарламасымен салыстырғанда едәуір күрделі және әртүрлі. Балалар зат пішінін көзбен және бұлшық етпен сезіну арқылы қабылдауға, мүсіндеу кезінде әртүрлі суреттеу құралдарын қолдануды үйрену керек, және де бейнелеу және техникалық әдістерді меңгерулері қажет. 6 жастағы балалар әдетте бейнелеудің көптеген тәсілдерін қолданады, бірақ пластикалық әдіс – тұтас кесектен мүсін жасау – негізгі болуы тиіс.

Мектепке дайындайтын топта балаларға тек таныс емес техникалық амалдарды көрсетеді, балаға қалғанын өз ықыласы бойынша орындауға мүмкіндік береді. Осылайша балада өзінің шығармашылығын дамыту мүмкіндігі пайда болады. Сабақ барысында балалар өз жұмысын дербес жоспарлайды, мүсіндеу тәсілдерін іріктейді.

Келесі мақсаттар қойылады: тақырыпты (хайуанаттар бағы, ойыншықтар, сервиз, натюрморт), шикізатты (балшық, ермексаз, тұзды қамыр), мүсіндеу тәсілдерін (мүсіндік, құрамдастырылған, құрылымдық, модульдік, бедерлі, папье-маше), бейнені сәндеу амалдарын өз бетімен таңдап, балаларды қозғалмалы айқын бейнелер және бірлескен сюжеттік композициялар жасауға ынталандыру.

Тұзды қамырдан мүсін жасауға үйретудің негізгі мақсаты – балалардың шығармашылығын дамыту болып табылады. Балалардың қоршаған өмірден алатын әсерлері бұл қызметтің негізгі

мағынасы болып табылады. Бейнелеу үрдісі кезінде балада бейнеленетін затқа белгілі қатынас орнайды, қоршаған әлем жайлы білім алынып, айқындалады. Сабақтар барысында балалар әртүрлі шикізаттармен жұмыс істеу бойынша дағды мен іскерлікті иеленеді, оларда осы іскерлікті болмыстағы заттар мен құбылыстарды бейнелеу үрдісінде жасампаз пайдалану қабілеті пайда болады.

Тәрбиеші қолданатын үйрету әдістері балалардың бейнеленетін материалдарымен жұмыс істеу үрдісін мақсатты, құнды, нәтижелі етуге бағытталған. Қамырмен мүсіндеу әдістері ермексазбен мүсіндеу әдістерімен бірдей. Мектеп жасына дейінгі балалар тұзды қамырмен негізінен топтық сабақтардан тыс уақытта жұмыс істейді. Шығармашылықты дамыту бойынша қандай-да бір қызметті ұйымдастыра отырып, оқыту бағдарламасын анықтау үшін қажетті әдебиет пен материалдарды зерделеу қажет.

Берілген жағдайда бес-алты жастағы балалармен тұзды қамырдан мүсін жасау бойынша И.А. Лыкованың «Түрлі-түсті алақандар» бағдарламасы қолданылған. Бағдарлама дамыту сипатында – оқыту балалардың эстетикалық, өнегелі, зияткерлік дамуына септігін тигізеді. Баланың қоршаған әлемге эстетикалық қатынасы дегеніміз – оның болмыс заттары мен құбылыстарының эстетикалық қасиеттерімен жекеленген, іріктеу байланыстарының жүйесі. Баланың эстетикалық қатынасына оның сұлулыққа (әдемілікке, тартымдылыққа) деген эмоциялық пікірі, ізгі сезімдері, оның шығармашылық қызметі, айналасын сұлулық заңдылықтары бойынша түрлендіруге, және де бояулардың әсем, үйлесімді сәйкестігін, дыбыстарды, ұйқастарды және т.б. бағалауға шамасы келгенше тырысуы кіреді. Эстетикалық құраушы бүтіндей тұлға құрылымының жетекші буындарын орнатуға елеулі әсерін тигізеді.

Мүсіндеудің бейнелеу және техникалық құралдарын меңгеру бала үшін үлкен қиындық тудырады, және бұл жағдай тәрбиешіні мүсіндеуге арналған материалды іріктеуге, оқыту мазмұны мен әдістеріне аса жауапкершілікпен қарауға мәжбүр етеді. Әдетте балабақшада балшық пен ермексазды пайдаланады.

Балшық – ең құнды шикізат, оның бейтарап және жұмыс істеуге ыңғайлы түстері болады. Оның бояу қабаты жасыл және көгілдір реңкі бар қоңыр, ақ, сұр түсті болуы мүмкін. Арнайы дайындалған түрлі-түсті керамикалық балшықты пайдалануға болады, ол муфельді пеште күйдіруге жарамды болады. Балшық жұмыс істеуде жағымды. Оның үлкен кесегі қызықты мүсіндеу үшін жақсы негіз бола алады. Балшықты пластмассадан жасалған ыдыста сақтаған жөн, себебі металл ыдыста оны тот басады. Балшық әрдайым жұмысқа жарамды болуы үшін оны салқын, ылғалды бөлмеде дымқыл шүберек астында сақтау қажет. Ылғалды және жартылай кептірілген бұйымдарды жоғарғы немесе дайындық топтарындағы балаларға сұйық балшық – ангобпен бояп, содан соң жақсылап кептіріп, муфельді пеште күйдірулеріне болады. Ангоб – бұл керамикалық бояу, оны балшық пен суды қаймақтың қоюлығындай күйге дейін араластырып алады. Ежелгі замандардан бері адамдар балшық заттарды ангобпен өрнектеген.

Қазіргі кезде ангобты керамикалық ыдысты өрнектеуде кеңінен пайдаланады. Ермексаз – шымыр шикізат, ол жұмыс істеу алдында арнайы дайындықты қажет етеді. Ол бір түсті немесе түрлі-түсті болуы мүмкін. Біріншісі пішіннің бүтіндігі мен заттың құрылысын жақсырақ түсінуге мүмкінді береді. Түс жұмысқа әр түрлілік береді, суреттеудің қосымша құралы болып табылады. Мүсіндеудің қосалқы материалдарына қаңқаларды жатқызады. Балаларды мүсіндеуге үйрету үшін қаңқа ретінде ұзындықтары мен қалыңдықтары әртүрлі кәдімгі таяқшаларды қолдануға болады. Қаңқа арқылы мүсіндер орнықтырақ, серпінді болады. Қаңқалар негізінде балшықтан жасалған жұмыстарда көп жағдайда жарық пайда болады, сондықтан, бұйымдар кебіңкіреген кезде қаңқаны пішіннен суыру арқылы ақырын алып тастауға болады, бұйымдар ары қарай онсыз кебеді.

Мүсіндеу үрдісі кезінде стекалармен жұмыс істей білу қажет. Олар өз бетімен жеңіл жасауға болатын ағаштан, және металдан жасалуы мүмкін. Стеканың ең қарапайым түрі – бір жағы үшкірленген, ал екінші жағы домаланған таяқша, бірақ ілмек түрінде, сымнан жасалған ілмегі бар таяқша түрінде болуы да мүмкін. Стека бөлшектерді қолмен өңдеу қиын болған жағдайда қолданылады, оның көмегімен пішіннен артық балшық алынып тасталады, тіліктер жасалады.

Балаларды мүсіндеуге ойдағыдай үйрету үшін өлшемі бойынша шағын, үстелге орналастырылатын тақтайлардың болғаны дұрыс. Олардың өлшемі мүсіндеу мөлшерімен анықталады. Егер мүсіннің өлшемі 15x10 см болса, онда тақтайдың өлшемі 35x22 см болуы тиіс. Егер мүсін үлкендеу болса, онда тақтай да үлкен өлшемді болуы керек.

Тақтайдың ең ыңғайлы пішіні – шенбер, бірақ ол шаршы түрінде болуы да мүмкін. Жоғарғы және мектепке дайындық топтарда тақтайлардың орнына үстелге қойылатын білдектерді қолдануға

болады, оның дискісі бала мүсіндеу кезінде өзінің жұмысын айналдыра алатындай жылжымалы түрде орнатылуы тиіс. Үлгіні көрсету үшін жоғарғы және дайындық топтарында затты қолмен қалқаламай, барлық жағынан көрсетуге болатындай айналмалы дискісі бар биік тұғырларды қолданған дұрыс.

Осылайша, бейнелеу қызметі бойынша сабақтар – оқу тапсырмаларын орындаудан басқа, балаларды жан-жақты дамытудың маңызды құралы болып табылады. Сурет салуға, мүсіндеуге, бастырмаға, құрастыруға үйрету мектепке дейінгі балаларды ақыл-ой, өнегелі, эстетикалық тәрбиелеуге жағдай жасайды.

Сюжеттік мүсіндеу де оқытудың ерекше әдістерін талап етеді. Әдетте, балаларға мүсіндеу үшін берілетін сюжет оларға таныс заттардан құралады. Осыған байланысты мүсіндеу тәсілдерін көрсету мен бейнелеу ретін түсіндіру жүргізілмейді, ал сабаққа алдын-ала дайындық заттарды анықтап караудан, көркем әдебиетті оқудан, суреттер мен көріністерді караудан тұруы мүмкін. Балалардың назары заттардың пішініне аударылады. Сабақтың басындағы әңгімелесу кезінде композициялық шешім айқындалады. Мысалы, балалар мәулендері бар мысықты мүсіндейді. Тұғырдың қандай болуы керек, мысық пен мәулендер қандай қалыпта болуы мүмкін екендігін шешу қажет. Қызықты композициялық шешімдерді мадақтау қажет.

Сабақ барысында тәрбиеші әрбір баланы, заттың пішіні қалай жасалып жатқанын, пропорциялар, іс-әрекет, композицияның қалай жеткізіліп жатқанын қадағалайды. Тәрбиеші сұрақтар мен жауаптар арқылы балаларды тақырыпты дұрыс, қызықты шешуге бағыттайды. Осылай, ойнап жатқан мысықтарды мүсіндегісі келген баланың оларды статикалық қалыпта сомдағанын көрсе, тәрбиеші былай айтады: «Мүсіндер ойнап жатқан мысықтарға ұқсау үшін, олармен не істеу керектігін ойлап көрші».

Егер бала қиналса, онда ересек адам сұрағын нақтылайды: «Мысықтар бір-бірімен ойнаған кезде, олардың табандары қандай күйде бола алатынын ойланып көрші». Мұндай сұрақтар тікелей жауапқа әкелмейді, бірақ балаларды сабақ кезінде бейнелер жайлы ойлануды үйретеді. Балалар пішінді, пропорцияларды дұрыс жеткізуге қиналатын болса, онда жеке жұмысқа жүгінуге болады: балаға суретті көрсетіп, оның түсініктерін айқындау қажет; ең болмағанда, жеке балшық кесегімен мүсіндеу тәсілін көрсету керек.

Балаларды қызықтыру үшін тәрбиеші сабақтың басында төрт шумақ өлең оқып, жұмбақ жасыруы мүмкін. Бұл балаларда жақсы көңіл-күй қалыптастырып, олардың назарын сабақтың басынан бастап бейнені ойластыруға бағыттау үшін жасалады. Тақпақтар мен жұмбақтар бейненің ашық сипаттамасын өте қысқа, ықшам түрде беріп, заттың бөлшектері мен бұйымдарына қатысты ерекшеліктерді ғана белгілеуі тиіс.

Жоғарғы топ балалары үшін әңгімелесу түрінде ұйымдастырылатын сабақтың соңындағы жұмыстарды талдау аса маңызды. Тәрбиеші бейнеленген заттардың пішіні мен пропорциялары жайында сұрақтар қояды. Балалар елестеу арқылы мүсіндеген болса, онда тәрбиеші не бейнеленгені, пішіннің жақсы-жаман кесілгендігі, қандай тәсілдермен мүсіндегендігі жайында айтып беруді ұсынады. Кейде жұмыстардың бағасын авторлардың өздері емес, басқа балалар береді. Мұндай жағдайда тәрбиеші бағалаудың әділетті, әдепті, жұмысты жасағандарды ренжітіп алмайтындай болуын қадағалайды. Балалар тікелей затқа қарап мүсіндеген болса, тәрбиеші талдау кезінде олардың назарын пішін, пропорциялардың бейнеленуіне аударады, сомдалған жұмысты табиғи затпен салыстыруды сұрайды. Балалардың ойы бойынша орындалған жұмыстар біраз басқаша талданады: алдымен толығымен ой қарастырылады, содан соң пішін, пропорциялар, қимылдың бейнеленуі, мүсіндеу тәсілдері талқыланады.

Қорытындылай келе, мүсіндеу сабақтарында әр алуан материал пайдалануға болады (саз, ермексаз, қамыр, құм, қар). Олар балалардың бақылағыштығын, олардың сезімдік әлемін дамытады, ой-өрісін кеңейтіп, қоршаған ортамен қатынас тәжірибесін байытады, қабылдауы мен қиялын жұмбақ мен құпиялылыққа толтырады. Тұзды қамырдан мүсінді жасауды орындау әдістері балаға тек аталмыш затқа қатысты білімді ғана емес, тұрмыстық орта туралы да білім меңгеруге мүмкіндік береді, өз-өзіне қызмет көрсету және өзара көмек дағдыларын қалыптастырады. Балалар барлық заттар тек тікелей тағайындалуы бойынша ғана емес жанама түрде де пайдаланылатындығын түсіне бастайды. Мүсіндеу бойынша сабақтар жүйесі баланың эмоциялық саласына жүйелі жүгінуді – оның ішкі сезімдерін түсінуді қамтамасыз етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. И.М. Сеченов, //Избранные произведения//, Москва – 1996.- 539 с.
2. Бакушинский А.В., Художественное творчество и воспитание. - М., 1955. – 240с.

3. Лепилов К. М., Рисование и лепка в начальной школе. Петербург. Начатки знаний. 1922 г. - 164с.
4. Флерина Е.А. Эстетическое воспитание детей дошкольного возраста. - М.: Просвещение, 2001.-226 с.
5. Халезова Н.Б., Народная пластика и декоративная лепка в детском саду. - М.: Просвещение, 1994.-169с.
6. Вишнева Г.М., Произведения скульптуры – детям // Помощь дошкольному работнику: Сборник статей / Отв. ред. А.И. Стахерская. - Иркутск , 1968. - С.33-38.
7. Гончарова Е.В., Природа как фактор воспитания в педагогических системах прошлого. Учебное пособие для студентов дошкольных факультетов педагогических институтов и колледжей. Нижневартковский государственный педагогический институт— Нижневартовск, 2000. –108с.
8. Н.А.Курочкина, Н.А. Знакомство с натюрмортом.- СПб.: 2010.
9. Н.М. Конышева. Учебник для 4 класса « Технология. Секреты мастеров»- Смоленск: «Ассоциация 21 век», 2011.
10. Коссаковская Е.А., Лепка в детском саду: пособие для воспитателей. - Учпедгиз, 1961. -71 с.
11. Лабунская Г.В. Изобразительное творчество детей. - М.: Просвещение, 1979. - 192с.
12. Т.А.Левченко, «Изобразительная деятельность в детском саду»,А., 1998.-156с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Шалтаева Роза Жиёмбаевна Академия «**Bolashaq**», Караганда , Республика Казахстан **МЕТОДЫ И ПРИЁМЫ ОБУЧЕНИЯ ЛЕПКЕ ДЕТЕЙ СТАРШЕЙ ГРУППЫ ИЗ РАЗЛИЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ.**

В статье рассматриваются методы и приемы лепки из солёного теста или тестопластика – очень увлекательное занятие, которое не требует специальных умений и особых денежных вложений. При обучении лепке детей старшей группы воспитатель применяет многие методы и приемы, которые определяются конкретной темой и общими задачами; развиваются сенсорные ощущения, творческое воображение, спонтанность в выражении чувств, стабилизируется психоэмоциональное состояние.

Ключевые слова: воспитатель, лепка с тестом, имитационная активность, сплоченность, чувствительность, соленое тесто, глина, старшая группа, воспитание.

Shaltaewa Roza Academy «**Bolashaq**», Karaganda, Republic of Kazakhstan **METHODS AND TECHNIQUES OF MOLDING FROM A SALTY TEXT OR THERMOPLASTIC FOR CHILDREN OF THE OLDER GROUP FROM VARIOUS MATERIALS.**

The article discusses the methods and techniques of molding from a salty text or thermoplastic - it is very interesting, which does not require special skills and other monetary conditions. When teaching sculpting children of the older group, the teacher applies many methods and techniques that are determined by a specific topic and general tasks; sensory sensations, creative imagination, spontaneity in the expression of feelings develop, the psycho-emotional state is stabilized.

Keywords: educator, modeling with dough, imitation activity, cohesion, sensitivity, salt dough, clay, senior group, education.

List of references:

1. I.M. Sechenov, //Izbrannyye proizvedeniya//, Moskva – 1996.- 539 s.
2. Bakushinskiy A.V., Khudozhestvennoye tvorchestvo i vospitaniye. - M., 1955. – 240s.
3. Lepilov K. M., Risovaniye i lepka v nachal'noy shkole. Peterburg. Nachatki znaniy. 1922 g. -164s.
4. Flerina Ye.A. Esteticheskoye vospitaniye detey doshkol'nogo vozrasta. - M.: Prosveshcheniye, 2001.-226 s.
5. Khalezova N.B., Narodnaya plastika i dekorativnaya lepka v detskom sadu. - M.: Prosveshcheniye, 1994.-169s.
6. Vishneva G.M., Proizvedeniya skul'ptury – detyam // Pomoshch' doshkol'nomu rabotniku: Sbornik statey / Отв. ред. А.И. Стахерская. - Irkutsk , 1968. - S.33-38.

7. Goncharova Ye.V., Priroda kak faktor vospitaniya v pedagogicheskikh sistemakh proshlogo. Uchebnoye posobiye dlya studentov doskol'nykh fakul'tetov pedagogicheskikh institutov i kolledzhey. Nizhnevartovskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy institut— Nizhnevartovsk, 2000. –108s.
8. N.A.Kurochkina, N.A. Znakomstvo s natyurmortom.- SPb.: 2010.
- 9 N.M. Konysheva. Uchebnik dlya 4 klassa « Tekhnologiya. Sekrety masterov»- Smolensk: «Assotsiatsiya 21 vek», 2011.
10. Kossakovskaya Ye.A., Lepka v detskom sadu: posobiye dlya vospitateley. -Uchpedgiz, 1961.-71 s.
11. Labunskaya G.V. Izobrazitel'noye tvorchestvo detey. - M.: Prosveshcheniye, 1979. - 192s.
12. T.A.Levchenko, «Izobrazitel'naya deyatel'nost' v detskom sadu»,A., 1998.-156s.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Ардақ Сайлауханқызы Ахметжан, мұғалім, Балқаш қаласы жалпы білім беретін типтік мектеп-интернаты» КММ, Қазақстан Республикасы, Балқаш;

Индира Абдигазымовна Ахметова, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ляззат Гинаятовна Балабекова, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Гулжанат Елеусизовна Ержанова, мұғалім, Қарқаралы ауданы Матақ ауылы №15 ЖББОМ КММ, Қарағанды облысы, Қазақстан Республикасы;

Аксауле Пионеровна Еспаева, мұғалім, Теміртау қаласы Ғабиден Мұстафин атындағы №5 қазақ орта мектебі, Теміртау, Қазақстан Республикасы;

Роза Мазраповна Жанысбаева, педагогикалық ғылымының магистрі, аға оқытушысы, «Болашақ» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Данияр Аканович Жанысбаев, дәрігер педиатр «Теміртау қаласының көпбейінді ана мен бала орталығы» КМК», Теміртау, Қазақстан Республикасы;

Елена Павловна Згурская, Қарағанды қ. «Шапағат» Мамандандырылған балалар үйі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Наталья Александровна Коростелева, педагогика ғылымдарының кандидаты, доценті, Сібір тұтыну кооперативтерінің университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Роза Жиёмбаевна Шалтаева, педагогика ғылымдарының кандидаты, доценті, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Ахметжан Ардақ Сайлауханқызы, учитель, КГУ «Общеобразовательная типовая школа-интернат города Балхаш», Балхаш, Республика Казахстан;

Ахметова Индира Абдигазымовна, старший преподаватель, Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Балабекова Ляззат Гинаятовна, старший преподаватель, Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Ержанова Гулжанат Елеусизовна, учитель, КГУ СОШ №15 село Матак Каркаралинского района, Карагандинская область, Республика Казахстан;

Еспаева Аксауле Пионеровна, учитель, СОШ имени Габидена Мустафина №5 г. Теміртау, Теміртау, Республика Казахстан;

Жанысбаева Роза Мазраповна, магистр, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Жанысбаев Данияр Аканович, врач педиатр «КГП «Многопрофильный центр матери и ребенка города Теміртау», Теміртау, Республика Казахстан;

Згурская Елена Павловна, Специализированный дом ребенка «Шапағат» ГУ г. Карағанды, Караганда, Республика Казахстан;

Коростелева Наталья Александровна, кандидат педагогических наук, доцент, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Шалтаева Роза Жиёмбаевна, Академия «Bolashaq», кандидат педагогических наук, доцент, Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Ahmetzhan Ardak, teacher, KSU «General education typical boarding school of the city of Balkhash», Balkhash, Republic of Kazakhstan;

Ahmetova Indira Abdigazimovna, teacher, E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Balabekova Lyazzat, teacher, E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Erzhanova Gulzhanat, teacher, KSU school №15 village Matak Karkaraly district, Karaganda region, Republic of Kazakhstan;

Espaeva Aksaule, teacher, Secondary school named after Gabiden Mustafin №5 Temirtau, Temirtau, Republic of Kazakhstan;

Janybaeva Rosa, master of pedagogical, senior lecturer, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Janybaev Daniyar, pediatrician "MSE "multi-center maternal and child Temirtau", Temirtau, Republic of Kazakhstan;

Zgurskaya Elena, Specialized orphanage "Shapagat" GU Karaganda, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Korosteleva Natalya, Candidate of Pedagogical Sciences, assistant professor, Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation;

Shaltaewa Roza, Candidate of Pedagogical Sciences, assistant professor, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 336.5
МРНТИ 06.75.02

Бабиченко Виктор Владимирович
kaffin2013@mail.ru

Глухова Валентина Ивановна
Glukhova710@gmail.com

Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского,
Кременчуг, Украина

Петченко Марина Валентиновна
marinapetchenko@gmail.com

Кременчугский летный колледж Харьковского национального университета внутренних дел,
Кременчуг, Украина

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КАЗНАЧЕЙСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ИСПОЛНЕНИЯ РАСХОДНОЙ ЧАСТИ МЕСТНЫХ БЮДЖЕТОВ В УКРАИНЕ

В статье рассматриваются вопросы казначейского обслуживания исполнения местных бюджетов в Украине по расходам. Подчеркивается роль Государственной казначейской службы в процессе исполнения расходов местных бюджетов с целью совершенствования управления государственными финансовыми ресурсами на местном уровне. Исследуются проблемы в действующем механизме казначейского обслуживания, касающиеся наличия временных кассовых разрывов в местных бюджетах, заимствовании с Единого казначейского счета, управления его ликвидностью, кассовым планированием и др. Внесены некоторые предложения по решению имеющихся проблем, что в условиях проводимой децентрализации направлены на совершенствование управления бюджетными ресурсами местных органов власти и самоуправления, полноценное внедрение программно-целевого метода планирования и финансирования расходов местных бюджетов, автоматизацию учета и отчетности исполнения расходной части бюджетов органами казначейства.

Ключевые слова: казначейское обслуживание, расходы, местный бюджет, кассовое планирование, Единый казначейский счет, ликвидность.

В современных условиях органы Государственной казначейской службы Украины являются важными участниками процесса управления общегосударственными и местными финансами. Вопросы оценки и анализа процессов обслуживания бюджетов всех уровней являются одними из самых сложных и актуальных экономических проблем. Важная роль отводится местным органам Государственного казначейства в социально-экономическом развитии территории, ведь именно из местных бюджетов через казначейства осуществляется финансирование учреждений образования, культуры, здравоохранения, средств массовой информации; финансируются разнообразные молодежные программы, осуществляются расходы на социальную защиту населения и другие. Следовательно, это обуславливает актуальность избранной темы исследования.

Проблемы казначейского обслуживания местных бюджетов исследуются в трудах ученых и практиков: В. Барского, Ю. Голинского, В. Даневич, И. Олександренко, Л. Сафоновой, В. Стоян, Н. Сушко, В. Федосова, Н. Хруш [1-5] и других. Однако нуждаются в дальнейшем исследовании вопросы казначейского обслуживания местных бюджетов в условиях децентрализации бюджетной системы, поиска путей эффективного управления средствами местных бюджетов.

В Украине при исполнении государственного и местного бюджетов применяется казначейская форма обслуживания бюджетных средств. Казначейское обслуживание является системой контроля и системой, которая осуществляет платежи. Следует отметить, что это отвечает общему направлению

развития в странах, которые осуществляют бюджетную децентрализацию, а именно: предоставление местным органам власти дополнительных бюджетных полномочий с одновременным усилением контроля бухгалтерского учета и отчетности, платежей и методов заимствования. Создание органа контроля за бюджетными платежами обеспечивает эффективную фискальную дисциплину в целом в бюджетной системе.

Государственное казначейство Украины по согласованию с Министерством финансов имеет право привлекать на возвратной основе средства Единого казначейского счета (ЕКС) для покрытия временных кассовых разрывов местных бюджетов, Пенсионного фонда Украины и для предоставления среднесрочных ссуд местным бюджетам [6].

Временные кассовые разрывы - это несостоятельность местного бюджета на конкретную дату погасить обязательства за счет имеющихся и ожидаемых денежных активов. Покрытие этого временного дефицита бюджетных средств осуществляется за счет свободных средств из единственного казначейского счета, который на сегодня является важным инструментом управления денежными потоками. От эффективности управления такими денежными потоками, их анализа и принятия надлежащих управленческих решений зависит качество казначейского обслуживания бюджетных средств в процессе исполнения бюджетов.

С введением казначейского обслуживания бюджетов, реализовалась функция управления бюджетными ресурсами через аккумуляцию средств местных бюджетов в единой структуре органов системы государственного казначейства на ЕКС, с другой стороны - состоялась реализация принципа единства бюджетной системы в части соблюдения единых правил осуществления контроля, бухгалтерского учета, составления финансовой отчетности и контроля за выполнением бюджетов, смет доходов и расходов бюджетных учреждений.

Однако в процессе казначейского обслуживания местных бюджетов есть и проблемные моменты, к которым можно отнести: увеличение объема документации относительно расчетно-кассового обслуживания распорядителей средств местного бюджета; недостаточно быстрое прохождение платежей, иногда по незащищенным статьям бюджетных расходов; наличие кассовых разрывов при одновременном хранении значительных объемов финансовых ресурсов местных органов власти и самоуправления на депозитных счетах и тому подобное.

Причиной этого является слишком медленное развитие методологии управления финансовыми (в основном бюджетными) ресурсами государства. Существует острая потребность в создании необходимых условий для управления ликвидностью в системе казначейства.

Понятие "ликвидность" в контексте казначейской системы исполнения бюджетов - это возможность привлечения дополнительных средств на других финансовых рынках, привлечение кредитов, размещения временно свободных бюджетных средств на финансовом рынке для получения дополнительной выгоды. Используя данный контекст понятия, можно вести речь о ликвидности баланса казначейства.

Как известно, все средства бюджета размещены на Едином казначейском счете в казначействе, который связан через систему электронных платежей с Национальным банком Украины.

Объем средств на ЕКС постоянно меняется: растет во время поступлений налогов, сборов и других платежей в бюджет, а также поступлений на счета других клиентов, уменьшается во время пиковых объемов осуществления расходов и расходов - распорядителями, получателями бюджетных средств и другими клиентами, которые обслуживаются органами Казначейства. На 01.01.2019 года на ЕКС учитывались средства в сумме 9,9 млрд грн. За период 2013-2018 гг. (по состоянию на 1 января каждого года) этот показатель составлял соответственно 0,5 млрд грн, 1,7 млрд грн, 3,0 млрд грн, 9,0 млрд грн., 14,3 млрд грн и 5,1 млрд грн. Относительно средств на валютных счетах Казначейства, их гривневый эквивалент состоянием на 01.01.2019 года равен 47,2 млрд грн. За период 2013-2018 гг. (на 1 января каждого года) он составлял соответственно 3,7 млрд грн, 3,2 млрд грн, 12,0 млрд грн, 35,0 млрд грн, 33,4 млрд грн и 63,5 млрд грн.[7].

Постоянные колебания, связанные как с бюджетным дефицитом, так и временным излишком бюджетных средств, вызывают необходимость в управлении активами и пассивами органов Государственной казначейской службы Украины (ГКСУ). Поэтому в современных условиях в процессе исполнения расходной части местных бюджетов в системе казначейства большую значимость имеют управление ликвидностью и кассовое планирование. Управление ликвидными активами органами Казначейства Украины является важным средством повышения качества функционирования финансовой системы, основой которого является результативная работа со временными дефицитом и профицитом активов.

Кассовое прогнозирование денежных потоков бюджетов всех уровней является неотъемлемой составляющей этого процесса.

Основой составления кассового плана должно быть четкое представление о потребности в ликвидных активах в будущем. В то же время, не менее важными остаются прогнозы динамики выполнения бюджетов всех уровней с целью выявления на ранних стадиях потенциальных отклонений относительно доходов и расходов сравнительно с данными, которые были базовыми при составлении бюджета.

Анализ практической деятельности свидетельствует, что в основе построения системы кассового планирования местных бюджетов Украины лежат постоянный мониторинг и уточнение оценки величины и сроков наступления временных кассовых разрывов.

Планирование временных кассовых разрывов представляется целесообразным осуществлять в три этапа: среднесрочное планирование; текущее планирование; оперативное планирование.

Среднесрочное планирование должно осуществляться в период формирования прогноза бюджета на следующий финансовый год и среднесрочную перспективу. В то же время, прогноз размеров и сроков временных кассовых разрывов на следующий финансовый год должен основываться на опыте предыдущих лет, а также объемах потребности в средствах для проведения расходов сезонного характера, местных потребностей, выплат работникам бюджетной сферы (например, отпускные) проведения капитальных расходов и др.

В период формирования и принятия бюджетной росписи на текущий финансовый год в рамках принятого решения о местном бюджете стоит осуществлять текущее планирование. Оперативное планирование может осуществляться ежемесячно в период разработки месячных кассовых планов доходов и расходов, в которых учитываются итоги выполнения бюджета за прошлый период и изменения, внесенные к бюджетной росписи.

Улучшение кассового планирования денежных потоков органами Казначейства Украины позволит не только повысить эффективность исполнения местного бюджета, но и обеспечить дальнейшее улучшение качества оказанных услуг, сократить сроки составления отчетности, снизить расходы на платежные операции, осуществлять оптимальные заимствования с ЕКС для финансирования расходов местных бюджетов.

Для более эффективного управления ликвидностью в органах ГКСУ предлагается принять нормативный акт относительно регламентации процессов управления ликвидностью казначейства и контроля ее состояния с учетом особенностей исполнения расходной части местных бюджетов в условиях проведения бюджетной децентрализации.

Также для покрытия временных кассовых разрывов, которые возникают во время исполнения местных бюджетов, эффективного и целевого расходования бюджетных средств целесообразным является:

- предоставление органами Государственной казначейской службы беспроцентных ссуд местным бюджетам за счет мобилизованных на ЕКС финансовых ресурсов;
- выделение бюджетных ассигнований с учетом тщательно контролируемых зарегистрированных в органах ГКСУ обязательств распорядителей и получателей бюджетных средств;
- усиление ответственности главных распорядителей бюджетных средств за неэффективное управление бюджетными ресурсами (в результате чего существуют неиспользованные средства и кредиторская задолженность).
- введение полномасштабного программно-целевого метода планирования и финансирования местных бюджетов.

Для полноценного внедрения в практическую деятельность программно-целевого метода на уровне местных бюджетов необходимо:

- внедрение механизмов формирования расходной части бюджета, которые обеспечивают взаимосвязь объемов бюджетного финансирования с системой мероприятий, направленных на достижение заданных результатов;
- стимулирование органов управления и их структурных подразделений к поиску резервов повышения эффективности бюджетных расходов;
- создание системы мониторинга и результативности бюджетных услуг для оценки качества работы учреждений бюджетной сферы и оценки эффективности расходов местных бюджетов.

Важно отметить, что эффективное управление денежными потоками предусматривает не только наличие возможных временных кассовых разрывов, а и источников их покрытия, не

привлекая особо средства из ЕКС. В то же время остатки на ЕКС целесообразно использовать для инвестирования в соответствующие инструменты на финансовом рынке (как это эффективно осуществляется, например, во Франции), или служить дополнительным источником доходов.

Чтобы повысить эффективность казначейского обслуживания бюджетов разных уровней через производительность персонала органов ГКСУ, необходимо пересмотреть вопрос оплаты труда в органах Государственного казначейства, учитывая контрольную и экономическую работу, что выполняют работники, их ответственность при исполнении бюджета.

Усовершенствование системы бухгалтерского учета в государственном секторе, которое введено с 2017 года, даст возможность получить на качественно новой основе всю достижимую полную информацию о государственном секторе страны и сопоставить бюджетные показатели с аналогичными показателями других стран.

Для внутренних пользователей такая информация может стать предметом качественного анализа, на котором будет базироваться планирование и разработка налогового-бюджетной политики, оценка влияния деятельности государственного сектора на экономику страны.

Таким образом, для улучшения результатов казначейского обслуживания исполнения местных бюджетов необходима: дальнейшая концентрация ресурсов на Единственном казначейском счете; улучшение качества прогнозирования финансовых ресурсов на конкретный период на основании данных учета обязательств распорядителей и получателей бюджетных средств, а также кассовых доходов бюджета; усиление и расширение методов контроля за сметными расходами распорядителей бюджетных средств; завершение внедрения полнофункционального программного обеспечения и создания информационно-вычислительной системы.

Список использованных источников

1. Барский Ю. Механизм обеспечения эффективного функционирования бюджетной системы Украины органами Государственного казначейства Украины : [учебное пособие] / Ю. Барский, И.Олександренко. - [Электронный ресурс] / Режим доступа : <http://www.nbu.gov.ua/>

2. Голинский Ю. Методика и практические подходы к анализу выполнения бюджета органами Государственной казначейской службы Украины / Ю. Голинский // Научный Вестник Херсонского государственного университета. - 2014. - Серия: Экономические науки, №9. - С. 192-195.

3. Казначейская система / В. Стоян, А. Даневич, М. Мацелик//Учебное пособие, Киев: ЦУЛ. – 2017. – 868 с.

4. Федосов В. Бюджетный менеджмент: [учебник] / В. Федосов, В. Опарин. Л. Сафонова. – Киев: КНЭУ, 2004. - 864 с.

5. Хрущ Н. Основы казначейского дела / Н. Хрущ // Учебное пособие. Киев: Кондор. – 2017. – 500 с.

6. Постановление Кабинета министров Украины "О Положении о Государственной казначейской службе Украины" от 15 апреля в 2015 г. № 215 [Электронный ресурс] / Режим доступа : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2015>.

7. Публичный отчет Председателя Казначейства Татьяны Слюз «Об итогах деятельности Государственной казначейской службы Украины за 2018 год» [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/sites/2018.pdf>.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Виктор Владимирович Бабиченко

Валентина Ивановна Глухова

Кременчук Михайло Остроградский атындағы Ұлттық университеті,

Кременчук, Украина

Марина Валентиновна Петченко

Харьков ұлттық ішкі университетінің Кременчук ұшу колледжі, Украина

УКРАИНАДА ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТТЕРДІ ҚОЛДАНУ ЖӨНІНДЕГІ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ

Мақалада шығыстар бойынша Украинада жергілікті бюджеттерді орындау үшін қазынашылық қызмет көрсету мәселелері қарастырылады. Жергілікті деңгейде мемлекеттік қаржылық ресурстарды басқаруды жетілдіру мақсатында жергілікті қазынашылықтардың шығыстарын орындау процесінде мемлекеттік қазынашылық қызметтің рөлі ерекше атап өтілді. Қазынашылықты жүргізудің қолданыстағы тетігіндегі проблемалар жергілікті бюджеттерде уақытша босшылықтардың болуына,

бірыңғай қазынашылық шоттан қарыз алуға, өтімділікті басқаруға, қолма-қол ақшаны жоспарлауға және т.б. қатысты мәселелер зерттеледі. Орталықсыздандыру жағдайында жергілікті билік органдарының және өзін-өзі басқарудың бюджеттік ресурстарын басқаруды жетілдіруге, жергілікті бюджет шығыстарын жоспарлау мен қаржыландыруға арналған бағдарламалық-мақсатты әдісті толық іске асыруға, қазынашылықтың бюджеттік шығыстардың есебі мен есебін автоматтандыруға бағытталған.

Кілтті сөздер: қазынашылық қызметтер, шығыстар, жергілікті бюджет, ақшаны жоспарлау, бірыңғай қазынашылық есеп, өтімділік.

List of references:

1. Барский Ю. Украинаның мемлекеттік қазынашылық органдарының Украина бюджет жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету механизмі: [оқу құралы] / Ю. Барский, И.Олександренко. - [Электрондық ресурс] / Кіру режимі: <http://www.nbu.gov.ua/>.
2. Голинский Ю. Украина мемлекеттік қазынашылық қызметі органдарының бюджеттің орындалуын талдау әдістері мен практикалық тәсілдері / Ю. Голинский // Херсон мемлекеттік университетінің ғылыми хабаршысы. - 2014. - Серия: Экономикалық ғылымдар, № 9. - S. 192-195.
3. Қазынашылық жүйе / В. Стоян, А.Даневич, М.Матцелик // Оқулық, Киев: ЦСУЛ. - 2017. -- 868 с. 5. Федосов В. Бюджетті басқару: [оқулық] / В.Федосов, В.Опарин. Л.Сафонова. - Киев: КНЭУ, 2004. -- 864 б.
4. Федосов В. Бюджетті басқару: [оқулық] / В.Федосов, В.Опарин. Л.Сафонова. - Киев: КНЭУ, 2004. - 864 б.
5. Хрущ Н. Қазынашылық негіздері / Н.Хрущ // Оқулық. Киев: Кондор. - 2017. -- 500 с.
6. Украина Министрлер Кабинетінің «Украинаның мемлекеттік қазынашылық қызметі туралы ереже туралы» 2015 жылғы 15 сәуірдегі № 215 қаулысы. № 215 [Электрондық ресурс] / Кіру режимі: <http://zakon2.rada.gov.ua/> заңы.
7. ТЕНЯ СЛУЗ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ 2018 жылға арналған Украинаның мемлекеттік қазынашылық қызметінің ақша сөмкелері туралы [Электрондық ресурс] / Кіру режимі: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/site>.

**Babichenko Viktor
Glukhova Valentyna
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University,
Kremenchuk, Ukraine
Petchenko Marina**

Kremenchuk Flight college of Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine IMPROVEMENT OF TREASURY SERVICE FOR THE EXECUTION OF THE CONSUMPTION OF LOCAL BUDGETS IN UKRAINE

The article discusses the issues of treasury services for the implementation of local budgets in Ukraine on expenses. The role of the State Treasury Service in the process of execution of expenditures of local budgets in order to improve the management of public financial resources at the local level is emphasized. The problems in the current mechanism of treasury execution are investigated, regarding the presence of temporary cash gaps in local budgets, borrowing from the Unified Treasury Account, managing its liquidity, cash planning, etc. Some suggestions have been made to solve existing problems, which in the conditions of decentralization are aimed at improving management budgetary resources of local authorities and self-government, full-fledged implementation of the program-targeted method for planning and financing local budget expenditures, automation of accounting and reporting of budget expenditures by the treasury.

Keywords: treasury services, expenses, local budget, cash planning, unified treasury account, liquidity.

List of references:

1. Barsky Y. The mechanism for ensuring the effective functioning of the budget system of Ukraine by the bodies of the State Treasury of Ukraine: [study guide] / Yu. Barsky, I. Oleksandrenko. - [Electronic resource] / Access mode: <http://www.nbu.gov.ua/>.
2. Golinsky Yu. Methods and practical approaches to the analysis of budget execution by the bodies of the State Treasury Service of Ukraine / Yu. Golinsky // Scientific Bulletin of Kherson State University. - 2014. - Series: Economic sciences, No. 9. - S. 192-195.

3. The Treasury system / V. Stoyan, A. Danevich, M. Matselik // Textbook, Kiev: TSUL. - 2017. -- 868 s. 5. Fedosov V. Budget management: [textbook] / V. Fedosov, V. Oparin. L. Safonova. - Kiev: KNEU, 2004. - 864 p.
4. Fedosov V. Budgetary management: [textbook] / V. Fedosov, V. Oparin. L. Safonova. - Kiev: KNEU, 2004. - 864 p.
5. Khrushch N. Fundamentals of the Treasury / N. Khrushch // Textbook. Kiev: Condor. - 2017. - 500 s.
6. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the Regulation on the State Treasury Service of Ukraine" dated April 15, 2015. No. 215 [Electronic resource] / Access mode: <http://zakon2.rada.gov.ua/law>.
7. PUBLIC YEAR HEADS OF THE TREASURY OF TENYA SLUZ about the money bags of the State Treasury Service of Ukraine for 2018 [Electronic resource] / Access mode: <https://www.treasury.gov.ua/storage/app/site>.

УДК: 336.774.3
МРНТИ 06.73.65

Дарибеков Серик Сагатбекович
Seka28@mail.ru

**Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова,
Караганда, Республика Казахстан**

СТРАХОВАНИЕ- ЗАЩИТНАЯ СТРАТЕГИЯ РИСК- МЕНЕДЖМЕНТА БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ

В статье рассматриваются вопросы управления банковскими рисками через страхование рисков. Страхование не ставит своей целью уменьшение вероятности проявления рисков, а нацелено преимущественно на возмещение материального ущерба от проявления риска. Оно является формой предварительного резервирования ресурсов, предназначенных для компенсации ущерба от ожидаемого проявления различных рисков.

Ключевые слова: управление рисками, страхование рисков, страхование депозитов, страхования вкладов, страхования депозитов, страхование залогового имущества.

Управление рисками на сегодняшний день становится все более актуальным и освещаемым в виду своего огромного значения для всех участников глобальной банковской системы. Кто качественней управляет рисками, тот может снизить маржу продукта, ставку по кредитам и, соответственно, быть более конкурентоспособным.

Самым распространенным приемом снижения степени риска является страхование риска. Большая часть риска или весь риск передается от страхователя к страховщику. Страхование не ставит своей целью уменьшение вероятности проявления рисков, а нацелено преимущественно на возмещение материального ущерба от проявления риска. Для страхования подходят массовые виды рисков, проявления которых не сильно коррелированы между собой, а вероятность проявления, которых известна с высокой степенью точности [1].

Страхование является формой предварительного резервирования ресурсов, предназначенных для компенсации ущерба от ожидаемого проявления различных рисков. Экономическая сущность страхования заключается в создании резервного (страхового) фонда, отчисления в который для отдельного страхователя устанавливаются в размере, значительно меньшем стоимости активов, и величиной сумм ожидаемого убытка и, как следствие, - суммы страхового возмещения. Таким образом, происходит передача большей части риска от страхователя к страховщику [2].

В Республике Казахстан система страхования (гарантирования) депозитов, была создана в ноябре 1999 года по инициативе Президента страны Н.А. Назарбаева, является одной из основных составляющих финансовой стабильности банковской системы РК.

Главной задачей системы страхования депозитов является защита интересов вкладчиков (физических лиц) банков второго уровня в случае принудительной ликвидации банка.

Система страхования (гарантирования) вкладов является показателем стабильности и надежности функционирования банковской системы в части сохранности размещаемых во вкладах сбережений населения в любом государстве.

Принятие нормативно-правовых актов, нацеленных на защиту интересов депозиторов банков, позволило в значительной степени поднять доверие населения к банковской системе Казахстана. Позитивные сдвиги на депозитном рынке физических лиц подтверждают, что население республики постепенно обретает уверенность в том, что вложенные в банк деньги, независимо от вида вклада, теперь гарантированы в размере, установленном нормами действующего законодательства [3].

Система гарантирования депозитов в Казахстане является обязательной, в нее входят все банки второго уровня (далее БВУ) РК, имеющие лицензию на прием депозитов, открытие и ведение банковских счетов физических лиц. В соответствии с законодательством фонд не гарантирует депозиты в исламских банках.

Объектами гарантирования выступают все депозиты, текущие и карт-счета физических лиц и индивидуальных предпринимателей, включая нерезидентов РК, открытые в банках-участниках системы обязательного гарантирования депозитов.

С начала своей деятельности фонд осуществил выплату гарантийного возмещения вкладчикам банков – ЗАО «Комир-банк», АО «Наурыз банк Казахстан» и АО «Валют-Транзит банк», которые были принудительно ликвидированы за систематическое нарушение банковского законодательства в 2002, 2005 и 2007 годах, соответственно [4].

В настоящее время в соответствии со ст. 61-1 закона РК «Об обязательном гарантировании депозитов максимальный размер гарантийного возмещения составляет до 15 млн. тенге по сберегательным депозитам в национальной валюте, до 10 млн. тенге по депозитам в национальной валюте, до 5 млн. тенге по депозитам в иностранной валюте (в эквиваленте, по курсу обмена валют, установленному на дату вступления в законную силу решения суда о принудительной ликвидации банка-участника) одного вкладчика в одном банке. При наличии у вкладчика 2-х и более депозитов, размещенных в одном банке, одновременно как в тенге, так и в иностранной валюте выплачивается гарантийное возмещение до 5 млн. тенге. Если баланс депозита превышает гарантируемую сумму, то КФГД выплатит возмещение в пределах максимальной суммы возмещения. После того, как вкладчик получит возмещение от КФГД, остаток сверх суммы возмещает ликвидационная комиссия принудительно ликвидируемого банка в порядке очередности, установленной законодательством [5].

Помимо страхования вкладов важную роль в банковской деятельности при управлении рисками играет и страхование кредитов.

Так, страхованием ипотечных кредитов занимается АО «Казахстанский Фонд гарантирования ипотечных кредитов». Данное общество было создано 10 ноября 2003 года в соответствии с Постановлением Правления НБ РК за № 386 от 27 октября 2003 года [6].

Целью создания фонда является обеспечение повышения доступности ипотечных кредитов широким слоям населения РК в целях реализации государственной жилищной политики путем разделения кредитных рисков с кредиторами, инвесторами, страховыми организациями.

Единственным акционером является АО «Национальный управляющий холдинг «Байтерек».

АО «Казахстанский Фонд гарантирования ипотечных кредитов» обязуется перед кредитором отвечать за исполнение заемщиком обязательств по договору ипотечного займа. В случае возникновения дефолта заемщика по ипотечному займу и недостаточности суммы, вырученной от реализации заложенного имущества, для покрытия требований кредитора, Фонд возмещает чистые убытки кредитора в пределах максимальной суммы покрытия, предусмотренной гарантийным обязательством Фонда [6].

Так же большое внимание банками при проведении кредитования уделяется страхованию залогового имущества. Специфика залогового страхования предусматривает тесное взаимодействие между банком и страховщиком, что сулит обеим сторонам как определенные выгоды, так и ограничения. В первую очередь в страховании залогового имущества заинтересованы банки, так как полис позволяет перераспределить их риски, часть которых передается страховщику. При этом страховой взнос оплачивает заемщик. Таким образом, в случае гибели или повреждения предмета залога в результате страхового случая банк может рассчитывать на компенсацию просроченных заемщиком взносов страховой компанией. Банки, не желая принимать на себя дополнительный и специфический для них риск физической гибели предмета залога, обязывают заемщика застраховать его и отказываются выдавать кредит под залог имущества, если оно не застраховано.

Однако, в области страхования банковской деятельности есть свои проблемы. По мнению экспертов, несмотря на внесенные законодательные поправки, запрещающие ограничивать банковских заемщиков в выборе страховых компаний, существенных изменений на рынке пока не происходит. В 2011 году регулятором РК были внесены поправки в Закон «О банках и банковской

деятельности», согласно которым заемщик банка получил право заключать договоры страхования с любой компанией. Это позволило страховщикам, неаффилированным с банками, «продвинуться» в ранее недоступную для них нишу – банкострахование. Доминирующей силой в получении страховых премий от заемщиков остаются аффилированные с банками структуры. Формальное соблюдение банками второго уровня требований законодательства позволяет существовать некоему “закрытому клубу” страховых компаний. Проблемами также являются низкий уровень осведомленности вкладчиков и большая инертность на рынке. Соответственно, необходимо осуществлять деятельность в направлении активизации потребителей и принимать решения, направленные на появление новых регуляторных норм.

Для защиты от существующих рисков немалое значение для банков играет собственный капитал. Собственный капитал, ссудный портфель, кредитные операции банков постоянно возрастают и, как следствие, увеличивается портфель. Собственный капитал и сформированные провизии должны постоянно пополнять свои фонды (резервы) для обеспечения сохранности вложенных депозитов физических и юридических лиц. Банкам необходимо постоянно сокращать безнадежные кредиты, поэтому собственный капитал должен покрывать их. Достаточность собственного капитала банка характеризуется тремя коэффициентами:

1) отношением капитала первого уровня за вычетом инвестиций банка, взятых в пределах доли капитала первого уровня в общей сумме капитала первого уровня и включаемой в расчет собственного капитала части капитала второго уровня, к размеру активов банка, уменьшенных на сумму инвестиций банка, взятых в пределах доли капитала первого уровня в общей сумме капитала первого уровня и включаемой в расчет собственного капитала части капитала второго уровня ($k1-1$);

2) отношением капитала первого уровня за вычетом инвестиций банка, взятых в пределах доли капитала первого уровня в общей сумме капитала первого уровня и включаемой в расчет собственного капитала части капитала второго уровня к сумме:

– активов, условных и возможных обязательств, взвешенных по степени кредитного риска, уменьшенной на сумму общих резервов (провизий), не включенных в расчет капитала второго уровня;

– активов, условных и возможных требований и обязательств, рассчитанных с учетом рыночного риска;

– операционного риска ($k1-2$);

3) отношением собственного капитала к сумме:

– активов, условных и возможных обязательств, взвешенных по степени кредитного риска, уменьшенной на сумму общих резервов (провизий), не включенных в расчет капитала второго уровня;

– активов, условных и возможных требований и обязательств, рассчитанных с учетом рыночного риска;

– операционного риска ($k2$).

Значение коэффициента достаточности собственного капитала банка:

$k1-1$ составляет не менее 0,06;

$k1-2$ составляет не менее 0,06.

Значение коэффициента достаточности собственного капитала банка $k2$ составляет не менее 0,12.

Капитал банка является первичным источником средств для начала функционирования банка. Он служит регулятором роста банка, обеспечивает в соответствии с требованиями финансовых институтов рост активов и пассивов банка, создает условия для укрепления жизнеспособности банка.

В таблице 1 предоставлены показатели адекватности капитала БВУ РК [7]

Таблица 1

Адекватность капитала БВУ Казахстана за период 2016-2018 гг., %

	Показатели	01.01.2018	01.01.2019
1	Коэффициент достаточности собственного капитала $k1-1$	17,2	16,5
2	Коэффициент достаточности собственного капитала $k1-2$	17,7	16,8
3	Коэффициент достаточности собственного капитала $k2$	22,1	21,8
4	Отношение собственного капитала к ссудному портфелю	22,7	28,1

Проанализировав показатели достаточности капитала банка, можно сделать вывод, что, совокупный коэффициент k1-1 за 2018 год снизился с 17,2% до 16,5% за 2017 год (при нормативе – 6%); k1-2 уменьшился за 2018 год с 17,7 до 16,8 (при нормативе – 6); совокупный коэффициент k2 вырос за 2018 год с 22,7% до 28,1% (при нормативе –12). Данный показатель соответствует пруденциальным нормативам, что характеризует достаточность собственного капитала банков второго уровня Республики Казахстан.

Аналогичные данные по АО «Банк ЦентрКредит» составили данные, показанные в таблице 2 [8].

Таблица 2

Использование капитала АО «Банк ЦентрКредит» за период 2017-2018 гг. (по состоянию на 1 января), %

	Показатели	2018 г.	02019 г.
1	Коэффициент достаточности собственного капитала k1-1	10,4	9,1
2	Коэффициент достаточности собственного капитала k1-2	13,3	9,7
3	Коэффициент достаточности собственного капитала k2	21,4	15,9
4	Отношение собственного капитала к ссудному портфелю	24,8	18,7

Показатель, характеризующий отношение собственного капитала к ссудному портфелю банковского сектора РК увеличился за 2018 год с 22,7% до 28,1%. Изменение было обусловлено ростом объема собственного капитала банков в 2018 году на 25%.

По АО «Банк ЦентрКредит» аналогичный показатель снизился за 2018 год с 24,8% до 18,7%. Изменение было обусловлено снижением объема собственного капитала банков в 2018 году с 229,4 до 199,7 млрд. тенге, т. е на 13%.

Список использованных источников:

1. Лисак Б.И. Некоторые аспекты управления портфельными рисками банков с использованием стандартов ISO 31000 // Банки Казахстана 2012 .-№11.-С. 15-20
2. Интыкбаева С.Ж. Основы управления финансовыми рисками компании// Банки Казахстана - №4 – 2011.С.6-9
3. Альманах современной науки и образования Тамбов: Грамота, 2012. № 6 (61). С. 43-44. ISSN 1993-5552. Адрес журнала: www.gramota.net/editions/1.html (Дата обращения 7 марта 2019 года)
4. Официальный сайт «Казахстанский Фонд гарантирования ипотечных кредитов»//<http://www.mgf.kz> (Дата обращения 7 марта 2019 года)
5. Все о гарантировании депозитов // info@kdif.kz (Дата обращения 14 апреля 2019 года)
6. АО «Казахстанский Фонд гарантирования ипотечных кредитов»// <https://m.me/kfgik> ((Дата обращения 17 марта 2019 года)
7. Кредиты банков в региональном разрезе, на 1 января 2017,2018,2019годов //www.nationalbank.kz (Дата обращения 12 апреля 2019 года)
8. Финансовые результаты. АО «Банк ЦентрКредит» //www.bcc.kz- (Дата обращения 5 марта 2019 года)

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Серік Сағатбекұлы Дарибеков

Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды,

Қазақстан Республикасы

САҚТАНДЫРУ-ҚОРҒАНЫС СТРАТЕГИЯСЫ ЕКІНШІ ДЕНҒЕЙДЕГІ БАНКТЕРДІҢ ТӘУЕКЕЛ - МЕНЕДЖМЕНТІ

Мақалада тәуекелдерді сақтандыру арқылы банктік тәуекелдерді басқару мәселелері қарастырылады. Сақтандыру тәуекелдердің пайда болу ықтималдығын азайтуды өз мақсатын қоймайды, ал көбінесе тәуекелдің пайда болуынан болған материалдық залалды өтеуге бағытталған. Ол әртүрлі тәуекелдердің күтілетін көріністерінен болатын залалды өтеуге арналған ресурстарды алдын ала резервтеу нысаны болып табылады.

Кілтті сөздер: тәуекелдерді басқару, тәуекелдерді сақтандыру, депозиттерді сақтандыру, салымдарды сақтандыру, депозиттерді сақтандыру, кепіл мүлкін сақтандыру.

Dairbekov Serik
The Karaganda State University of the name of academician EA. Buketov, Karaganda,
Republic of Kazakhstan

INSURANCE-PROTECTIVE STRATEGY RISK MANAGEMENT OF SECOND-TIER BANKS

The article deals with the issues of Bank risk management through risk insurance. Insurance does not aim to reduce the probability of manifestation of risks, and is aimed primarily at compensation for material damage from the manifestation of risk. It is a form of pre-reservation of resources to compensate for the expected occurrence of various risks.

Keywords: risk management, risk insurance, Deposit insurance, Deposit insurance, Deposit insurance, collateral insurance.

List of references:

1. Lisak B.I. Some aspects of portfolio risk management of banks using ISO 31000 standards // Banks of Kazakhstan 2012.-№11.-С. 15-20
2. Intykbaeva S.Zh. Қарзшылық тәуекелдерді қарзшыландырудың fundamentals - // Banks of Kazakhstan - No. 4 - 2011.P.6-9
3. Tambovty almanacs for education: Diploma, 2012. No. 6 (61). С. 43-44. ISSN 1993-5552. Magazine address: www.gramota.net/editions/1.html (Date of treatment March 7, 2019)
4. “Қазақstandards қ mortgages и non-private kepildenddrugu kepildik I take” official sites // <http://www.mgf.kz> (Date of treatment March 7, 2019)
5. All about the guarantee of deposits // info@kdif.kz (Date of treatment April 14, 2019)
6. JSC "Kazakhstan Mortgage Guarantee Fund" // <https://m.me/kfgik> ((Date of treatment March 17, 2019)
7. Bank loans by region, as of January 1, 2017,2018,2019 years // www.nationalbank.kz (Circulation date April 12, 2019)
8. Financial results. Bank Centercredit JSC // www.bcc.kz- (Date of treatment March 5, 2019)

УДК: 336.717.06
МРНТИ 06.73.55

Дарибекова Айгуль Сагатбековна
aigul_daribekova@mail.ru
Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА

В статье рассматриваются вопросы диверсификации деятельности баннков второго уровня, как снижения максимально возможных потерь за одно событие, ее формы и методы. На основании статистических данных Национального банка РК показаны диспропорции в банковской системе Республики Казахстан. Анализ основных показателей деятельности БВУ свидетельствует о существующих диспропорциях и необходимости диверсификации деятельности баннков.

Ключевые слова: диверсификация, кредитный портфель, валютная корзина банка, источники привлечения средств, хеджирование кредитного риска.

Диверсификация является способом уменьшения совокупной подверженности риску за счет распределения средств между различными активами, цена или доходность которых слабо коррелированы между собой. Сущность диверсификации состоит в снижении максимально возможных потерь за одно событие, однако при этом одновременно возрастает количество видов риска, которые необходимо контролировать [1].

Диверсификация – это распределение активов и пассивов по различным компонентам, как на уровне финансовых инструментов, так и по их составляющим с целью снижения риска. В основу данного метода положен портфельный подход, который предполагает рассмотрение активов и пассивов банка как элементов единого целого - портфеля, обладающего характеристиками риска и доходности, что позволяет эффективно проводить оптимизацию параметров финансовых рисков в банках.

В качестве основных форм диверсификации можно использовать следующие формы:

- диверсификация портфеля ценных бумаг (формирование портфеля определенной структуры, отражающей потребность банка, с одной стороны, в получении процента на вложенный капитал, а с другой стороны, обеспечения прироста капитала за счет роста курсовой стоимости ценных бумаг с учетом приемлемого уровня риска);
- диверсификация кредитного портфеля (предоставление кредитов более мелкими суммами большему числу клиентов при сохранении общего объема кредитования);
- диверсификация валютной корзины банка (формирование валютной корзины с использованием нескольких валют с целью уменьшения потерь в случае падения курса одной из валют);
- диверсификация источников привлечения средств (привлечение депозитных вкладов, межбанковских кредитов более мелкими суммами, размещение ценных бумаг среди большего количества инвесторов с целью уменьшения вероятности досрочного изъятия средств) [2].

С необходимостью диверсификации портфеля согласны все - народная мудрость, призывающая не класть яйца в одну корзину, принимается безоговорочно. Это кажется настолько очевидным, что никто не требует каких-либо доказательств и не пускается в длинные дискуссии [3].

Метод диверсификации следует применять взвешенно и осторожно, опираясь на статистический анализ и прогнозирование, учитывая возможности самого банка и, прежде всего, уровень подготовки кадров. Диверсификация требует профессионального управления и глубокого знания рынка. Именно поэтому чрезмерная диверсификация приводит не к уменьшению, а к росту рисков. Ведь даже крупный банк не всегда имеет достаточное количество высококвалифицированных специалистов, владеющих глубокими знаниями во многих отраслях экономики, знают специфику различных географических территорий, имеющих практический опыт работы с разными категориями заемщиков [2].

Проанализируем степень диверсифицированности ссудного портфеля банковского сектора по отраслям экономики Казахстана, то есть степень концентрации кредитных рисков по отраслям экономики, показанных на рисунке 1[4].

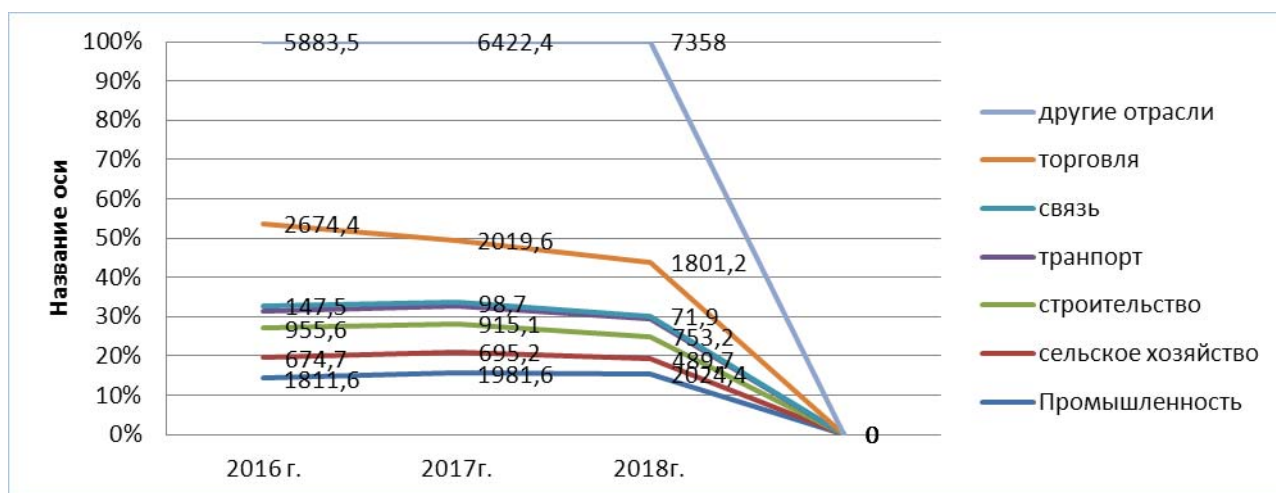

Рисунок 1. Кредиты БВУ в РК в разрезе отраслей экономики за период 2016-2018 г.г.

Структура кредитного портфеля по видам экономической деятельности позволяет определить зоны повышенной концентрации кредитного риска и каналы потенциального перетока рисков корпоративного сектора.

Как видно из предоставленных данных, наибольшую долю в ссудном портфеле банков на протяжении двух лет 2016 и 2017 годов занимали кредиты, выданные торговым предприятиям. По состоянию на 01.01.2017г. доля кредитов данной отрасли составила 21,0%. Высокая концентрация кредитов в этой отрасли сохранилась и на протяжении следующего года, доля кредитов была равна 15,9%. На 01.01.2019г. наибольшую долю в ссудном портфеле банков стали занимать кредиты, выданные промышленности- 15,5%.

Наблюдается высокая концентрация займов промышленности в ссудном портфеле. Наряду с неустойчивым финансовым положением предприятий данной отрасли, имеющих задолженность перед банками, высокая доля кредитов этой отрасли экономики является одним из основных факторов уязвимости банков. Доля кредитов данной отрасли экономики составила: 14,3% на 01.01.2017г., 15,6% на 01.01.2018г. и 15,5% на 01.01.2019г. соответственно. Улучшение финансового положения заемщиков- предприятий промышленности будет определять потенциальные возможности банков по оздоровлению своего ссудного портфеля.

Существенную долю в ссудном портфеле банков занимают кредиты, выданные в строительную отрасль. Доля кредитов данной отрасли составила: 7,5% на 01.01.2017г., 7,2% на 01.01.2018г. и 5,8% на 01.01.2019г.

Стремясь обезопасить себя, банки активно кредитуют торговлю, предоставляя данной отрасли больше краткосрочных кредитов, которые менее рискованны для банков, чем в другие отрасли, но все же, долгосрочное кредитование занимает значимую долю в структуре кредитного портфеля.

Доля просроченной задолженности в кредитном портфеле банковского сектора занимает более 30%. Попробуем составить прогноз размера кредитного портфеля и размера просроченной задолженности. Для этого рассчитаем значения тренда.

Если рассматривать структуру ссудного портфеля банков по срокам предоставления кредитов, то можно увидеть четкую динамику повышения доли краткосрочных кредитов при том, что доля долгосрочных кредитов по-прежнему остается преобладающей. Так, доля долгосрочных кредитов в 2018 году составляла 84,9%, в 2017 году – 85,1%, в 2016 году – 83,5%. Необходимо отметить, что преобладание доли долгосрочных кредитов в реальный сектор экономики обусловлено существенной ресурсной поддержкой банковского сектора со стороны государства как в кризисный, так и в посткризисный период на фоне преимущественной краткосрочной банковской ликвидности в условиях ограниченного доступа к долгосрочным ресурсам внешнего рынка фондирования. При этом рост краткосрочных кредитов в 2018 году составил 0,3%, а в 2017 году произошло снижение на 1,7%.

Из-за существующих проблем низкого качества ссудного портфеля и недиверсифицированной базы фондирования банки вынуждены прибегать к краткосрочному кредитованию в доходном розничном сегменте с целью получения приемлемого уровня доходности и снижения рисков. Данным проблемам подвержены в основном крупнейшие банки, которые не имеют возможности понижать активность кредитной деятельности при поддержании необходимого уровня прибыльности, в отличие от банков с иностранным участием, способных проводить более агрессивную и гибкую стратегию на рынке финансовых услуг.

Анализ структуры ссудного портфеля банков по субъектам кредитования также свидетельствует о существующих диспропорциях, показанных в данных таблицы 1 [5].

Как видно из предоставленных данных, большую долю в ссудном портфеле банков второго уровня занимают кредиты, выданные субъектам МСП, а именно: 33,7% на 01.01.2019г., 35,3% на 01.01.2018г. Как видно, наблюдается снижение ссуд, выданных субъектам МСП на 1 января 2019 года.

Таблица 1

Структура кредитного портфеля банков второго уровня по субъектам

Показатели	01.01.2019		01.01.2018		Отклонение (%)
	млрд.тг	%	млрд.тг	%	
небанковским юридическим лицам	3928,0	29,2	4195,1	32	-2,8
физическим лицам	4993,4	37,1	4259,1	32,5	4,6
Субъектам МСП	4567,1	33,7	4664,5	35,3	-1,6
Всего	13448,5	100	13118,7	100	

В 2019 году наблюдается рост ссуд, выданных физическим лицам на 4,6%, в то время как увеличение выданных кредитов небанковским юридическим лицам произошло снижение на 2,8%. Это говорит, о том, что в последние годы банки стали более активно работать над диверсификацией своих кредитных портфелей, как с позиции отраслевой структуры, так и по субъектам.

Данные по географической диверсификации кредитного портфеля банковского сектора РК представлены в таблице 2 [6].

Таблица 2

Кредиты банков в региональном разрезе по РК за период 2016-2019 гг.

Области	01.01.2017г.		01.01.2018г.		01.01.2019		Отклонен. (%) на 1 января	
	млн. тенге	%	млн. тенге	%	млн. тенге	%	2018г	2019г
Акмолинская	167851	1,3	216464	1,7	193685	1,6	0,4	-0,1
Актюбинская	288809	2,3	312895	2,5	322677	2,7	0,2	0,2
Алматинская	167037	1,3	177372	1,4	220200	1,9	0,1	0,5
Атырауская	320627	2,5	329458	2,6	400437	3,3	0,1	0,7
Восточно-Казахстанская	352506	2,7	397523	3,2	482722	3,8	0,5	0,6
Жамбылская	151761	1,2	177739	1,4	203048	1,7	0,2	0,3
Западно-Казахстанская	198470	1,6	223850	1,8	262126	2,2	0,2	0,4
Карагандинская	429094	3,4	483565	3,8	559408	4,5	0,4	0,7
Костанайская	242628	1,9	273784	2,2	283072	2,4	0,3	0,2
Кызылординская	145841	1,3	167882	0,8	193637	1,6	-0,5	0,8
Мангистауская	246880	1,9	279752	1,4	307887	2,5	-0,5	13,1
Павлодарская	289255	1,3	341281	2,7	335942	2,7	1,2	0
Северо-Казахстанская	105140	0,6	113377	0,9	125959	1,0	0,3	--0,1
Южно-Казахстанская	363320	2,8	400887	3,1	5683*	0,1	0,3	-2,1
г.Алматы	6769699	53,4	6510376	51,3	6634910	52,8	-2,1	1,5
г.Астана	2469405	19,5	2299148	18,2	1521339*	12,1	-1,3	-6,1
Итого	12708324	100	12705352	100	12566713	100		

*С 2019 г.- Туркестанская область, г. Нур-Султан

Распределение выдаваемых банками ссуд по географическому брать заемщики.

Список использованных источников:

1. Кросс- продажи //https://www.banki.ru (Дата обращения 13 апреля 2019 года)
2. Турдиева З.М. Совершенствование системы управления банковскими рисками Республики Казахстан //АПК России.- 2013.- с.149-153
3. Стратегия развития АО «Банк ЦентрКредит» на 2018-2022 годы www.bcc.kz-(Дата обращения 5 марта 2019 года)
4. Текущее состояние банковского сектора Республики Казахстан по состоянию на 1 января 2016, 2017, 2018, 2019 годов//www.nationalbank.kz (Дата обращения 12 февраля 2019 года)
5. Сведения о структуре и качестве ссудного портфеля 2018,2019 годов //www.nationalbank.kz (Дата обращения 12 апреля 2019 года)
6. Кредиты банков в региональном разрезе, на 1 января 2017,2018,2019годов //www.nationalbank.kz (Дата обращения 12 апреля 2019 года)

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME**Айгүл Сағатбекқызы Дәрібекова****«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТИҢ ҚЫЗМЕТІН ӘРТАРАПТАНДЫРУ**

Мақалада екінші деңгейдегі банктердің қызметін әртараптандыру мәселелері, бір оқиға үшін барынша мүмкін болатын шығындарды азайту, оның нысандары мен әдістері қарастырылады. ҚР

Ұлттық Банкінің статистикалық деректері негізінде Қазақстан Республикасының банк жүйесінде сәйкессіздік көрсетілген. ЕДБ қызметінің негізгі көрсеткіштерін талдау қолданыстағы сәйкессіздік және банктардың қызметін әртарапандыру қажеттігі туралы куәландырады.

Кілтті сөздер: диверсификация, кредиттік портфель, банктің валюталық себеті, қаражат тарту көздері, кредиттік тәуекелді хеджирлеу.

Daribekova Aigul
Academy "Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan
DIVERSIFICATION OF ACTIVITY COMMERCIAL BANK

The article discusses the issues of diversification of activities barncow the second level, as the reduction of the maximum possible loss for a single event, its forms and methods. On the basis of statistical data of the National Bank of Kazakhstan imbalances in the banking system of the Republic of Kazakhstan are shown. Analysis of the main indicators of STB activity indicates the existing imbalances and the need to diversify the activities of STB.

Keywords: diversification, loan portfolio, currency basket of the Bank, sources of funds, credit risk hedging.

List of references:

1. Cross-sales //https://www.banki.ru (Date of treatment April 13, 2019)
2. Turdieva Z.M. Improving the banking risk management system of the Republic of Kazakhstan // Agribusiness of Russia .- 2013.- p.149-153
3. Development Strategy of Bank CenterCredit JSC for 2018-2022 www.bcc.kz- (Date of treatment March 5, 2019)
4. The current state of the banking sector of the Republic of Kazakhstan as of January 1, 2016, 2017, 2018, 2019 // www.nationalbank.kz (Circulation date February 12, 2019)
5. Information on the structure and quality of the loan portfolio of 2018,2019 //www.nationalbank.kz (circulation date April 12, 2019)
6. Bank loans by region, as of January 1, 2017,2018,2019 years //www.nationalbank.kz (Circulation date April 12, 2019)

УДК 338.22
МРНТИ 06.73.75

Дарибекова Назгуль Сагатбековна
nazguldariko@mail.ru
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

УПРАВЛЕНИЕ ЛИКВИДНОСТЬЮ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В статье рассматриваются методы анализа и управления ликвидностью банков второго уровня. На примере данных банка АО «Банк ЦентрКредит» рассчитаны коэффициенты ликвидности

Ключевые слова: ликвидность банка; реальные обязательства; условные обязательства; коэффициент ликвидности; активы банка.

Управление ликвидностью банка направлено на предотвращение и устранение как недостатка, так и излишка ликвидности. Недостаточная ликвидность может привести к неплатёжеспособности банка, а чрезмерная может неблагоприятно повлиять на его доходность.

Существуют несколько типов ликвидности банка:

1) накопленная (денежная наличность (деньги в кассе и на корреспондентских счетах), активы, которые можно быстро превратить в наличность (например, ценные бумаги).

2) покупная (межбанковские кредиты, которые можно получить с межбанковского рынка, возможные кредиты от основного регулятора банковской деятельности в стране (в Республике Казахстан- Национальный банк РК) [1].

Так же немало важны методы анализа и управления ликвидностью.

Первый - это метод коэффициентов.

Коэффициентный метод анализа ликвидности является наиболее простым, который включает:

а) определение состава, периодичности расчета и предельных значений показателей ликвидности.

б) анализ и оценку состояния показателей ликвидности на основе сравнения фактических значений показателей с нормативными, предельными, анализа динамики фактических значений показателей и осуществления факторного анализа изменений фактических значений.

в) выбор способов устранения несоответствий, установленных на основе проведенного анализа.

Состав показателей ликвидности определяется каждым банком, исходя из специфических факторов, влияющих на ликвидность конкретного банка.

Рассмотрим финансовые показатели АО «Банк Центркредит» и рассчитаем коэффициенты ликвидности.

Данные таблицы 1 содержат показатели отчета о доходах и расходах по состоянию на 31 марта 2018 и 2019 годов [2].

Из таблицы следует, что прибыль банка на 31 марта 2019 году увеличилась на 1454 млн. тенге по сравнению с соответствующим периодом 2018 года.

В 2019 году активы банка уменьшились на 5225 млн. тенге за счет позиции «ссуды, предоставленные клиентам и банкам».

На основе данных таблицы 1 рассчитаем коэффициенты ликвидности банка [2].

Рассчитаем коэффициенты ликвидности.

Коэффициент ликвидности):

- 2018 год: $K4 = 137385 / 1395219 * 100 = 101,5\%$

- 2017 год: $K4 = 1380575 / 1407168 * 100 = 98,1\%$

Как видим, коэффициент ликвидности банка в 2017 году был ниже значения 1.

Таблица 1

Отчет о прибылях и убытках АО «Банк Центркредит» на 31 марта 2019, 2018 годов

млн. тенге

Показатели	На 31 марта	
	2019 года	2018 года
1	2	3
Процентный доход	28712	24283
Процентный расход	(16303)	(1525)
Чистый процентный доход до формирования резервов на обесценение процентных активов по которым начисляются проценты	12409	8358
Формирование резервов на обесценение активов, по которым начисляются проценты	(6240)	(5208)
Чистый процентный доход	6169	3150
Чистая прибыль/убыток по операциям с финансовыми активами и обязательствами, отражаемыми по справедливой стоимости через прибыли или убытки	249	856
Чистые реализованные убытки от выбытия и обесценения инвестиций, учитываемых по справедливой стоимости через прочий совокупный доход	202	172
Чистая прибыль по операциям с иностранной валютой	1395	2414
Доходы по услугам и комиссии полученные	5601	5088
Расходы по услугам и комиссии уплаченные	(1564)	(708)
Прочие доходы/ расходы	(100)	(380)
Чистые непроцентные доходы	5171	5173
Операционные доходы	11340	8323
Операционные расходы	(7709)	6309

Операционная прибыль до налогообложения	3631	2014
Расходы по налогу на прибыль	(561)	(398)
Чистая прибыль	3070	1616
Прибыль на одну акцию (тенге)	123,7	121,6

В 2018 году банк провел мероприятия по увеличению ликвидности.

Обязательства банка складываются из двух типов. Реальные обязательства - обязательства, отраженные на балансе банка в виде средств до востребования, депозитов, привлеченных межбанковских ресурсов, средств кредиторов и прочих заемных средств. Условные обязательства - отраженные на внебалансе (пассивные операции (гарантии и поручительства, выданные банком, активные операции (неиспользованные кредитные линии и выставленные аккредитивы).

Таблица 2

Данные бухгалтерского баланса АО «Банк ЦентрКредит» на 01.01.2018 - 2019 гг

млн. тенге

Показатели	на 1.01.2019г.	на 1.01.2018г.
Ликвидные активы (ЛА)	1373985	1380575
Капитальные вложения (КВ)	114226	107 502
Обязательства до востребования (ОВ)	1309641	1322446
Срочные обязательства (СрО)	72898	72054
Суммарные обязательства (СО)	1395219	1407168
Валюта баланса (ВБ)	1509445	1514670

Активы банка характеризуются тремя основными свойствами:

- а) ликвидность
- б) риск
- в) доходность

Чем менее ликвидны активы, тем выше их рисковость и доходность (за исключением последней группы активов).

В таблице 3 рассмотрим виды активов банка по степени ликвидности, уровня риска и доходности.

Для высоколиквидных средств важной характеристикой является их способность сохранять свою стоимость неизменной в течение времени. В случае, если эмиссия кредитных орудий (долговых обязательств) главного банка страны проводится на основе совокупного общественного продукта и других макроэкономических параметров, эти долговые обязательства способны своевременно (или мгновенно в зависимости от срока обязательств) реализовать свою стоимость.

Если это соответствие нарушается, например, инфляция превышает нормальный для экономики уровень, то ликвидность основного посредника обращения денег и товаров кредитных орудий Национального банка оказывается проблематичной, как и ликвидность любого объекта национальной экономики.

С точки зрения коммерческого банка к высоколиквидным средствам относятся денежные средства в кассе, на банковских счетах, первоклассные векселя и государственные ценные бумаги. Однако в это определение необходимо ввести одну поправку.

Вместе с Национальным банком в банковской системе функционирует 28 БВУ, принимающих активное участие в денежно-кредитной и финансовой жизни общества. Деятельность БВУ подвержена определенным рискам. Как любые коммерческие предприятия, они могут разориться, и соответственно может возникнуть разрыв в цепочках оборота денег. Поэтому средства, находящиеся на счетах в коммерческих банках, нельзя однозначно назвать высоколиквидными.

К высоколиквидным средствам однозначно можно отнести только денежные средства в кассе и средства на корреспондентском счете в РКЦ. Понятие банковской ликвидности предполагает наличие и взаимодействие двух составляющих: «банка» и «ликвидности», т.е. отношения ликвидности рассматриваются в области банковского дела.

Таблица 3

Виды активов банка по степени ликвидности, уровня риска и доходности

Виды активов	Степень ликвидности	Уровень риска	Доходность
Наличные деньги, аффинированные драгметаллы и корреспондентские счета	высоколиквидные активы	безрисковые	приносящие доход
Государственные ценные бумаги, находящиеся в портфеле банка	высоколиквидные ликвидные активы	минимальный	низкодоходные
1) межбанковские кредиты 2) корпоративные ценные бумаги, предназначенные для продажи	высоколиквидные	низкий	средний уровень доходности
1) краткосрочные ссуды юридическим и физическим лицам 2) факторинговые операции	низколиквидные	средний	средний уровень доходности
1) долгосрочные ссуды 2) инвестиционные ценные бумаги лизинговые операции	низколиквидные / неликвидные активы	высокий	высокодоходные
1) просроченные ссуды 2) некоторые виды ценных бумаг здания и сооружения	неликвидные активы	максимальный	не приносящие дохода

Таким образом, каждый БВУ сталкивается с проблемой ликвидности дважды:

- во-первых, в качестве технического исполнителя роли посредника на денежном рынке, осуществляя платежи участников рынка друг другу. С этой стороны роль банка заключается в простом посредничестве, и задача обеспечения ликвидности сводится к постоянному наличию соответствующего объема реальных денег для осуществления платежей.

- во-вторых, банк выступает в качестве самостоятельного субъекта финансово-кредитной сферы, получающего прибыль или убыток от своей деятельности. В этой роли банк сталкивается с ликвидностью своего собственного товара - банковских услуг.

В качестве самостоятельного участника денежно-кредитных отношений банк становится непосредственным должником и кредитором по широкому кругу обязательств. С этой стороны на первый план выходят вопросы рискованности его деятельности как кредитора и надежности при выполнении собственных обязательств. Следовательно, ликвидность коммерческого банка связана, с одной стороны, с обеспечением своевременного наличного и безналичного денежного оборота по счетам своих клиентов, а в связи с этим - с поддержанием соответствия между активными и пассивными операциями по срокам окончания требований и обязательств, а с другой - со способностью банка сохранять свою собственную стоимость как объекта экономических отношений.

В понимании ликвидности коммерческого банка различают статический и динамический аспекты. Статический аспект характеризует ликвидность банка на определенную дату и зависит от того, достаточен ли в конкретный момент времени (прошедшего или настоящего) объем высоколиквидных средств для погашения обязательств до востребования. В этом аспекте ликвидность банка понимается как его способность выполнить свои обязательства в конкретный момент времени, имея для этого достаточное количество наличных и безналичных денежных средств. Динамический аспект более сложен, он охватывает также способность сохранения ликвидности

банка в будущем. В этом аспекте ликвидность банка включает способность банка сохранять свою собственную стоимость как объекта экономических отношений, благодаря которой банк сохраняет способность своевременно погашать свои обязательства и в будущем

Основные «защитные» стратегии управления рисками:

- управление качеством – т.е. способность управленцев разрешать возникающие проблемы задолго до того, как они станут серьезными затруднениями.
- диверсификация как источников получения, так и направлений использования средств банка. Два вида диверсификации – портфельная и географическая.
- страхование депозитов. Два вида страхования – обязательное (предписание Центрального Банка) и самостоятельное (через страховые общества)
- собственный капитал, за счет которого компенсируются убытки от неудачных кредитов и, инвестиций и отрицательных курсовых разниц.
- стратегия управления фондами - контроль руководства банка над активами должен быть скоординирован с контролем над пассивами таким образом, чтобы управление над ними характеризовалось внутренним единством. Цель – максимизировать спред между доходами банка по активам и издержками по пассивам [3].

Список использованных источников:

1. Ликвидность банка и управление ею. Источники возникновения проблем ликвидности банка // https://spravochnick.ru/bankovskoe_delo (Дата обращения 25 февраля 2019 года)
2. Финансовые результаты. АО «Банк Центркредит» // www.bcc.kz- (Дата обращения 5 марта 2019 года)
3. Лисак Б.И. Системный подход к классификации и управлению банковскими рисками // Банки Казахстана.- 2011.- №9.- с.21-33

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Назгүл Сағатбекқызы Дәрібекова
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙДЕГІ БАНКТЕРДІҢ
ӨТІМДІЛІГІН БАСҚАРУ

Мақалада елдің екінші деңгейдегі банктерінің өтімділігін талдау және басқару әдістері қарастырылады.

Кілтті сөздер: банктің өтімділігі; нақты міндеттемелер; шартты міндеттемелер; өтімділік коэффициенті; банктің активтері.

Daribekova Nazgul
Academy "Bolashaq", Karaganda, Kazakhstan
BANK LIQUIDITY MANAGEMENT SECOND LEVEL OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN

The article deals with the methods of analysis and management of liquidity of second-tier banks in the country.

Keywords: liquidity of the Bank; actual liabilities; contingent liabilities; liquidity ratio; assets of the Bank.

List of references:

1. Bank liquidity and management. Sources of bank liquidity problems // https://spravochnick.ru/bankovskoe_delo (Date of treatment February 25, 2019)
2. Financial results. Bank Centercredit JSC // www.bcc.kz- (Date of treatment March 5, 2019)
3. Lisak B.I. A systematic approach to the classification and management of banking risks // Banks of Kazakhstan.- 2011.- No. 9.- p.21-33

Дарибекова Назгуль Сагатбековна
nazguldariko@mail.ru
Спатаев Эльдар Ерболатович
L4dead.mail.ru@mail.ru
Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан

ССУДНЫЙ КАПИТАЛ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье рассматривается динамика развития ссудного капитала Казахстана и его структура. Проанализированы предпринимаемые меры в банковском секторе для снижения кредитного риска и просроченной задолженности. Выявлены причины снижения ссудного капитала.

Ключевые слова: ссудный капитал, инвестиции, кредитный риск, краткосрочное и долгосрочное кредитование, финансирование, просроченная задолженность.

В условиях рыночной экономики предприятия непрерывно испытывают потребность в денежных средствах, для последующего воспроизводства продукции, расширения либо модернизации имеющихся производственных мощностей.

Данная потребность обусловлена множеством факторов: от необходимости поддерживать непрерывный процесс производства до фактора конкурентоспособности предприятия. В целях удовлетворения потребности предприятий в дополнительных денежных средствах банками второго уровня и микрокредитными организациями, предоставляются займы, образующие в свою очередь ссудный капитал.

Кредит и ссудный капитал представляют собой финансовые отношения, возникающие между кредитором и заемщиком, в ходе которых один получает прибыль, в виде добавочной стоимости, другой ссудный процент.

В Казахстане, согласно рисунку 1, за период с 01.09.2018г. по 01.08.2019г. наблюдается неоднозначная тенденция развития ссудного капитала банков второго уровня (БВУ). В начале рассматриваемого периода сумма ссудного капитала составляла 13 588 млрд. тенге. В октябре сумма снизилась до 13 194,1 млрд. тенге, за счет погашенных займов. С 01.10.2018г. по 01.01.2019г. ссудный капитал увеличился на 568,6 млрд. тенге, что объясняется подписанием новых контрактов между предприятиями перед началом следующего года и увеличением торгового оборота, с привлечением займов для физических лиц.

Рисунок 1. Ссудный капитал Республики Казахстан, млрд.тг.

С начала 2019 года отмечается резкое снижение ссудного капитала до 13044,8 млрд. тенге на 01.04.2019г. Данный объем стал самым низким показателем за рассматриваемый период.

Снижение произошло благодаря ужесточению банками второго уровня требований к корпоративному андеррайтингу, несмотря на планировавшееся смягчение. В частности, возросли

требования к залоговому обеспечению и финансовому состоянию заемщика. Данная мера привела к недостатку кредитоспособных заемщиков, удовлетворяющих требованиям государственных программ, следовательно, выдача кредитов значительно снизилась. Наряду с изменением требований к заемщикам, необходимо учитывать характерную для первого квартала низкую экономическую активность, что также способствовало значительному снижению спроса на кредитование предприятиями. Вышеописанные факторы привели к снижению кредитных рейтингов некоторых банков, благодаря чему увеличилась стоимость фондирования и, соответственно, выросли ставки вознаграждения.

Как показано на рисунке 2, несмотря на ужесточение требований к заемщикам розничного кредитования, на протяжении всего рассматриваемого периода ссудный капитал физических лиц имел тенденцию увеличения.

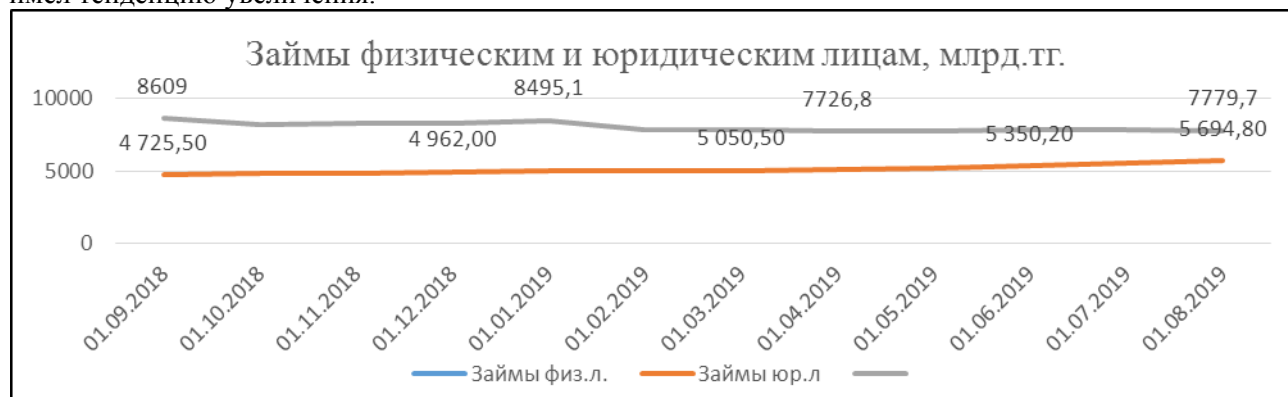

Рисунок 2. Займы физическим и юридическим лицам, млрд.тг.

В розничном кредитовании увеличению ссудного капитала способствовали государственные ипотечные программы и конкуренция в области потребительского кредитования.

Преобладающая часть спроса на залоговое кредитование формируется посредством государственных программ субсидирования, с помощью которых был снижен пороговый уровень дохода заемщика.

В области потребительского кредитования, в которой наблюдается высокая конкуренция, банки смягчают условия кредитования, которые выражаются в увеличении максимального срока погашения займа, а по займам с обеспечением – смягчения комиссий.

Ссудный капитал неразрывно связан с понятием кредитного риска, представляющий риск невыполнения обязательств заемщика по кредиту. Кредитный риск является основной причиной ухудшения состояния банковской системы. В этой связи одной из важных задач банков является управление кредитными рисками.

Как показано на рисунке 3 большую часть просроченной задолженности составляют невыполненные обязательства юридических лиц. По этой причине произошло ужесточение требований к заемщикам со стороны банков с целью снижения кредитного риска.

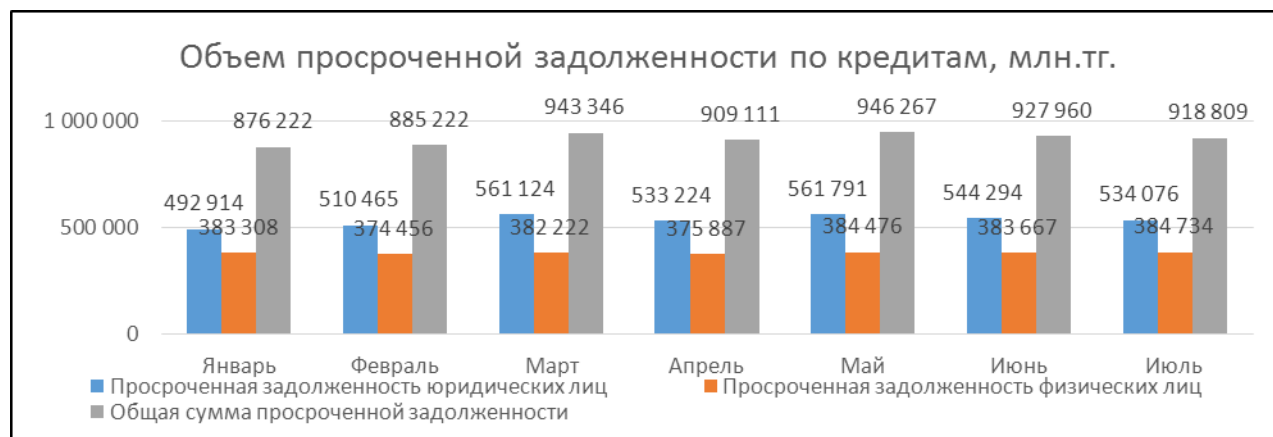

Рисунок 3. Объем просроченной задолженности по кредитам, млн.тг.

За рассматриваемый период объем просроченной задолженности юридических лиц изменяется то в пользу увеличения, то в пользу снижения. Так в начале года объем просроченной задолженности составлял 492 млрд. тенге. В последующие два месяца наблюдался рост до 561 млрд. тенге в марте. В апреле произошло снижение до 533 млрд. тенге. В мае уровень просроченной задолженности достиг 561 млрд. тенге, увеличившись на 28 млрд. тенге. В последующие годы наблюдается снижение объема задолженности и на конец рассматриваемого периода объем был равен 534 млрд. тенге.

Просматриваемая динамика просроченной задолженности прямопропорционально связана с объемом ссудного капитала, что является одним из факторов ее снижения.

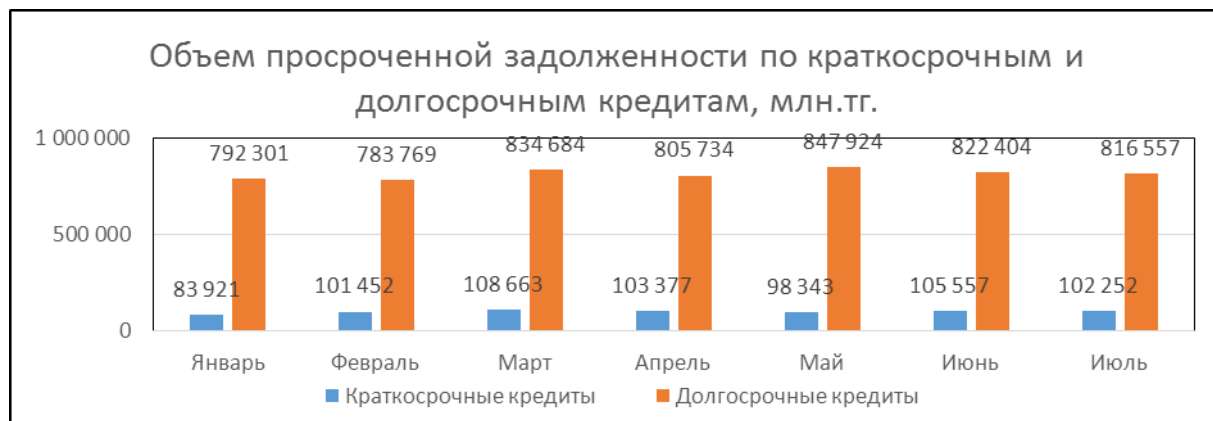

Рисунок 4. Объем просроченной задолженности по краткосрочным и долгосрочным кредитам, млн.тг.

Подобные спады и рост не могут служить доказательством успешности ужесточения кредитной политики банков, в связи с тем, что необходимо учитывать наличие в просроченных обязательствах долгосрочных займов.

Вышесказанное подтверждает рисунок 4, в котором продемонстрировано преобладание долгосрочных кредитов. Так, например, удельный вес долгосрочных кредитов в июле составил 87,4% от общей суммы просроченной задолженности.

Данная ситуация позволяет сделать вывод, что долгосрочное кредитование подвержено высокому кредитному риску. Возникновение кредитного риска обусловлено не только нестабильным финансовым состоянием заемщика и низким качеством залогового обеспечения, но также конъюнктурой рынка, выполнением в срок обязательств поставщиками и т.д. Следовательно, приняв меры по повышению качества ссудного капитала не стоит ожидать улучшения ситуации в краткосрочном периоде.

Просматривая структуру ссудного капитала по целям их использования, продемонстрированной на рисунке 5, необходимо отметить, что основной объем финансирования направляется на развитие и поддержку индивидуальной деятельности, не связанной с промышленным производством, сельским хозяйством, оптовой и розничной торговлей.

По состоянию на 01.07.2019г. было проведено финансирование индивидуальной деятельности на сумму 7 980 млрд. тенге, что равно 61,1% от общей суммы ссудного капитала.

Также одними из основных финансируемых отраслей экономики являются оптово-розничная торговля, обрабатывающая промышленность и строительство.

Рисунок 5. Объем кредитов по отраслям экономики по состоянию на 01.07.2019г., млн.тг.

Ссудный капитал оптово-розничной деятельности на 01.07.2019г. составлял 1 704 млрд. тенге. Данное направление в долевом разделении занимает второе место от общей суммы ссудного капитала и равна 13%. Ссудный капитал отрасли обрабатывающей промышленности равен 1 228 млрд. тенге. Рассматривая более детально данную отрасль можно отметить, что в нее входят производство продуктов питания, кожаной продукции, бумаги и бумажной продукции, продукции химической промышленности, резиновых и пластмассовых изделий, машин и оборудования, фармацевтических продуктов.

Исходя из вышеуказанного преобладающая доля ссудного капитала была направлена на инвестиционные цели, т.е. расширение бизнеса сферы услуг. Преобладание в ссудном капитале кредитов предоставленных оптово-розничной и индивидуальной деятельности подразумевает, что предприятия данных отраслей не обладают достаточным капиталом для расширения бизнеса.

Низкая доля реального сектора экономики в ссудном капитале объясняется тем, что они предпочитают производить инвестиции за счет собственных средств. Согласно рисунку 6 финансирование собственными средствами занимает 85,2% от общего объема инвестиций в основной капитал. По этой причине

Исходя из рисунка 6 необходимо также отметить, что предприятия чаще прибегают к привлечению денежных средств инвесторов, чем к кредитованию. Так за январь-май 2019 года предприятиями было привлечено инвестиций на 4,3% от общего объема произведенных инвестиций.

В общем объеме произведенных инвестиций кредитование заняло 1,7%, занимая последнее место по источникам финансирования в основной капитал компаний.

Рисунок 6. Инвестиции в основной капитал по источникам финансирования, за период январь - май 2019 года

Вышеуказанный факт подтверждает рисунок 7, в котором продемонстрирован объем кредитования, который был направлен на приобретение основных фондов, в размере 1 062 млрд. тенге. В соотношении с другими целями кредитования, кредитование, направленное на приобретение основных средств, занимает 8,1%.

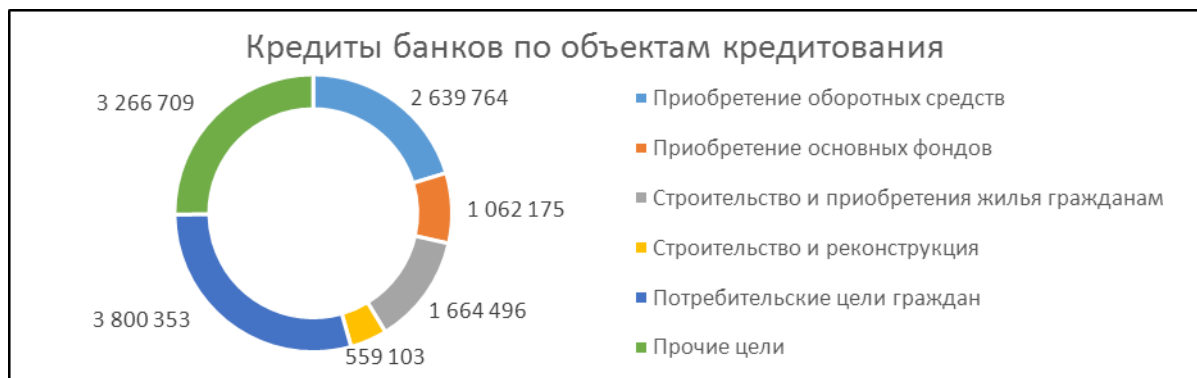

Рисунок 7. Кредиты банков по объектам кредитования

Основная цель привлечения кредитования заключается в пополнении оборотных средств предприятий. Так, по состоянию на 01.07.2019 года объем кредитования направленное на приобретение оборотных средств составил 2 639 млрд. тенге, что в долевом значении равен 20,2%.

Подобное соотношение объясняется не только предпочтением предприятий привлекать инвестиции, но и желанием снизить кредитные риски. Несомненно, предприятия предпочитают вкладывать собственные и инвестиционные средства в долгосрочные проекты, чтобы не накладывать на себя риск неплатежа, который может быть обусловлен множеством факторов. Кроме того, как было указано выше, кредитный риск чаще возникает при долгосрочном кредитовании, поэтому банки ужесточают условия по кредитованию, что в свою очередь приводит к снижению ссудного капитала.

Список использованных источников:

1. Финансы и кредит [Текст]: учебное пособие / Н. Макарова, З. Ширгитаева. - Астана: Фолиант, 2009. - С 43-45.
2. Опрос банков по кредитованию 1-й квартал 2019 года - URL: www.nationalbank.kz/cont/Опрос%20банков%20по%20кредитованию_1кв_2019_1.pdf (дата обращения: 12.09.2019).
3. Краткий обзор экономики за май 2019 года - URL: www.nationalbank.kz/cont/Краткий%20обзор%20за%20Май%202019.pdf (дата обращения: 13.09.2019).
4. Статистическая бюллетень. Июль 2019 года - URL: www.nationalbank.kz/cont/Итог163.pdf (дата обращения: 14.09.2019).
5. Обзор финансового рынка 2 квартал 2019 года - URL: www.nationalbank.kz/cont/ОФР_2кв_рус.pdf (дата обращения: 14.09.2019).

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Назгүл Сағатбекқызы Дәрібекова

Эльдар Ерболатович Спатаев

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАРЫЗ КАПИТАЛЫ

Мақалада даму динамикасы несие капиталы және оның құрылымы зерттелген. Қабылданған шаралар банк секторындағы төмендету үшін кредиттік тәуекел және мерзімі өткен берешек талдау жасады. Ссудалық капитал төмендету себептері анықталды.

Кілтті сөздер: қарыз капиталы, инвестиция, несие тәуекелі, қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді кредит беру, қаржыландыру, мерзімі өткен берешек.

**Daribekova Nazgul
Spataev Eldar
Academy "Bolashaq", Karaganda, Kazakhstan
LOAN CAPITAL IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

The article discusses the dynamics of the development of loan capital of Kazakhstan and its structure. The measures taken in the banking sector to reduce credit risk and arrears are analyzed. Reasons for the decrease in loan capital have been identified.

Keywords: loan capital, investment, credit risk, short-term and long-term lending, financing, overdue debt.

List of references:

1. Finance and credit [Text]: textbook / N. Makarova, Z. Shirgitaeva. - Astana: Tome, 2009. - С 43-45.
2. Survey of banks on lending in the 1st quarter of 2019 - URL: www.nationalbank.kz/cont/Question%20banks%20on%20crediting_1Q_2019_1.pdf (accessed: 09/12/2019).
3. A brief overview of the economy for May 2019 - URL: www.nationalbank.kz/cont/Short%20review%20for%20May%202019.pdf (accessed September 13, 2019).
4. Statistical Bulletin. July 2019 - URL: www.nationalbank.kz/cont/Total163.pdf (accessed: 09/14/2019).
5. Review of the financial market for the 2nd quarter of 2019 - URL: www.nationalbank.kz/cont/OFR_2Q_rus.pdf (access date: 09/14/2019).

**УДК 316.3-05
МРНТИ 06.71.37**

**Петренко Елена Степановна
petrenko_yelena@bk.ru
Российский экономический университет имени Г.В. Плеханова,
Москва, Российская Федерация
Шевякова Анна Леонидовна
shevyakova.anna@gmail.com
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан**

ПРОКРАСТИНАЦИЯ КАК ОБЪЕКТ КОМПАРАТИВНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ СТУДЕНТОВ

В статье приведены результаты социологического опроса среди студентов, обучающихся по программе «Экономика» в 3 странах Евразийского таможенного союза: Беларусь, Россия и Казахстан, а также для верификации полученных результатов в Словакии (как стране Европейского союза, но бывшей стране Социалистического лагеря).

Ключевые слова: прокрастинация, тайм-менеджмент, студенты, Беларусь, Казахстан, Россия, Словакия, экономика, конкурентоспособность.

В психологии под прокрастинацией также понимают довольно серьезное отклонение от нормы, когда человек откладывает на потом практически всё, в том числе довольно «невинные» дела, начиная с одевания и чистки зубов и заканчивая приемом пищи.

В зарубежной практике данный термин впервые был введен в 1977 году в 1977 году П. Рингенбахом в книге «Procrastination through the ages: A definitive history» (Ringebach, 1971). Научно-академический анализ феномена начали проводить в середине 1980-х (Solomon et al., 1984; Lay, 1986; Lay, et al., 1996; Rothblum et al., 1986). Для борьбы с прокрастинацией в зарубежных колледжах и институтах разрешают посещать специальные занятия, помогающие разобраться в себе, расставить приоритеты и грамотно спланировать время.

Чуть позже, в 80-х годах были разработаны опросники для изучения прокрастинации, которые легли в основу лонгитюдных исследований, и уже в 1992 году Ноа Милграм в своей книге "Прокрастинация: болезнь современности" (Noach Milgram, Procrastination: A Malady of Modern Time, 1992) используя результаты исследования прокрастинации, проанализировал это явление, дал его типологию и обозначил причины появления феномена прокрастинации.

Ноа Милграм определила пять видов прокрастинации (Milgram et al., 1996): ежедневная, бытовая; прокрастинация принятия решений, разного уровня от важных до малозначимых; невротическая, блокирование принятия жизненно важных решений; академическая: откладывание выполнения учебных заданий, подготовки курсовых; компульсивная: сочетание откладывания любых дел с откладыванием принятия решений.

Позднее эта классификация была переработана Н. Милграмом и Р. Тенне (Milgram et al., 2000), которые объединили пять видов прокрастинации в две: 1) прокрастинация в выполнении заданий; 2) прокрастинация в принятии решений.

Основные причины, почему возникает прокрастинация: неудачный опыт и незавершенные дела.

Актуальность темы исследования прокрастинации обусловлена, в первую очередь, практической востребованностью объекта исследования. **Гипотеза исследования:** прокрастинация является системным и массовым явлением и ее стоит рассматривать, как важную общественную проблему в условиях информатизации.

Методология исследования. Проведенное исследование включало комплекс методов количественного и качественного анализа. Предварительный этап содержал изучение гносеологии вопроса путем анализа авторских работ по данной проблематике. Авторы пришли к выводу, что, несмотря на выделение Н. Милграм понятия «академическая» прокрастинация не проводилось практических исследований в странах как прокрастинация студентов влияет на них самих и исполнительскую дисциплину во время обучения и потенциально после окончания университета.

В данной статье рассмотрены результаты первого этапа исследования, а именно результаты социологического опроса среди студентов, обучающихся по программе «Экономика» в 3 странах Евразийский таможенного союза: Беларусь, Россия и Казахстан, а также для верификации полученных результатов в Словакии (как стране Европейского союза, но бывшей стране Социалистического лагеря). Такой состав группы позволил обеспечить объективность кросс-культурного аспекта при расчёте средней количественной оценки. Сведения по количеству опрошиваемых и их структура представлены в таблице 1.

Таблица 1
Характеристики фокус-группы

Страна	Показатели, человек			Структура, %		
	мужчины	женщины	всего	мужчины	женщины	всего
Беларусь	15	35	50	30	70	100
Казахстан	20	30	50	40	60	100
Россия	40	60	100	40	60	100
Словакия	19	31	50	38	62	100

Причины выбора целевой аудитории:

1) возраст опрошиваемых (18-20 лет), позволяет сделать вывод, что они выросли при рыночной экономике в своих странах, но под влиянием родителей и родственников, сформировавшихся в схожих социально-экономических условиях;

2) в скором времени они станут потенциальными работниками, которые столкнутся с проблемой прокрастинации в профессиональной сфере и именно с ними работодателям придется решать, как увеличить производительность труда;

3) специальность «Экономика» подразумевает, что студенты нацелены на карьеру и формируют в процессе обучения теоретические и практические знания по управлению – значит, уже сейчас они часто имеют дело с многозадачностью, дедлайнами, тайм-менеджментом и в первую очередь находятся в среде, провоцирующей возникновение у них прокрастинации. Поскольку традиционно на этой специальности учится больше студенток, этим объясняется гендерный перекоп во всех рассматриваемых странах.

Наиболее подвержены прокрастинации молодые люди (старшеклассники, студенты, молодые специалисты), склонные к мотивационной недостаточности и низкой волевой саморегуляции. В учебном процессе обычно отмечают условия, в которых чаще всего возникает прокрастинация, приводящая к негативным последствиям. По данным зарубежных исследований, практически все студенты сталкиваются с этим явлением, а примерно половина откладывают дела постоянно (в то время как в целом прокрастинация присуща примерно 20 % людей) (Melnichuk et al., 2016).

В рамках исследования была разработана анкета закрытого типа, состоящая из 6 вопросов:

1. Как часто Вы откладываете дела «на потом» (вопрос позволяет определить приверженность прокрастинации).
2. Доставляет ли прокрастинация дискомфорт (вопрос позволяет определить степень осознанности прокрастинации и возможных последствий).
3. Какая причина вызывает прокрастинацию в большей степени (вопрос позволяет определить степень саморефлексии у объекта исследования).
4. Что помогает избежать прокрастинации (насколько полученные теоретические знания по тайм-менеджменту применяются объектом к самому себе - возможность «самоизлечения»).
5. Считаете ли Вы себя оптимистом (связана ли прокрастинация с уверенностью в собственных силах и преодолении затруднений – «помощь позитивного мышления»).

Опрос для студентов проводился через Google Форму - онлайн-сервис для создания форм обратной связи, онлайн-тестирований и опросов, размещенную по адресу https://docs.google.com/forms/d/1c_TZ7A4DQ9_V8L86_Nb32x4fqx3nkRnJNToeNa3IEG9RI/closedform. Также для верификации результатов дополнительно 50 студентов в России было опрошено очно - путем заполнения анкеты в бумажном варианте.

Аналитика полученных результатов

Приверженность прокрастинации

Проведенное авторское исследование позволяет сделать вывод о схожести психологии зарубежных и отечественных студентов, т.е. от 50 до 60% студентов откладывают дела постоянно. Но исходя из результатов, группа, откладывающая каждое второе дело, также показывает приверженность к прокрастинации. Следовательно, для студентов вывод о том, что в целом прокрастинация присуща примерно 20 % людей, меняет свою полярность.

По нашим данным только 1-2 студента из 10 студентов не подвержены прокрастинации. По нашему мнению данное явление заслуживает более пристального внимания, поскольку существующая программа обучения в ВУЗах не способствует закреплению навыка «стабильной работоспособности». Прокрастинация студентов сейчас на таком уровне может привести к катастрофе на исполнительском уровне через 2-4 года, когда студенты приступят к работе после окончания вуза. Также необходимо отметить неоднородность результатов внутри Таможенного союза, что еще раз подтверждает идею о том, что общее прошлое и общность геополитических интересов уже не приводит к формированию «общей» психологии. Например, Казахстан по психологии студентов ближе к странам не Юго-Восточной Азии, а Ближнего Востока, где например, часовое опоздание не является нарушением этикета.

Степень осознания прокрастинации и возможных последствий

Результаты опроса показывают, что негативные эмоциональные переживания от откладывания дел получают более половины студентов, но при этом тревожным по нашему мнению симптомом является то, что практически четверть студентов вообще не испытывает негативных эмоций. Конечно, эти данные можно списать на определенный инфантилизм поколения Z, но по нашему мнению это доказывает что современный менеджмент нуждается в новых инструментах стимулирования будущего персонала, так как инструменты, базирующиеся на осознании ответственности перед коллективом или руководителем, скорее всего, будут не эффективны.

Степень саморефлексии у объекта исследования

Результаты опроса показывают, что самая распространенная причина откладывания для студентов в ТС – предвкушение неинтересного процесса (в среднем 32,6%), далее идут низкая мотивация (19,1%) и большая загруженность (18,2%). Суммарный показатель «скучно/ не интересно» как мотив прокрастинации (низкая мотивация + предвкушение неинтересного процесса) является причиной откладывания в половине случаев для студентов из стран Таможенного Союза. Поскольку в текущие дела студента входит именно процесс обучения, можно сделать косвенные выводы о недостаточно высоком уровне преподавания в ВУЗах и/или о наличии в ВУЗах системы преподавания, не ориентированной на активный интерес студентов. Студенты из Словакии активнее имеют больше возможностей участвовать в программах обмена и академической мобильности в процессе обучения, что снижает почти вдвое маркер «скучно/ не интересно» для выполняемых дел. При этом количество «активных» прокрастинаторов очень низкое во всех странах (от 3,4 до 10% максимально, в среднем 5% для всех 4 стран).

Возможность использования полученных знаний по тайм-менеджменту (возможность «самоизлечения»)

В среднем треть студентов считает, что планирование времени помогает им бороться с прокрастинацией, но также практически четверть студентов стимулирует желание освободиться (в дальнейших исследованиях планируется затронуть аспект качества при формальном выполнении дел, например при оценке академической прокрастинации это может быть статистика антиплагиата в работах студентов). Также примерно четверть студентов мотивирует вознаграждение. Можно сказать, что инструменты тайм-менеджмента помогают не менее 60% студентов бороться с прокрастинацией. Интересно, что примерно 10% вообще не видят способа решения проблемы и считают, что им ничего не помогает.

Связь прокрастинации с уверенностью в собственных силах и преодолении затруднений («помощь позитивного мышления»)

Позитивное отношение к жизни показало более половины опрошенных студентов, т.е. прокрастинация может быть косвенно связана с уверенностью в собственных силах – «я успею, сколько бы времени не оставалось». Но следует отметить, что почти треть студенческой молодежи в странах Таможенного союза настроена пессимистично, например в Казахстане и Белоруссии прошли девальвации национальной валюты, что негативно отражается на ощущение предсказуемости событий и прогнозировании своей дальнейшей жизни. Остальные относят себя к промежуточной позиции.

Выводы и заключение

В рамках проведенного исследования можно выделить наличие следующих взаимосвязей между выбранными параметрами:

- Оптимисты берут на себя больше дел и подвержены перфекционизму. Среди пессимистов нет ни одного «активного» прокрастинатора
- Те, кого прокрастинация не беспокоит, склонны к мобилизации сил в последний момент.
- Люди, выполняющие дела точно в срок, выходят из ситуации за счет планирования времени. Причиной их редкой прокрастинации выступает большая загруженность
- «Активных» прокрастинаторов хорошо стимулирует желание скорее завершить работу и делать, что захочется
- Люди со специальными навыками эффективной работы стремятся брать на себя больше заданий.

На основании опроса можно сделать вывод, что прокрастинация доставляет неудобства и мешает эффективно выполнять работу у 95% группы. Более того, почти половина из них всегда откладывают дела на последний момент. Причем основными причинами выступают отсутствие интереса к делу, недостаток мотивации, чрезмерная загруженность. В результате многие занимаются делами, в которых они зачастую не видят смысла и берут на себя слишком много, что приводит к раннему эмоциональному выгоранию.

Таким образом, прокрастинация действительно заслуживает большего внимания у отечественных ученых и должна рассматриваться как серьезная проблема, которую необходимо будет решать работодателям, менеджерам, специалистом по HR, в ближайшем будущем.

Список использованных источников:

1. Demeter, D.V.; Davis, S.E. Procrastination as a Tool: Exploring Unconventional Components of Academic Success // Creative Education, 2013. - Vol.4 No.7B, July 19. DOI: 10.4236/ce.2013.47A2018
2. Lay, C. H. At last, my research article on procrastination // Journal of Research in Personality, 1986. - 20, 474-495. DOI:10.1016/0092-6566(86)90127-3
3. Lay, C.; Silverman, S. Trait Procrastination, Anxiety, and Dilatory Behavior. Personality and Individual Differences, 1996. - 21, 61-67. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(96\)00038-4](https://doi.org/10.1016/0191-8869(96)00038-4)
4. Melnichuk, A.; Paramonova, Yu. Students' views on overcoming procrastination // Development of professionalism. 2016. No. 2 (2). 44-45.
5. Milgram, N. El retraso: Una enfermedad de los tiempos modernos [Procrastination: A malady of modern time]. // Boletín de Psicología (Valencia), 1992. - V.35, 83-102.
6. Milgram, N.; Naaman, N. Typology in procrastination // Personality & Individual Differences, 1996. - 20(6), 679-683.
7. Milgram, N.; Tenne, R. Personality correlates of decisional task avoidant procrastination // European Journal of Personality, 2000. 14(2), 141-156. [http://dx.doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0984\(200003/04\)14:2<141::AID-PER369>3.0.CO;2-V](http://dx.doi.org/10.1002/(SICI)1099-0984(200003/04)14:2<141::AID-PER369>3.0.CO;2-V)
8. Olefirenko, O., Petrenko, E., Shevyakova, A.; Zhartay, Z. Towards economic security through

diversification: case of Kazakhstan // Entrepreneurship and Sustainability Issues, 2016. - 5(4): 509-518. DOI: [http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2016.5.4\(6\)](http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2016.5.4(6))

9. Rothblum, E., Solomon, L.; Murakami, J. Affective, cognitive, and behavioral differences between high and low procrastinators // Journal of Counseling Psychology, 1986. - 33(4), 387-394. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-0167.33.4.387>

10. Solomon, L.; Rothblum, E. Academic Procrastination: Frequency and Cognitive-Behavioral Correlates // Journal of Counseling Psychology, 1984. - 31, 503-509. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-0167.31.4.503>

11. Ringenbach, P. T. Procrastination through the ages: A definitive history // Palmer, Lake CO: Filter Press, 1971.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Елена Степанқызы Петренко

Ресей экономика университетінің Г.В. Плеханова, Мәскеу, Ресей Федерациясы

Анна Леонидқызы Шевякова

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СТУДЕНТТЕРДІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ КЕШІКТІРУ

Мақалада Еуразиялық Кеден одағының 3 еліндегі Экономика бағдарламасына оқитын студенттер арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнаманың нәтижелері келтірілген: Беларусь, Ресей және Қазақстан, сонымен қатар Словакиядағы нәтижелерді тексеру үшін (Еуропалық Одақ елі, бірақ социалистік лагерьдің бұрынғы елі).

Кілтті сөздер: кідіріс, уақытты басқару, студенттер, Беларусь, Қазақстан, Ресей, Словакия, экономика, бәсекеге қабілеттілік.

Petrenko Yelena

Plekhanov Russian University of Economic, Moscow, Russian Federation

Shevyakova Anna

Academy "Bolashaq", Karaganda, Kazakhstan

PRACRSTATION AS AN OBJECT OF COMPARATIVE STUDY OF STUDENTS

This article presents the results of a sociological survey among students enrolled in the Economics program in 3 countries of the Eurasian Customs Union (EACU): Belarus, Russia and Kazakhstan, as well as to verify the results in Slovakia (as a country of the European Union, but a former country of the Eastern Bloc).

Keywords: procrastination, time management, students, Belarus, Kazakhstan, Russia, Slovakia, economics, competitiveness.

List of references:

1. Demeter, D.V.; Davis, S.E. Procrastination as a Tool: Exploring Unconventional Components of Academic Success // Creative Education, 2013. - Vol.4 No.7B, July 19. DOI: 10.4236/ce.2013.47A2018

2. Lay, C. H. At last, my research article on procrastination // Journal of Research in Personality, 1986. - 20, 474-495. DOI:10.1016/0092-6566(86)90127-3

3. Lay, C.; Silverman, S. Trait Procrastination, Anxiety, and Dilatory Behavior. Personality and Individual Differences, 1996. - 21, 61-67. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(96\)00038-4](https://doi.org/10.1016/0191-8869(96)00038-4)

4. Melnichuk, A.; Paramonova, Yu. Students' views on overcoming procrastination // Development of professionalism. 2016. No. 2 (2). 44-45.

5. Milgram, N. El retraso: Una enfermedad de los tiempos modernos [Procrastination: A malady of modern time]. // Boletín de Psicología (Valencia), 1992. - V.35, 83-102.

6. Milgram, N.; Naaman, N. Typology in procrastination // Personality & Individual Differences, 1996. - 20(6), 679-683.

7. Milgram, N.; Tenne, R. Personality correlates of decisional task avoidant procrastination // European Journal of Personality, 2000. 14(2), 141-156. [http://dx.doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0984\(200003/04\)14:2<141::AID-PER369>3.0.CO;2-V](http://dx.doi.org/10.1002/(SICI)1099-0984(200003/04)14:2<141::AID-PER369>3.0.CO;2-V)

8. Olefirenko, O., Petrenko, E., Shevyakova, A.; Zhartay, Z. Towards economic security through diversification: case of Kazakhstan // Entrepreneurship and Sustainability Issues, 2016. - 5(4): 509-518. DOI: [http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2016.5.4\(6\)](http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2016.5.4(6))

9. Rothblum, E., Solomon, L.; Murakami, J. Affective, cognitive, and behavioral differences between high and low procrastinators // Journal of Counseling Psychology, 1986. - 33(4), 387-394. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-0167.33.4.387>
10. Solomon, L.; Rothblum, E. Academic Procrastination: Frequency and Cognitive-Behavioral Correlates // Journal of Counseling Psychology, 1984. - 31, 503-509. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-0167.31.4.503>
11. Ringenbach, P. T. Procrastination through the ages: A definitive history // Palmer, Lake CO: Filter Press, 1971.

АВТОР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Виктор Владимирович Бабиченко, экономика ғылымдарының докторы, доцент, Кременчугский атындағы ұлттық университет пен Михаила Остроградского, Кременчуг, Украина;

Валентина Ивановна Глухова, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Кременчугский атындағы ұлттық университет пен Михаила Остроградского, Кременчуг, Украина;

Айгүл Сағатбекқызы Дәрібекова, экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Назгүл Сағатбекқызы Дәрібекова, экономика ғылымдарының магистрі, доцент, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Серік Сағатбекұлы Дәрібеков, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Елена Степановна Петренко, экономика ғылымдарының докторы, Г.В. Ресей экономика университетінің профессоры Плеханова, Мәскеу, Ресей Федерациясы;

Марина Валентиновна Петченко, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Кременчугтік жасөспірімдер колледжі, Кременчуг, Украина;

Спатаев Эльдар Ерболатович, «Bolashaq» академиясының магистрант, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Анна Леонидовна Шевякова, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Bolashaq» Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Бабиченко Виктор Владимирович, доктор экономических наук, доцент, Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского, Кременчуг, Украина;

Глухова Валентина Ивановна, кандидат экономических наук, доцент, Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского, Кременчуг, Украина;

Дарибекова Айгуль Сагатбековна, профессор, кандидат экономических наук, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Дарибекова Назгуль Сагатбековна, магистр экономических наук, доцент, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Дарибеков Серик Сагатбекович, кандидат экономических наук, доцент, Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Петренко Елена Степановна, доктор экономических наук, профессор, Российский экономический университет имени Г.В. Плеханова, Москва, Российская Федерация;

Петченко Марина Валентиновна, кандидат экономических наук, доцент, Кременчугский летний колледж Харьковского национального университета внутренних дел, Кременчуг, Украина;

Спатаев Эльдар Ерболатович, магистрант Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Шевякова Анна Леонидовна, кандидат экономических наук, доцент, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Babichenko Viktor, Doctor of Economics, Associate Professor, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskiy National University, Kremenchuk, Ukraine;

Glukhova Valentyna, Ph.D., Associate Professor, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskiy National University, Kremenchuk, Ukraine;

Daribekova Aigul, Candidate of Economic Sciences, Professor, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Daribekova Nazgul, Master of Economic Sciences, Academy «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Daribekov Serik, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, The Karaganda State University of the name of academician EA. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Petrenko Elena, Doctor of Economics, Professor of G.V. Russian University of Economics Plekhanova, Moscow, Russian Federation;

Petchenko Marina, Ph.D., Associate Professor, Kremenchuk Flight college of Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine;

Spataev Eldar, undergraduate, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shevyakova Anna, Ph.D., Associate Professor, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ОӘК 82-93; 087.5
ҒТАХР 17.82.93

Ерзат Молдабекұлы Ермагамбетов
erzat_agent@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЖЕТКІНШЕКТЕР ОБРАЗЫН ЖАСАУДЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ

Бұл мақалада қазіргі қазақ балалар прозасындағы балалар мен жеткіншектер бейнелерінің жасалу жолдары, оларды сомдаудағы шығармашылық ізденістер, көркемдік тәсілдер мен құралдар, мазмұн мен пішіннің бірлігі, жалпы жас адам бейнесін сомдаудың көркемдік-әлеуметтік бастаулары сияқты соқалы мәселелер әр қырынан талданып өтті. Автордың пайымдауына бұған дейін қазақ әдебиеттану ғылымында прозадағы жеткіншектер бейнесінің жасалуы арнайы талдау нысаны бола қоймағанын ескерсек, бұл еңбек осы бағыттағы алғашқы кадамдардың бірі деп есептейді.

Кілтті сөздер: Образ, психология, проза, көркем деталь, штрих, типтік образ, әдеби, стиль, тәсілдер, құралдар, мазмұн, пішін.

Әдебиеттегі көркем бейне жасау мәселесі ешқашан шешімін тауып көрген жоқ, уақыт өткен сайын тың проблемаларды көлденең тартып отырады. Бұл мәселе қазақ прозасында үнемі күн тәртібінен түсіп көрген емес. Академик Р.Бердібаевтың: "Қазіргі қазақ прозасында замандас тұлғасын жасау мәселесі аса күрделі, терең зерттеулерді қажет етеді. Бұл үшін жекелеген шығармаларды нақтылы таңдау да, проза дамуының жалпы тенденциясын ашу да шарт" [1, 45 б.] деген пікірі осы тұжырыммен үндес екендігі сөзсіз.

Образ деген ұғымға қатысты айтылған пайымдаулар қашанда күрделі болуымен назар аударған. Филология ғылымдарының докторы Т. Рахымжановтың "Кең мағынасында образ — көркем бейне деген түсінікті берсе, тар мағынасында образдылық сөзбен жасалған сурет деген ұғымға саяды. Яғни, әдебиет бастан-аяқ образбен, суретті сөзбен айшықталатын, сол арқылы, толымды картинка жасайтын көркем құбылыс" [2, 66 б.] деп айтқан бұл пікірі балалар әдебиетіне де толық келетіні сөзсіз.

Енді тақырыпты нақтырақ өрбіту үшін зерттеу нысандарына да нақтырақ үңіле түскен жөн. Белгілі балалар жазушысы Бердібек Соқпақбаев оқырман жұртшылыққа "Менің атым — Қожа", "Жекпе-жек", "Балалық шаққа саяхат", "Қайдасың, Гауһар?" және үлкенді-кішілі тағы басқа да повестерімен кеңінен танымал. Солай болған күнде де зерттеуші ғалымдардың, әдебиет сыншыларының аузына ең алдымен "Менің атым - Қожа" шығармасы ілігеді. Әрине, бұл повесть өз кезеңінде қазақ баласының мейлінше дараланған образын сомдап жасауымен назар аударған болатын. Бірақ бұл зерттеуде Қожа бейнесін талдамас бұрын алдымен жазушының "Балалық шаққа саяхат" повесіндегі бала кейіпкерлердің көркем табиғатын зерделеу мәселесіне назар аударылып отыр. Өйткені бұл шығарманың идеялық көркемдік деңгейі олқы соғып жатпаса да, көбінесе "Менің атым — Қожа" повесінің тасасында қалып, әдебиет сыншылары мен зерттеушілер ол жөнінде тиісінше баға бере қойған жоқ.

Жазушының өмірбаяндық оқиғаларының негізінде жазылған екі шығармасы - осы аталған повесі және "Өлгендер қайтып келмейді" романы екені белгілі. Бұлар екеуі де қоғамдық әлеуметтік салмағы, эстетикалық деңгейі жағынан көркем дүниелер. Соған қарамастан, осы екеуінен бұрын әдеби зерттеулерде көбінесе алдыңғы шығарма жиірек әңгіме болып жатады. Сондықтан да алғашқы өмірбаяндық повестегі балалар бейнесіне, оның ішінде бас кейіпкер Бердібектің сомдалуына тоқталып өту орынды болмақ. Сөз жоқ, бұл повестің көркемдік объектісі жазушының өзі жақсы білетін өмірлік материалынан алынған. Әдебиет зерттеушісі Ш.Ахметовтің:

"Балалардың психологиясына зерттеу жасағанда, олардың ойлау, түсіну қабілеті суреттеліп отырған оқиғаның, көркем образдың нақтылығын, дәлдігін өз өмірінің айналасынан алуды қажет етеді" [3, 9 б.] деген пікірі осындай шығармашылық қатынасты айқындайды.

Филология ғылымдарының докторы Ш.Елеукунов: "Өмір талабы - әдебиет талабы. Ол әдеби процестің ішкі даму қажеттілігімен жарасымды ұштасады. Ұлт әдебиеттерінің басым бөлігінде осы заман тақырыбын игеру өткен заманның көркем шежіресін жасау жолымен жүзеге асып отырғанын әлде бір кездейсоқтық деп түсінуге болмайды. Бүгінгі күннің қаһарманын тану үшін сол қаһарманның әдеби "генеологиясына", үрім-бұтағына да көз жүгірту керек. Халықтың кешегі мен бүгінін, бүгін мен ертеңін салыстыра отырып білу үшін де бұл өте қажет", [4, 87 б.] - деп одан әрі тереңдете талдайды.

Демек, әрбір көркем шығарма халық тарихының көркем шежіресі болса, әр жас кейіпкер сол шежіренің тірі ұшқыны. Алғашқы нұсқаларында "Балалық шаққа саяхат" повесінің бас кейіпкері Бектас деп аталатын. 1993 жылы "Балауса" баспасынан жарық көрген кейінгі нұсқасында Бердібек деп өзгертілген. Яғни, жазушының өз атынан, бірінші жақтан баяндалатын повесте жазушының өз есімі сол қалпы берілген.

Шығарма мазмұнымен мұқият танысып шыққаннан кейін осындағы бас кейіпкердің прототипі жазушының өзі деген қорытынды пікір туындайды. Шығарма авторы өз өміріне қатысты деректер мен оқиғаларды көркемдік тұрғыдан екшеп, іріктей отырып, оқырман үшін қызықты болуы мүмкін деген тұстарына көбірек тоқталғаны байқалады. Повесте қазақ халқы үшін ауыртпашылық әкелген өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы ауыл өмірі, соның ішінде жазушының өзі туып-өскен Алматы облысына қарасты Нарынқол өңіріндегі жұрттың ауыр тіршілігі әр қырынан суреттеледі. Осынау қиын кезеңдегі саяси-әлеуметтік құбылыстардың көріністері жас баланың көзімен шынайы жеткізілуі образдың табиғи түрде ашыла түсуіне, оның таным эволюциясына әсер еткені анық.

Б.Соқпақбаевтың басқа шығармаларында да балалар бейнесін жасаудағы осынау реалистік үрдіс одан әрі жалғасын тауып отырады. Жалпы оның көркем творчествосынан саясатқа сәйкестендіріп жасаған шартты образдарды, образ жасау жолындағы жасанды шаблондарды сирек кездестіресіз.

Қаламгердің осынау көркемдік ұстанымы жайлы академик С.Қирабаев: "Бердібек Соқпақбаев - қазақ әдебиетінде өзіндік өрнегімен шындықты қарапайым әңгімелеу арқылы мөлдіретіп, көз алдына жайып салатын, кейіпкерлерді даралау мен психологиялық бейнелеудің де өзгеше бір жолын тапқан талантты жазушыларымыздың бірі. Жасынан өмір талқысын көп көрген адамның өмірбаяндық деректері оның шығармаларына арқау болды.

Ол сол көргендері мен сезінген дүниесін Ұлы Отан соғысы мен одан кейінгі ауыр кезеңнің шындығына сәйкес жаңартып, ой елегінен өткізіп, типтік орта шындығына лайық типтік бейнелер арқылы аша білді" [5, 461 б.] деп синтездік қорытынды жасайды.

Жазушының әңгіме-повестеріндегі бала бейнелері өмірдің өз қойнауынан тікелей алынғандай әсер етеді. Бұл ерекшеліктер шығарманың көркемдік қуатының да айқын нышаны болып табылмақ.

Болмыстағы алуан құбылыстарды пайымдауда әсіресе балалар үшін идеялық-эстетикалық нысаналар айқындығының маңызы зор. Ізгілік пен қатігездіктің, мейірбандылық пен жауыздықтың айқын көрсетілуі өлі өмірлік көзқарасы қалыптасып үлгермеген балалардың адамгершілік-азаматтық белсенділігін арттыруға, өмірлік мұратын тандауға зор ықпал етері сөзсіз. Осы тұрғыдан келгенде, Бердібек Соқпақбаевтың "Балалық шаққа саяхат", "Менің атым - Қожа", "Жекпе-жек" және т.б. повестеріндегі бала бейнелерімен бір қарағанда шынайы көрінгенмен, күрделі жасалғанын да атап өткен жөн. Жанбосын, Жантас, Садық секілді көрсекызар, мақтаншақ балалар бейнелері әр қырынан суреттеледі. Шығарманың басты кейіпкерлеріне үнемі зиянын тигізіп, күлкілі, кейде тіпті ауыр жағдайларға душар етіп отыратын да, міне, осындай жандар.

Мысалы, "Балалық шаққа саяхат" повесіндегі Жанбосын деген өктем бала бас кейіпкер Бердібекке әрқашан әлімжеттік жасап, басқарма әкесінің беделін пайдаланып, өзін үнемі жоғары қоюға құштар. Бердібектің үстінде жоқ киім киіп, ол жемеген ақ нанды қалтасына салып, айналасын тіпті менсінгісі келмейді. Бұл жерде жазушы қоғамдағы әлеуметтік теңсіздіктің ұшқыны баланың жан дүниесіне, дүниетанымының қалыптасуына тікелей әсер ететінін нақты штрихтармен сипаттап өтеді. Яғни, оқырман қаласын-қаламасын, өмірдің ащы шындығы балалар арасында әлеуметтік теңсіздіктің бар екенін көрсетеді. Сол теңсіздік, көрген қиянаты ашындырғанымен, оған бала Бердібек жасымайды, қайта барынша үздік оқуға тырысып, алға қойған мақсатына жетуге талпынады. Осы талпыныс арқасында өз өмір жолындағы көптеген кедергілерге қарамастан, білімді азамат болып қалыптасуға бет алғаны байқалады.

Бердібек Соқпақбаев шығармашылығы жайлы айта келіп, академик Р. Нұрғалиев: " Бұл қаламгердің, ең алдымен, өмір шындығын пір тұтуы, көрген, сезген бойына етене объектіні ғана туындысына арқау етуі, адам мінездерін даралап алуы, әсіресе баланы, жасөспірімнің

психологиясын жетік білуі, көркемдік құралдарды пайдаланудағы өзіне тән шеберлігі — оның шығармаларын басқа ұлт оқырмандарына да қымбат етіп отыр. Мұның дәлелі — "Балалық шаққа саяхат", "Менің атым — Қожа" [6, 307 б.] деп, қорытынды жасайды.

Повестегі бас кейіпкердің прототипі жазушының өзі болғандықтан, автор Бердібектің бейнесі арқылы өз өмірінен, балалық шағынан хабар береді. Бердібек, Жанбосын, Жүнісбай, Майра образдарында балалық мінез-құлық дәуір тынысына сәйкес шынайы қалпында, реалистік сипатта көрінгенін атап өту керек.

"Жанбосынды менің жек көруім үстіндегі киімінің бүтіндігі үшін. Аяғындағы менде жоқ бұжыр табан әдемі бәтеңкесі үшін. Жанбосынның алып келетіні — аппақ нан. Үзіліс кезінде анадай көрнекі оқшау жерде тұрып, әдейі біздің көзімізді қызықтырып, баппен шайнап жей бастайды. Біз оған көңіл аудармаған боламыз. Қарамауға тырысамыз" [7, 54 б.] - деп, автор екі баланың киім киісінің өзгешілігін бұжыр табан әдемі бәтеңке, ақ нан арқылы, осы екі баланың мінез ерекшелігін де қарама-қарсы түрде алып, салыстыра суреттейді. Қаламгердің бұл көркемдік тәсілі ұтымды. Осы әдіс жөнінде филология ғылымдарының докторы Т.Кәкішев: "Дүниені салыстыру, теңестіру, қарама-қарсы көрсету, әсіресе, құлақпен естіп отырғанды көзге елестетіп, санаға құюды ең төте жолы болса керек" [8, 35 б.] деп тұжырым жасаған. Бұл пікір жоғарыдағы үзіндінің мазмұнын ашып тұр.

Жанбосын Бердібекті алғырлығы, білімділігі, білгіштігі үшін жек көрсе, Бердібек Жанбосынды үстіндегі бүтін киімі, бұжыр табан әдемі бәтеңкесі, қолындағы ақ наны үшін ұнатпайды. Өзінде жоқ жақсы заттардың ұғымы да, алғырлығы да, ең бастысы адамгершілігі де өзінен төмен балада болуы әділетсіздік сияқты көрінеді. Балалар арасында ұшырасып жататын әр алуан сипаттағы осындай тартысты, бала психологиясының өзіндік ерекшеліктерін жазуы жекелеген шағын штрих, нақты детальдар арқылы шебер суреттеген.

Сонымен бірге жеткіншектерді кейіпкерлердің жаман қылықтары да шошытып, оның бойында белгілі бір жақсы қасиеттердің қалыптасуын орнықтыра түседі. Жаманшылық ұғымы кейде адамды өмірден түңілдіріп те жібереді. Әлі лайланбаған сәбидің таза көңіліне кіреуке түсіріп, еріксіз күйзелісті жағдайларға душар етеді. Мұндай эмоционалдық теріс құбылыстар әлі көзқарасы қалыптаспаған жас адамға екі түрлі әсер етуі мүмкін.

Оның біріншісі - жаманшылық құбылысының өзімен бірге адам бойына жаман мінез-құлықтарды сіңіруі. Жаман ортада көп жүрген жас баланың соның ықпалымен өзінің де біртіндеп теріс құбылыстарға бой ұрып кететінін өмір тәжірибелері көрсетіп жүр.

Екіншіден, өмірдегі жаманшылық жеткіншек бойында қарсыласу реакциясын - наразылық сезімін туғызады. Сол қарсы сезім біртіндеп адамды сол жаманшылықпен күресуге жетелей бастайды. Сөйтіп оның бойындағы әлі қалыптаспаған, бейтарап түсініктері мен көзқарастары өзінің принципті орындарын табады да, өмірдегі әділетсіздік атаулының бәріне жаманшылықтың нышандарына қарсы бітіспес, ымырасыздықпен қарайтын күрескер азаматтың қалыптасуына алғышарттар жасайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бердібаев Р. Дәстүр тағылымы. -Алматы: Жазушы, 1973. -232 б.
2. Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі. -Алматы: Рауан, 1997. - 326 б.
3. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі,- Алматы: Мектеп, 1965. - 176 б.
4. Елеукунов Ш. Замандас парасаты. -Алматы: Жазушы, 1977. —300 б.
5. Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. -Астана: Фолиант, 2002. -504 б.
6. Нұрғалиев Р. Сөз өнерінің эстетикасы. Монография. -Астана:Елорда, 2003.-424 б.
7. Соқпақбаев Б. Балалық шаққа саяхат. —Алматы: Балауса, 1993.-528 б.
8. Көкішев Т. Қазақ өдебиеті сынының тарихы. -Алматы: Санат, 1994. - 448 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Ермагамбетов Ерзат Молдабекович Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ ПОДРОСТКОВОГО ОБРАЗА В ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В данной диссертационной работе были проанализированы такие темы, как пути создания образов детей и подростков в современной казахской детской прозе, творческие поиски в их исполнении, художественные приемы и средства, единство содержания и формы, художественно-художественные начала создания образа молодого человека в целом. С учетом того, что до этого в науке искусствоведения не было специальной аналитической формы, это труд является одним из первых в этом направлении.

Ключевые слова: Образ, психология, проза, художественная деталь, штрих, типичный образ, литературный, стиль, приемы, инструменты, содержание, форма.

Yermagambetov Yersat

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

BASIC PRINCIPLES OF CREATION TEENAGE IMAGE IN CHILDREN'S LITERATURE

In this thesis work were analyzed such topics as ways of creating images of children and adolescents in modern Kazakh children's prose, creativity in their performance, artistic techniques and means, the unity of content and form, art and art start creating the image of a young man in General. Taking into account the fact that before in the science of art there was no special analytical form, this work is one of the first in this direction.

Keywords: Image, psychology, prose, artistic detail, stroke, typical image, literary, style, techniques, tools, content, form.

ОӘК 82.0:001.89

ҒТАХР 17.01.21

Ермекбай Ақылбек Масымқанұлы

vermekbayakylbek@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

КӨНЕ ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ТІЛ ӨРНЕГІ МЕН СӨЗ КӨРКЕМДІГІ

Мақалада көне ескерткіштердің тіл өрнегі, жазылу тілі, ерекшеліктері сонымен қатар сөз көркемдігі қарастырылды.

Көне ескерткіштердің тіл өрнегі мен сөз көркемдігін зерттеудің өзі жанрларды нақтылау зерттелген.

Кілтті сөздер: әлеуметтік жағдайлар, кейіпкер, батыр, түркі мәдениеті, отбасы эпос, эпикалық эпос, миф, мифология, мотив, ислам діні, салт-дәстүр.

Жалпы түркі халықтарының наным-сенімдерінде көне сақ дәуірінен бері аруақтарды құдіретті күш иелері деп танып, оны тірілерге көмектеседі деген түсінік болған.

Атаеркі-феодалдық қоғамда анаеркі дәуірдегі ғайыптан туу мотиві өзгеріске ұшырады. Бұл дәуірде эпостардағы батырдың тегіне ерекше мән берілді. Елін, жерін жауларынан қорғайтын батыр ерекше жағдайда, көптің қалауымен, көптің тілеуімен дүниеге келеді. Келешекте елін, жерін қорғайтын батырлар эпостарда байқағанымыздай көбіне зарықтырып барып дүниеге келеді. Бұл туралы Р.Бердібай «Байқап қарасақ батырдың туғанына дейінгі ахуалды ескерту үлкен идеялық қызмет атқарады екен. Қартайған ата-ананың, дүйім бір елдің жаратқаннан перзент сұрап, мінәжат етуі жеке семьялық тілек қана емес, белгілі бір ру, тайпаның шын мүддесі де болып есептелуі эпостың басталуына ерекше құпия дарытқандай болады» [1, 104], - дейді.

Атаеркі түсінік бойынша эпостардағы батырлар байдың, патшаның, яғни дәулетті, текті адамдардың баласы болып келеді. Эпостарда ең әуелі батырлардың әлеуметтік жағдайлары баяндалады. Бас кейіпкерлер дәулетті, текті отбасының балалары, әйел кейіпкерлер де текті әулеттерден шыққан. Түркі эпостарының ішінен Қамбар батыр, Көрұғлы сияқты кейбір батырлар ғана орта сыныптан шыққан десек болады.

Батыр - Тәңірдің жер бетіндегі өкілі. Батырдың отбасы текті болмаса да ол Тәңір құтын мойнына алған Тәңір құтының иесі. Ол Орхон жазбаларында былайша баяндалады:

«Білге қағандар екен,
Алып қағандар екен
Әміршілері де білге болған екен,
Алып болған екен.
Бектері де, халқы да сенімді екен
Сол үшін де елін сонша (ұзақ) билеген екен.
Ел ұстап, төрелік еткен,
Өздері қаза болған.

Соңындағы інілері қаған болған,
Ұлдары да қаған болды.
Соңындағы інісі ағасындай болмады,
Ұлдары экесіндей болмады.
Біліксіз қағандар отырған екен,
Жалтақ қағандар отырған екен.
Әміршілері де біліксіз екен.
Жалтақ болған екен» [2, 61].

Бумын қаған мен Естеми қағаннан кейін келген қағандар Тәңір тарапына құт дарымағаннан кейін Көктүрік мемлекеті қиындыққа душар болды. Бумын қаған мен Естеми қаған Тәңірдің қолдауымен қағандық құрғандықтары үшін істері сәтті болған.

Эпостардағы тектілік қағидасы батырдың күшін, батылдығын білдіру үшін қолданылған мотив болумен қатар эпосты жырлаған сол халықты да асқақтатады. Өйткені, Тәңір батырларды асқақ болуға лайық ұлтқа ғана жібереді. Эпостар ұлттық құндылықтар аясында дүниеге келеді. Ұлттық құндылықтарды эпостағы батырлардың бойынан көре аламыз. Эпостардағы батыр мен Тәңір арасында құрылған жақындық арқылы ұлттық құндылықтардың дәрежесі асқақтай түседі.

Түркі халықтарының эпостарындағы батырлар мен Тәңір арасында ешқандай қандық байланыс жоқ. Мифологиялық мотивтер көп кездесетін хакастардың «Алтын Арыг» эпосында Алтын Арыг құтты құздың ішінде жансыз тұрған жерінен Хуу Иней тарапынан өмір суының өзіне және атына жағылуымен жан кіріп жерге түседі. Алтын Арыг - адамзаттан тумаған батыр. Алтын Арыгты Тәңір жер бетіне дұшпандарын жеңуге жіберген. Алайда, Алтын Арыг Тәңірдің берген ерекшеліктеріне қарамастан эпостың соңында өледі. Түркі эпостарындағы батырлардың көбі Тәңірдің жер бетіне жіберілген адамдары саналады.

Е.М. Мелетинский Алтын Арыг сияқты батыр типтерін қарастырған кезде мынадай талдау жасайды: «Мифтік мәдени қаһармандар Тәңір емес, діни ғұрыптардың қызметкері де емес. Мәдени қаһарманның Тәңірге айналдырылуы фольклор қаһарманының даму жолдарынан бірі ғана. Сонымен қатар, алғашқы мифтің діни мифке айналдырылуымен жүзеге асады».

«Күлтегін» үлкен жазуындағы мына жолдардан қағандар мен Тәңір арасындағы байланысты түсініп бағамдауға болады:

Биікте көк Тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Естеми қаған отырған.
Отырып, түрк халқының ел-жұртын
Қалыптастырған, иелік еткен.
Көкте түрк Тәңірісі,
Түріктің қасиетті жері, суы Былай депті:
«Түрк халқы жойылмасын, - дейді, - Ел болсын», дейді.
Әкем Елтеріс қағанды,
Шешем Елбілге қатынды
Тәңірі төбесіне ұстап
Жоғары көтерген екен [2, 64].

Көне түркілердің танымы бойынша киелі билікті Тәңірі бағы жанған адамдарға ұсынады, олар арқылы өз құлдарын басқарады. Түркі халықтары хан мен бектерді құт иесі ретінде құрметтейді. Тәңірі өз құлдарын басқаруды тікелей емес, басқа амалдар арқылы басқарады. Көне түркілердің ойынша ол амал - Түрік қағаны еді. Қағанға мемлекетке билік ету үшін күш-құдірет Тәңір тарапынан сыйға тартылады. Сондықтан да қаған өзін Тәңір тарапынан таңдаулы, ғажайып күш, құдірет пен қабілетке ие адам ретінде санайды. Тәңір оларды жер бетіне әділдік орнатуға жібереді. Батыр жаман пиғылды жаулардан кек қайтарғанда Тәңірдің өзіне жүктеген міндетін атқарған, әмірін орындағандай әсер қалдырады. Кек қайтарған батыр әділетсіздікті, зұлымдықты жоюшы, бейбіт елдің негізін қалаушы саналады.

Түркі мәдениетінде қағандық мәртебесі Тәңірге ең жақын мәртебелерден бірі саналады. Алтайлардың «Ер Самыр» эпосында батырдың әкесі Ақ Бөкө деген жерде береке бірлікте елін басқарып отырған дәулетті қаған. Ұлы үйленген кезде малы мен халқының жартысын береді.

Ер Самыр алдымен отбасы үшін сапарға аттанса да соңында халқы үшін күрескен батырға айналады. «Ай Сологой Күн Сологой» эпосындағы батырлардың әкелері Ақ қаған көкке ұзанған сарайы бар дәулетті адам. «Ақ би» эпосында Алтын Коо атты батырдың әкесі де дәулетті адам. Қартайған шағында Ақ би Үш Курбустанға барып балалы болады. Ол қаған болғандықтан Тәңір қабатына шыға алады. Құрбандық шалу сияқты Тәңірмен араға байланыс болатын рәсімдерді де жасамастан тікелей жанына барып қалауын білдіреді. Емін-еркін Тәңір қабатына шыға алатын күшті әкеге ие болу өмірге келетін баланың батыр болатындығының белгісі саналады.

Түркі эпикалық эпостарында (Алпамыс, Қобыланды батыр, Шора батыр, Ер Сайын, Қорқыт ата, Манас, Құрманбек, Ер Болот, Маадай Қара, Ақ Кан, Алтын Сырық, Каратты Перген, Қартыға Перген, Алдай Буучу, Танаа Херел, Алтын Жүш т.б.) қартайған адамдардың «баласыздық зары» көптеп кездеседі. Бұл туралы Ө. Марғұлан «Баласыздық зары - түркі халықтарына ортақ жырларда ең көп кездесетін сарындардың бірі» екендігіне тоқталады. Эпостарда перзентсіз ата-ана дәулеті тасыған, алайда мұрагері жоқ бай, хан немесе патша болып келеді. Атаеркі-феодалдық салт-сана бойынша билікті жалғастырып, әкесінің мал-мүлкіне ие болатын ұл баланың орны ерекше. Ғалым Ш.Ыбыраев та өз еңбегінде «Баласыздыққа қайғыру екі түрлі ситуацияға байланысты: 1. Руы мен мал-мүлкін жаудан /озбыр құлдан/ қорғайтын, артынан ізін басар ұлдың жоқтығына қарт әкенің өзінен қайғыра бастауы; 2. Кемпір мен шалдың баласыздығына қайғыруларына құлдан, жамағайын туыстан жауыз ханнан қорлық көріп, «ку бас» деп кемсіткен сөзі себеп болады» [3, 279-280], - дейді. Қартайған ата-аналардың руы мен мал-мүлкін жаулардан қорғайтын ұл баланың жоқтығына қайғыруына «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр» т.б. жырлары, баласыздығына байланысты жиын, тойда масқаралануына, кемсітуге ұшырауына ырыми-салттық көрінісі басым «Дирсе хан ұлы Бұқаш хан туралы жыры», «Ер Шора» т.б. жырлар мысал бола алады «Қорқыт Ата» эпосында Байындыр хан үлкен той жасап Дирсе ханның перзент жоқтығын желеу етіп оны «қара отауға қондырылсын, қара қойдың еті алдына тартылсын» [3, 30], - деп жазалауға бұйрық береді. Бұған ренжіген Дирсе хан әйеліне келіп болған оқиғаны айтады. Әйелі «үлкен той жасап, аш жалаңаштарды тойдырып, киіндіріп, жұрттың ризашылығын алып Тәңірден бала тілеуіміз керек», - дейді. Аталғандарды орындағаннан кейін ханның әйелінің аяғы ауырлап бір ұл (Бұқаш) туады.

Құрбандық мал сойып, діни жоралғыларды жасап аш-жалаңаштарды, кедей-кепшіктерді тойдырғаннан кейін аталар аруағымен әке-шешесінің балалы болуы ең ежелгі мотивтердің бірі саналады.

Сібір түркі халықтарының эпостарында кездесетін мотивтер Орта Азия түркілерінің және де Анадолы, Әзірбайжан түркілерінің дүниетанымдарында да кездесетіндігін көреміз. Алайда, кейінгі замандарда ол басқаша мәнге ие бола бастады. Шамандықтың негізінде қалыптасқан түсініктер өзгерді. Ислам дінінің келуімен батырлардың дүниеге келуін бұрынғыдай жан-жануарлармен, жансыз заттармен байланыстырмай, керісінше оларға үстемдік жасау орын ала бастады. Эпостарда рухани рөлді Баба түкті шашты Әзиз, Әли Шаһимардан, Арыстанбаб, Ғайып ерен қырық шілтен, Қыдыр Ілмес ата, Диуана Бүркіт баба, Шақпақ ата, Бибі Патима, Құрабы әулие, Баба Омар т.б. сияқты қасиетті әулиелер алмастырды. Осылардың батасын алған перзентсіз жандар Құдайдың құдіретімен балалы болады. Әулие-әнбиелер болашақ кейіпкердің дүниеге келуіне және де батырдың бойына ерекше қасиеттердің бітуіне көмектесуші күштердің қызметін атқарды. В.М.Жирмунский де «перзентсіздік зарын» тартқан қарттардың әулие-әнбиелердің жебеуімен балалы болу сарынының Орта Азия елдеріне тән екендігін атап өткен [4, 224-225].

Түркі халықтары Ислам дінін қабылдағаннан кейін өзінен бұрынғы діни таным мен сенімдер, туындылар мен кейіпкерлер басқаша сипат ала бастады. Олар фольклордан толығымен жоғалып кетпеді, жаңа сеніммен қатар жүріп отырды. Оған қазіргі таңдағы түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі, фольклоры, дүниетанымы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпындағы тәңіршілдік, шаманизм, зороастризм сияқты дәстүрлі діндердің қалдықтары мысал бола алады. Түркі халықтарының эпостарында батырлардың ғайыптан тууы, тотем- бабадан тууы, аталар аруағының қолдауымен дүниеге келуі, мұсылман әулие- әнбиелердің көмегімен тууы мотивтерінің кездесуі осы себептерге байланысты. Бұған С.Қасқабасовтың сөздері дәлел бола алады: «Егер құлиеленушілігі пекеттің патшасы үшін күннен туу - ерекшеліктің белгісі болса, сондай-ақ ру басы мен тайпа басшылары үшін тотем-бабадан туу - кереметтіктің символы болса, ал батырлар үшін ата аруағы мен әулие-әнбиелердің желеу-жебеуі - басқа адамдардан айрықша екендігінің куәсі» [5, 412].

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бердібаев Р. Эпос мұраты. –Алматы:Білім, 1997.–320 б.

2. Жолдасбеков М. Көне түркі жазба ескерткіштері. – Астана: Ғылым, 2017, –288 б.
3. Ыбраев Ш. Түркі эпосының поэтикасы мен типологиясы. – Астана: Сарыарқа, 2012. –336 б.
4. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – Москва: Издат.Вост.Литер. 1960. –335 с.
5. Қасқабасов С. Жаназық. –Астана: Аударма баспасы, 2002. –584 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Ермекбай Ақылбек Масымканович
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВЫРАЖЕНИЕ
ДРЕВНИХ ПАМЯТНИКОВ

В статье рассматриваются языковые выражения древних памятников, язык письма, особенности слова, а также художественные характеры слова.

Изучение жанров изучалось при изучении языковых выражений и словесных жанров древних памятников.

Ключевые слова: социальные условия, персонаж герой, тюркская культура, семья, эпос, эпопея, миф, мифология, мотив, Исламская религия, традиция.

Список использованной литературы:

1. Бердибаев Р. эпос. –Алматы:Білім, 1997.-320 с.
2. Дзолдасбеков М. Древнетюркские письменные памятники. - Астана: Наука, 2017. -288 С.
3. Поэтика и типология тюркского эпоса в Ш. Ибраева. – Астана: Сарыарқа, 2012. Б 336 изложены.
4. Жирмунский В. М. сказка об Алпамысе и богатырская сказка. - Москва: Издат.Вост.Литер. 1960.-335 С.
5. С. Каскабасов Жаназық. –Астана: аударма баспасы, 2002. -584 с.

Yermekbay Akylbek
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
LINGUISTIC EXPRESSION AND ARTISTIC EXPRESSION OF ANCIENT MONUMENTS

The article deals with the linguistic expressions of ancient monuments, the language of writing, the features of the word, as well as the artistic characters of the word.

The study of genres was studied in the study of linguistic expressions and verbal genres of ancient monuments.

Keywords: social conditions, character hero, Turkic culture, family, epic, epic, myth, mythology, motif, Islamic religion, tradition.

List of references:

1. Berdibaev R. Epic. - Almaty: Bilim, 1997.-320 p.
2. Dzholdasbekov M. Ancient Turkic written monuments. - Astana: Science, 2017. -288 P.
3. Poetics and typology of the Turkic epic in sh. Ibraeva. - Astana: Saryarka, 2012. B 336 set out.
4. Zhirmunskii V. M. the tale of Alpamys, and the heroic tale. - Moscow: Izdat.Eastern.Liter. 1960.-335 P.
5. S. Kaskabasov Janasik. - Astana: audarma baspasy, 2002. -584 p.

ОӘК 81'0
ҒТАХР 16.21.25

Құрманғазы Зәкірұлы Сембиев
kz_dk4kara@mail.ru
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҰЛТТЫҚ ОЙЫН АТАУЛАРЫНЫҢ СӨЗЖАСАМЫ

Мақалада ұлттық ойын атауларының сөзжасам қағидалары мен заңдылықтарына сүйене отырып, қазақтың кейбір ұлттық ойындары атауларының жасалу жолдары қарастырылды.

Қазақ халқының ұлттық ойындары сөзжасам арқылы да жасалатындығы көрсетілді. Қазіргі қазақ тілінің морфологиялық, сөзжасамдық, заңдылықтарына сәйкес талдау жасалынды.

Кілтті сөздер: ұлттық ойын, сөзжасам, тұлға, тілдің сөзжасам жүйесі, сөзжасам тәсілдері, синтетикалық тәсіл, аналитикалық тәсіл, лексика-семантикалық тәсіл, этномәдени.

Ұлттық ойындар – халық мұрасы. Халық мұрасын қасиеттеу ұрпаққа міндет. Үйрену өз алдына, кейінге үйрету де – борышымыз. Жастар өз халқының ойынын да үйретіп, бүгінгі заманның болашақ иелерін тәрбиелеу үшін оны орынды пайдалана білуге тиіс. Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ойындары, ғасырлар бойы өз ұрпағына қызмет етуі керек.

Ұлттық ойын-салауатты өмір салтын мұрат тұтқан арманшыл, елі мен жерінің қамын ойлайтын, ұлтқа тән барлық қасиетті қадір тұтатын, дара тұлға – жаңа адамды тәрбиелеп шығарудың құралы. Сабақ кезінде немесе сабақтан тыс кезде баланы ұлттық ойын арқылы өмірге тәрбиелеу үздіксіз процестің жалғасы. Жас ұрпақтың қалыптасып өсіп-өнуіне әсер ететін факторлардың бірі, дәстүрлі мәдениетіміздің бір бағыты- халықтың ұлттық ойындары болып табылады.

Ұлттық ойындарды қолдануың негізгі мақсаты бала бойындағы дене күшінің сапалық қасиеттерін дамытып жетілдірумен қатар, оның мінез-құлқы мен адамгершілік қабілеттерін сәби кезеңнен тәрбиелеуге ұлттық ойындардың пайдалы ықпалы бар екендігін көрсету тақырыптың өзектілігін айқындай түседі

Сөз байлығының толығу арнасы – тілдің сөзжасам жүйесі, оның ішінде сөзжасам тәсілдеріне тікелей байланысты. Тілдің жалпылық жақтарын ескеріп, жинақтап 3 түрлі тәсілді көрсету қазақ тіл білімінде дәстүрге айналып келеді. Олар ғылыми тілде айтар болсақ, синтетикалық (морфологиялық), аналитикалық (синтаксистік) және лексика-семантикалық тәсілдер.

Алайда сөзжасамның бүгінгідей дәрежеге көтерілуі – талай жылдың жемісі. Сөзжасам теориясының ғылымға енуі, тілімізде әбден қалыптасып, орнығып, жүйеленген салаға айналуына көптеген ғалым өз еңбектерін сіңірді. Ғалым Г.Абдрасилова қазақ тіл біліміндегі сөзжасам саласының даму жолдарын төмендегідей кезеңдерге бөліп қарастырады:

1. XIX ғасырға дейінгі кезең.
2. XIX ғасырдың басынан Қазан төңкерісіне дейінгі кезең.
3. XX ғасырдың I жартысы.

Ойын атауларының сөзжасамдық табиғатын анықтау мақсатында 1989 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі еңбектер қарастырылды. Себебі жеке ғылым саласы ретінде дамуы сөзжасамды түрлі қырынан қарастырылып, орныққан пікірлер мен тұжырымдардың берілуі осы кезеңге тиесілі.

Сөзжасам саласы бойынша зерттеуші ғалымдар Н.Оралбаева, С.Исаев, С.Сәменова, Ы.Шақаман, Н.Есенова, Д.Қуандықова, Б.Досжанов, Ж.Сүйінжанова, Л.Нұржекеева, Ғ.Танабаев, С.М.Қарымбаева, Н.Алдашева еңбектеріне сүйене отырып, ұлттық ойын атауларының сөзжасамдық табиғатын ашып көрсетуге болады [1.147].

Атау беру – өнер. Қазақ халқы кез келген табиғат құбылысына атау бермес бұрын аныққанығына жете отырып, мәнісін ұғынуға тырысқан. Ғалым С.Аманжолов кісі есімдерінің уәжділігіне байланысты еңбегінде балаға ат қоюда тоғыз түрлі уәж болатындығын көрсетеді. Олар өз кезегінде халықтық дүниетаным, ырым-тыйым, салт-дәстүрдің негізінде туатындығын айтады.

Ал «Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары» атты еңбегінде Б.Қалиев: «Әрбір өсімдіктің өз басында көптеген ішкі-сыртқы мәнді-мәнді белгілері болады. Белгілі бір өсімдікке ат қоярда сол белгілердің адам санасында берік орнығып қалған ерекше біреуі таңдалынады. Яғни әлгі өсімдікке ат қою үшін, оның ең басты белгісі негізге алынады. Айталық, *түйетікен* деген атаудың қойылуына, бірінші кезекте, сол өсімдіктің тікен екендігі (ерекше белгісі), екінші кезекте, оны түйе малының сүйсініп жейтіндігі (шаруашылық маңызы) немесе бойы, көлемі жағынан оның «түйе сияқты» ірі болуы (бір нәрсеге теңеу) үлкен себепші болып тұр...», – деп жазады.

Атау беру күрделі құбылыс болса, сол құбылыстың, яғни атаудың өзіндік жасалу жолдары мен тәсілдері болатыны сөзсіз. Сөзжасам тәсілдерінсіз ешбір атау жасалмайтындығы да даусыз мәселе. Жоғарыда айтып өткеніміздей, бүгінгі еңбектерде сөзжасамдық тәсілдердің үш түрі ажыратылады. Бұл – сонау ежелгі дәуірден бастау алған құбылыс. Оған Орхон, Енесей бойында тасқа қашалып жазылған қыр мәтіндері – дәлел.

Ойын атауларын зерделей отырып, олардың жасалуында аталмыш үш тәсілден өзге аралас тәсілдердің қолданылғандығын байқауға болады. Аралас тәсіл мәселесі бізге дейін де сөз болған.

Қазақтың сөздік қорын молайтуда басты маңызға ие жалғамалы тәсіл болғанмен, ойын атауларын жасауда басты сөз жасау жолдары ретінде танылмаған. Бұдан синтетикалық жолмен ойын атаулары мүлде жасалмайды деген ойдан аулақпыз. Жинақталған ойын атауларының он беске тарта түрі осы тәсіл арқылы жасалғанын тілдік деректер айғақтайды. Мысалы, «Шертпек» сөзі *шерпт* сөзіне *-пек* сөзжасамдық жұрнағының жалғануы арқылы жасалған. *Шертп* – саусақпен тырс-тырс еткізіп тырсылдату, *-пек* – сөзжасамдық жұрнақ [1.158].

Бастауын ежелден ала келетін сөз жасаудың бір жолы – аналитикалық тәсіл. Бұл – көптеген тілдің сөздік қорын молайтудағы өнімді тәсілдің бірі. Қазақ тілі агглютинативті тілдер қатарына жататындықтан, сөзжасамның синтетикалық тәсілі ең өнімді ретінде саналады. Алайда бұл аналитикалық жолмен сөз жасау кенде қалған деген сөз емес. Ұлттық ойын атауларын жасауда, керісінше, аналитикалық тәсіл өнімді тәсіл ретінде саналады. Себебі жинақталған ойын атауларының басым көпшілігі осы жол негізінде жасалған.

Ұлттық ойын атауларының ішінде нақты бірігу тәсілі арқылы жасалған түрлерін ажырату қиынға соғады. Ол ойын атауларының жазу емлесінде бірізділіктің болмауынан туындайды. Мысалы, Е.Сағындықовтың «Қазақтың ұлттық ойындары» еңбегінде «*айдап сал*» атауын тіркес ретінде көрсетсе, «Қазақтың той ойындары» кітабында «*айдансал*» біріккен сөз болып беріледі [2.119].

Ал дұрыс жазу емлесін көрсететін қазақ тілінің «орфографиялық сөздігі» болсын, қазақ сөздерінің он томдық түсіндірме сөздіктерінде болсын, аталмыш ойын атауы мүлде берілмеген. Бұл, әрине, ойын атауларының сан түрлілігі, ел аузынан хатқа түспеген талай ойынның әлі де бар екендігінен хабар береді. Немесе 1 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» 143-бетінде көрсетілген «*Бөріктенпей*» атауы біріккен сөз деп көрсетілсе, балалар ойынына жататын бұл ойын Б.Кәмәлашұлының «Қазақ халқының дәстүрлі той-мереке, сауық-сайран, ұлттық ойын тамашалары» еңбегінде «*Бөрік тебу*» деп берілген [3.114].

Ғалым Ж.Манкеева «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негізі» атты еңбегінде және 1 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» «Бөріктастамақ» атауын біріккен сөз ретінде таниды. Дәл осы атау «Қазақтың той ойындары» кітабында «Белбеу тастау» деген тіркес ретінде берілсе, ал орфографиялық сөздікте атау біріккен сөз санатында алынған.

Осы мәселелерді ескере отырып, ойын атауларын жасалу жолдарына қарай бөлгенде қазақ тілінің «Орфографиялық сөздігіне», «Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріне» жүгіндік.

Бірігу арқылы жасалған ойын атаулары:

1. Соқыр – 1) көру мүшесінен айырылған, жанары жоқ. Теке – 2) ешкі малының екі жастан асқан, күйекке түсетін еркегі. Соқыртеке – көзі байланған адамның өзін қоршаған адамдарды қолмен қармалап ұстауға тырысатын ойын түрі.

2. Қасқыр – ит тұқымдас жыртқыш бөрі. Қақпан – аң аулау үшін темірден жасалған шаппалы құрал. Қасқырқақпан – қасқырды қақпанға түсіру мазмұнды ұлттық ойын түрі.

3. Үш – екіден жоғары сан. Табан – аяқтың жер басатын жалпақ жері. Үштабан – асықпен ойналынатын ұлттық ойын.

Бірігу арқылы жасалған ойын атауларының барлығы дерлік осы үлгіде жасалады. Екі мағыналы сөз бірігіп үшінші бір атауға, ойын атауына негіз болады. Алайда біріккен сөз компоненттеріне әртүрлі сөз табы қатысады. Бұл жағынан алып қарағанда барлығы бір үлгіде жасалады деу қиын [4.471].

Жұмыста біріккен ойын атаулары қандай сөз таптары арқылы жасалғандығына қарай төмендегідей үлгілері бар екендігі анықталды. Мысалы, *айдапсал*, *айқұлақ*, *бурақотан*, *лекжалау*, *топаяқ*, *қолтұзақ*, *тасқала*, *шымбике*, *қанкөбелек*; *қырықаяқ*, *алтыбақан*; *ақбұзау*, *қарақұлақ*, *қарамырза*, *соқыртеке*, *құжтеке*; *бөріктастамақ*.

Тағы бір мысал ретінде «Айгөлек» атауын алуға болады. «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедиялық жинақта жоғарыда көрсетілген мазмұндағы екі-үш ойын атауы берілген: *Айгөлек*; *Ақ серек пен көк серек* және т.б.

«Ай керек» атауы бертін келе «Айгөлек» болып өзгерген деген пікір қалыптасады. Ойындарды жинақтау барысында кездескен тағы бір қызықты жайт осы атау төңірегінде болды. Х.Әбішевтің «Аспан сыры» атты астрономиялық атауларға байланысты аңыз, әңгімелер жинағында «Ай көбелек» ойыны жайында сөз етіледі.

«Айгөлек» атауының «Ай керек» немесе «Ай көбелек» атауынан бастау алсын, бізге керегі оның екі сөз арқылы кіріге біріккен атау екендігінде. Қос сөз деп екі сыңардан тұратын, сыңарлары бір сөздің қайталануынан немесе бір тектес синоним я антоним сөздерден жасалып, бір ырғақпен тұтаса айтылатын сөздер аталады. Қосарлану жолымен жасалған ұлттық ойындар аса көп емес.

Жиналған ойын атауларының қос сөз түрінде кездесетін бес түрі берілді. Оларға жеке-жеке тоқталып, қандай заңдылықтар арқылы жасалғандығы анықталды.

«Орамал-телпек» – қазақтың ұлттық ойыны. Бұл атауға негіз болған екі сөз «орамал» және «телпек». Яғни атау оның құрамындағы сыңарларының бір-біріне мағыналық қатысы жағынан қосарланып жасалған. Ғалым Н.Оралбаева бұл жөнінде: «ешбір мағыналық байланысы, бір-біріне қатысы жоқ сөздер бір-бірімен қосылып, қос сөз жасай алмайды», – деп санайды. Орамал да, телпек те – бас киім атаулары. Ойында қолданылатын болғандықтан, атау да сәйкесінше алынған.

«Ұжмақ-тозақ» – ұлттық ойын атауы. Бірінші мысалда берілген қос сөз мағыналас келсе, бұл қос сөз компоненттері бір-біріне қарама-қарсы мағынада алынған. Қос сөз жасаудың бұл тәсілі берілген сөздерді бір-бірінен анықтап ажырату мақсатында қолданылады.

Осы сынды «Сұрақ-жауап» ойынын атауға болады. Түбір сөздердің қайталануы арқылы: *Бақ-бақ, Етек-етек, Жылдырт-жылдырт, Жым-жым, Мүйіз-мүйіз, Түйе-түйе, Мырыш-мырыш, Көрші-көрші* ойындарының атаулары пайда болған. Бұл орайда, тіркесу арқылы жасалған ойын атаулары кездеседі. Мәселен, *Асау мәстек, Ақ аю, Ақ байпақ, Ақ боран, Ақ сандық, көк сандық, Ақ сүйек, Арынды арқан, Ақ терек, Аламан бәйге, Алты атар, Алты бақан, Алтын қабақ, Арқан аттау, Арқан бишілері, Арқан керу, Арқан тарту* т.б. [5.110].

«Түйілген орамал» – ойын жүргізуші ойынды өзі бастайды. Ең алдымен балаларды айналасына жинап алады да «1,2,3» — деп дауыстайды. Осы кезде балалар жан-жаққа бытырай қашады. Ал ойын жүргізушісі қолында түйілген орамалы бар баланы қуалайды. Ол орамалды басқа біреуге лақтырады қағып алған бала қаша жөнеледі. Осылайша ойын жүргізіледі, түйулі орамалды алғанша қуалай береді. Ұсталған ойыншы көпшілік ұйғарымымен ортада тұрып өнер көрсетеді. Одан кейін ойын жүргізуші ауыстырылады, ойын ойнап болған соң балалар шеңбер жасап тұрады.

«Қыз-қу» – балалар арасынан бір ер бала, бір қызды (ағаш атпен) қуады. Бала қызға жетіп қолынан ұстаса, ол жеңіске жеткені. Кейде қызды 2 бала да қуады, қай бала бұрын жетіп, қыз қолын ұстаса сол бала жеңіске жетеді.

Тіл байлығымызда өте ертеден қолданып келе жатқан ұлттық ойын атауларының сөзжасамына, яғни сөзжасамдық амал-тәсіліне азды-көпті талдау жасалынды. Осы ұлттық ойын атауларын талдаудағы, ойын түрлерін көрсетудегі мақсатымыз – өзіміздің тіл байлығымыздың өсіп-өркендеуіне аз да болса септігін тигізеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі // -Алматы: Ғалым, 1989. -368 б.
2. Сағындықов Е. Қазақтың ұлттық ойындары // Алматы: Рауан, 1991. -175 б.
3. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі грамматикасы тарихы // Алматы, 1977. -145 б.
4. Қазақ тілінің сөздігі // Алматы: Дайк-Пресс, 1999. -776 б.
5. Сөз құдіреті // -Алматы: Атамұра, 2005. -272 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Сембиев Курмангазы Закирович

**Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ИМЕН НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР**

В статье рассматриваются согласно нормативам и правилам словообразования пути становления названия имен национальных игр.

Показано пути через словообразование национальных игр. Проведен анализ с учетом закономерности морфологии, словообразования в современном казахском языке.

Ключевые слова: национальная игра, словообразование, система словообразования языка, способы образования, синтетический способ, аналитический способ, лексико-семантический способ, этнокультура.

Sembiev Kurmangazy

**«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
DERIVATION OF NAMES OF NATIONAL GAMES**

The article considers the ways of formation of the names of national games according to the norms and rules of word formation.

The ways through word formation of national games are shown. The analysis is carried out taking into account regularities of morphology, word formation in the modern Kazakh language.

Keywords: national game, word formation, system of language word formation, ways of education, synthetic way, analytical way, lexical-semantic way, ethno-culture.c

List of references:

1. Word-formation system of the modern Kazakh language //Almaty: Galym, 1989. -368 p.
2. Sagyndykov E. Kazakh national games // Almaty: Rauan, 1991. -175 p.
3. History of grammar of the Kazakh language // Almaty, 1977. -45 p.
4. Dictionary of the Kazakh language // Almaty: Dyke Press, 1999. -776 p.
5. Power of words. - Almaty: Atamura, 2005. 272 p.

ОӘК 81'366
ҒТАХР 16.21.45

Құрманғазы Зәкірұлы Сембиев
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Алия Жумажановна Касимова
Айым Серикбаевна Мукашева
kz_dk4kara@mail.ru

Қарағанды «Bolashaq» жоғарғы колледжі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҰЛТТЫҚ ОЙЫН АТАУЛАРЫНЫҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада ұлттық ойын атауларының жасалу жолдарының тәртібі мен ерекшеліктері қарастырылды.

Қазақтың ұлттық ойындарын дайындап және өткізу үдерісі мектеп оқушыларын ортақ істің табыстылығына жауапкершілік танытуға, бастама көтеруге және өз бетінше әрекет етуге, өз Отанының ізгі дәстүрлеріне зор құрметпен қарауға тәрбиелейді.

Кілтті сөздер: ұлттық ойын, жалпытүркі, жалпыхалықтық, түбір морфема, қосымша морфема, деривация, тарихи-мәдени.

Халықтық спорт, ойын атаулары белгілі бір процесті, іс-әрекетті, заттар мен құбылыстарды атап білдіретін номинативтік (аталымдық) туынды сөздерге жатады.

Себебі ұлттық ойын атауларының қай түрі болсын соған қатысты заттық ұғымдағы атауларды білдіреді. Тұтас алғанда, бұларды зат есімдік атаулар деуге болады. Ал туынды сөз сөзжасамның нәтижесі, соның зерттейтін негізгі нысанасы. Туынды сөздер әрі тілдің сөзжасамдық тәсілдері арқылы жасалған лексикалық нұсқалар (единицалар) [1, 214].

Ұлттық ойын атауларының басым көпшілігі қазақ тілінің негізгі сөздік құрамына жататын байырғы сөздерінен жасалған. Байырғы лексиканың негізінде түркі тілдерінде ортақ жалпытүркілік сөздер жатыр. Мысалы, *жылқы, ат, құнан, жорға, түйе, ешкі, серкеш, бура, бөрі, тоғыз, садақ, найза, ұрын (бару), бастан, құмалақ, асық, ошақ, жамбы* т.б. [ДТС] қазіргі түркі тілдерінің көпшілігіне тән көне түркілік атаулар болып табылады. Бұлар әрі әрбір түркі тілінің негізгі сөздік қорына кіреді. Байырғы лексика тек жалпытүркілік сөздерден тұрмайды, оған негізгі сөздік қордағы сөздердің бәрі де жатады.

Осы тұрғыдан қарағанда, ұлттық ойын атауларындағы жоғарыда айтылған сөздерден басқа жалпытүркілік емес асық ойынының атаулары: *бүк, шік, тәйке, ашы, омпы (омпа), топай* т.б.; ойынның басқа түрлерінде кездесетін: *хан, уәзір, арқан, дойбы, сақина, орамал, жүзік* т.б. – бәрін де қазақ тілінің байырғы лексикасына жатқызуға болады.

Байырғы сөздерге бұл сияқты негізгі сөздік қордағы лексикадан басқа соның негізінде бұрын жасалған жалпыхалықтық сипаттағы туынды сөздер де жатады. Мысалы, *атомыраулату, жолжорға, көкпаршы, итжығыс, ақсерек-көксерек, алтыбақан, тоғызқұмалақ, ақсүйек, атқаума, бұзаулатпа, жұм-жұм, кім шертті?, мәлкітотай, мырыш-мырыш, жатсын-кетірем, шықетер, ханталапай, аққала, шігедек, ешмек, қоймек* т.б.

Keң тараған ойын атаулары қазақтың халықтық дәуірінде пайда болып, байырғылық сипат алған [2, 59].

Сол себепті бұл сияқты сөздерді байырғы лексикаға жататын тарихи туындылар деп қарауға болады.

Сөйтіп, «Байырғы сөздер дегеніміз – қазақ халқының өмір тіршілігі мен шаруашылығына, тұрмысы мен мәдениетіне, дүниетанымы мен түсінігіне байланысты жалпыхалықтық сипатта қалыптасқан, оның өзіне тән сөздері» болып анықталады [3,14].

Ұлттық ойын атауларының жасалуында қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде көне замандардан бері қолданылып әбден орныққан, қалыптасқан сөзжасамдық негізгі үш тәсілдің (синтетикалық тәсіл, аналитикалық тәсіл, лексика-семантикалық) – бәрінің үлесі бар.

Сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған халықтық спорт, ойын атауларының көпшілігі халық тіліндегі бірінші номинативтік (атауыштық) атаулар негізінде қалыптасқан екінші номинативтік атаулар болып табылады. Мысалы, *қазан* сөзінің «тамақ пісіретін шойыннан не мыстан жасалған ыдыс» мағынасы бірінші номинативтік (атауыштық) мағына, ал оның «тоғызқұмалақ» ойынындағы атауы бірінші номинативтік атау негізінде туған екінші номинативтік атауы.

«Тоғызқұмалақ» ойынындағы *отау, орда*, асық ойынындағы *сасыр, өлді, қоржын* т.б. осы сияқты. Немесе ойын атаулары *балтамтап, инемтап, соқыртеке, қарагие, қарабие* т.б. халық тілінде белгілі сөздерден тіркесіп, бірігіп жасала отырып, басқа ұғымдарды білдіретін бірінші номинативтік атауларына ие болып тұр. Мысалы, *балтамтап* халық тіліндегі *балта* және *тап* сөздерінен жасала отырып, ойын түріне байланысты алғашқы номинативтік атау болып тұр. Бұдан бұрын оның басқаша номинатив атауы кездеспейді. Басқа сөздер де осы сияқты жолмен бірінші рет номинатив атау жасап тұр.

Туынды сөздер ұғымына сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған сөздердің бәрі де кіреді. Оған сөзжасамдық жұрнақтар арқылы синтетикалық тәсілмен жасалған сөздер де, лексика-семантикалық тәсілмен жасалған сөздер де, біріктіру, тіркестіру, қосарлау арқылы аналитикалық тәсілмен жасалған сөздер де жатады. Бұлардың бәрі де туынды сөздер болғанымен, жасалу жолдарының әртүрлілігіне байланысты өз ішінде бірыңғай емес. Мәселен, синтетикалық тәсілмен сөзжасамдық жұрнақтар арқылы туынды түбірлер жасалады. Туынды түбірлер туынды сөздердің бір ғана тобының атауы.

Ал аналитикалық тәсілмен біріккен, кіріккен, қосарлы, тіркесті сөздерден күрделі сөздер жасалады. Бұлардың бәрі күрделі сөз болып танылғанмен, жасалу тәсілдері жағынан әртүрлі. Мысалы, біріккен, кіріккен күрделі сөздер аналитикалық тәсілге жататын сөзқосым арқылы жасалады, ал қосарлы күрделі сөздер аналитикалық тәсілдің қосарлама тәсілі арқылы, тіркесті күрделі сөздер аналитикалық тәсілдің тіркесу тәсілі арқылы жасалады [4, 77; 82].

Туынды сөздердің жасалуы олардың тудырушы сыңарлардың арақатынасындағы заңдылықтармен тікелей байланысты. Атақты түркітанушы Э.В.Севортян былай дейді: «Сөз құрамы – оның негізі мен сөз тудырушы көрсеткіші – өзара байланысты, олардың біреуінің мағынасын анықтамайынша, екіншісінің мағынасын түсіну мүмкін емес» [5, 23]. Туынды сөздердің мағынасын олардың құрамындағы тудырушы сыңарлардан тыс анықтау мүмкін емес. Туынды түбірлерде тудырушы сыңарлар түбір морфема мен қосымша морфемадан тұрады. Туынды түбірлердің мағынасын осы екеуінің лексика-грамматикалық жағынан үйлесе отырып беретін біртұтас деривациялық мағынасы анықтайды. Мысалы, *қоймек* (қой асығы) деген туынды түбірдің негізі *қой* – жалпыхалықтық сөз, *-мек* әдеби тілде етістік түбірден зат есім тудыратын өнімсіз жұрнақ. Бұл жұрнақ тудырушы негізгі *ешкі* сөзінен ықшамдалған *еш* сөзіне қосылып, *ешмек* (ешкі асығы) атауын да тудырған. *Салма* туынды түбірінің негізі жалпыхалықтық *сал* сөзі, ал *-ма* зат есімнің кәсіп, мамандық атауын тудырушы өнімді жұрнағы.

Туынды сөздердің күрделі түрлері туынды түбірлердей емес, негізінен толық мағыналы дербес сөздерден тұрады. Олардың сыңарларының жеке лексикалық мағыналары күрделі сөздің біртұтас лексикалық мағынасын жасауға қатысады.

Сол себепті күрделі сөздің туынды сөз ретіндегі сипаты оның құрамының лексикалық, құрылымдық (морфологиялық), синтаксистік қызметі сияқты белгілері нәтижесінде тұтас тұлғалану (цельноформленность) қасиетіне ие болады. Мысалы, күрделі сөз *бурақотан* – дербес мағыналы жалпыға белгілі *бура* және *қотан* (мал түнейтін орын, ашық қора) сөздерінен *сөзқосым арқылы* жасалып, «жастар алқа-қотан отырып, бір адам – бура, екінші бір адам інген болып ойнайтын ойын» атауын білдіреді, сөйтіп тудырушы сыңарлардың лексикалық мағыналары негізінде жаңа бір күрделі сөз жасалған [6, 281].

Серекұлақ (жазда ел орынға отырғанда қыз-бозбалалар ойнайтын ойын, «Қызбөрі», «Көкбөрі» ойындарының бір түрі) күрделі сөзі дербес мағыналы *серек* (серейген сөзімен

түбірлес сын есім) пен *құлақ* сөздерінің лексика-грамматикалық, мағыналық жағынан үйлесіп біртұтас тұлғалануынан жасалған. *Күн-түн* деген күрделі атау дербес мағыналы *күн* және *түн* сөздерінен жасалған грамматикалық қос сөздің негізгі мағынасынан алшақтап, басқа мағынаға ауысуы нәтижесінде ойын атауын білдіріп тұр. Сөйтіп, күрделі атаулардың сыңарлары ретінде қызмет ететін дербес мағыналы лексикалық бірліктер сыртқы тұлғасын өзгертіп те, өзгертпей де мағына тұтастығын сақтап, біртұтас деривациялық бірліктер жасайды.

Б.Қасым күрделі сөздердің қалыптасуының түп төркіні уәжділікте (мотивтілікте) жатыр дейді. «Уақыт өткен сайын сөздің атау болып қалыптасуындағы *бейнесі, уәжі* күңгірттеніп, тіпті бұрынғы мағынасы тасаланып ұмытылады. Оның бейнелейтін қызметі солғындалып және соның нәтижесінде мағынасы мен сыртқы тұрпаты да өзгеріске түседі. Қолданыста, синхрондық тұрғыда оның уәжін, себебін іздеп те жатпайды. Тек тілде қалыптасқан дайын лексема ретінде қызмет атқарады» [7, 113]. Мысалы, ойын-сауық атаулары *ақсүйек, алтыбақан, тоғызқұмалақ, көкбөрі* т.б. қазір зат атаулары ретінде даяр лексикалық бірліктер болғанымен, олардың әуел баста қалыптасу уәждері болған, уәжділік бұлардың пайда болуының негізгі факторы болып табылады. Мысалы, *сереқұлақ, көкбөрі* сөздерінде табиғи атауларға қатысты бейнелік уәж байқалса, *ақсүйек, алтыбақан, тоғызқұмалақ* атауларында сандық, сындық атауларға байланысты заттардың бейнелік уәжі байқалады.

Біз ұлт ойындарына жекелеген талдау жасаған кезде әр ойынды мүмкіндігінше жекелей алып қараймыз. Бір ойынның үш-төрт түрлі атауы болуы мүмкін. Бірақ оны қолданатын халыққа сол атауы түрінде ғана ойынның шарты, тәртібі түсінікті бола алады. Тілдің сөздік қорын үздіксіз байытып, толықтырып отыру негізінен тілдің ішкі мүмкіндіктерімен, заңдылықтарымен байланысты. Тілдің ішкі мүмкіндігі арқылы сөздік қорды молайтып, тілге үнемі қосылып жатқан жаңа сөздердің бәрі де белгілі жолмен жасалып, тілдің лексикалық қорынан орын тебеді.

Бірақ олардың жалпылық жақтарын ескеріп, жинақтап үш түрлі тәсілді көрсету қазақ тіл білімінде дәстүрге айналып қалды. Олар: 1) синтетикалық (морфологиялық); 2) аналитикалық (синтаксистік); 3) лексика-семантикалық тәсілдер.

Тілдің сөзжасам жүйесінде қызмет атқаратын осы үш тәсілдің бәрі де ертеден келе жатқан тәсілдер, әрқайсысының іштей өзіндік ерекшеліктері бар.

Біз осы үш түрлі тәсіл арқылы қазақтың ұлттық ойындары атауларының жасалу жолдарына тоқталамыз.

Аналитикалық тәсіл арқылы сөз жасау – сөзжасамның өте көне тәсілі және ол дүние жүзіндегі түрлі жүйедегі тілдерге кең тараған. Қытай тіліндегі күрделі етістіктер туралы И.С.Гуревич былай дейді: «Синонимдік етістік морфемалардың тіркестері еш нәрсемен бөлінбейді, сондықтан оларды бір сөз деп санаймыз».

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған ағылшын тіліндегі біріккен сөздер туралы О.Д.Мешков: «Сөздерді біріктіру – маңызды тәсілдердің бірі, ол арқылы және басқа да тәсілдер арқылы тіл өзінің сөздік құрамын толықтырады, тілдің құрылысын жетілдіреді», – дейді.

Түркі тілдерінде де бұл тәсіл көне замандардан келе жатыр. Орхон жазба ескерткіштерінің тіліндегі мынадай күрделі сөздерді Ғ.Айдаров осы жазба ескерткіштің лексикалық қоры ретінде келтірген: «*күнтүз – күндіз, бенгу таш – белгі тас, беш балық – бес балық (қала аты), Бес кечен (жер аты), Боғу қаған (хан аты)*».

Осы келтірілген мысалдар күрделі сөздердің көне замандарда пайдаланғандығын білдіреді. Дегенмен сөзжасамда айрықша еңбек сіңірген Э.В.Севортян еңбегін атаусыз қалдыруға болмайды. Ол түркі тіліндегі сөзжасам жүйесі туралы былай дейді: «Түркі тілдерінің сөзжасам тәсілдері мен жолдары түрлі-түрлі. Олардың ішіндегі негізгісі – қосымша арқылы жасалу. Бірақ ол жалғыз тәсіл емес. Қосымшамен қатар қашаннан бері басқа тәсілдер де белгіленеді, олар жинақталып, сөзжасамның аналитикалық тәсілін құрайды», – дейді [8, 43].

Енді қазақ тілінде жалпы аналитикалық тәсілге жататын қандай тәсілдер барына тоқталайық. Тілімізде аналитикалық тәсілдің мынадай ішкі түрлері бар: 1) *сөзқосым*; 2) *қосарлау*; 3) *тіркестіру*; 4) *қысқарту*.

Сөзқосым тәсілі арқылы қазақ тілінде екі не онан да көп түбір сөз біртұтас дыбыстық құрамға қосылып, бір лексикалық мағына беріп, бір ұғымды білдіріп, бір лексикалық единица жасайды. Мысалы: *көкқұтан, аққұтан, қолғанат, тасбақа* деген секілді. Компоненттерінің дыбыстық құрамына қарап бұл тәсілді екіге бөліп қарауға болады: а) *біріктіру тәсілі*; ә) *кіріктіру тәсілі*.

а) **біріктіру тәсілі** арқылы жасалған сөздердің ішкі компоненттерінің әрқайсысы өзінің жеке не дербес қолданылғандағы дыбыстық құрамын толық сақтай отырып бірігеді. Сөздердің формасы белгілі бір затқа ат берген кездің өзінде-ақ, сол ұғымның барлық мазмұнын түгел қамти алмайды.

Өйткені белгілі бір затқа ат берген кезде, сол ат (атау) сол затты басқа заттан тез ажырата алатындай тиісті бір белгісіне ғана беріледі. Мысалы: «Ақсүйек» атынан да міндетті түрде сүйектің түсі ақ болу керек. Өйткені бұл ойын түнде ай жарығында ойналады. Ал «Бестас» ойынына міндетті түрде бес тас қажет, алты немесе жеті тас емес.

Ойын атауларының жасалуында сөздерді тіркестіру тәсілі де өнімді қызмет атқарған. Мұндай атаулар сөздердің әртүрлі жолмен тіркесуі модельдері (үлгілері) арқылы пайда болған:

зат есім + зат есім сөздердің тіркесуі арқылы: аламан бәйге, ошақ бәйге, тауық күрес, сақа құмалақ, хан талапай, аюбиі, қазандоп, шымбике, бурақо-тан, тайжарыс, құнанжарыс, жорғажарыс, бұқатартыс, қызбөрі т.б.;

зат есім + есімше: қосан жылаған, атқазар, белбасар, атөтпес, атаспас, атсыратар т.б.;

зат есім + сын есім: ханжақсы т.б.;

зат есім + ортақ етіс: итжығыс, бұқатартыс, жалаутартыс, көгентартыс, керіжүріс, қалмақжүріс т.б.;

зат есім + қимыл атауы: ат омыраулату, саусақ санау, ат қосу, шалма тастау, қыз қуу, жігіт қуу, жамбы ату, күміс алу, алдын алу, арқан тарту, сақина тастау, тымақ ұру, белбеу тастау, таяқ жүгірту т.б.;

зат есім + II жақ бұйрық райлы етістік: балтамтап, калментап, инемтап, белбеусоқ, бойға дөп дарытпа, дауысынан біл т.б.;

зат есім + сұрау есімдігі: ханқалай? әлгім қайда? Үйімнің үстіндегі кім? т.б.;

сын есім + зат есім: жаман үй, асау мәстек, қызылту, жаяужарыс, ұзын көше, тоқ бәйге, т.б.;

сын есім + қимыл атауы: ақжіліктендіру, ақсүйектендіру т.б.;

етістік негізді сын есім+зат есім: қаишпадоп, тоспадоп т.б.;

қимыл атауы + зат есім: айдау ат т.б.;

көсемшелі етістік + қимыл атауы: жатып күресу, көтере қағу, көтере итеру, шалқайып лақтыру, еңкейіп лақтыру, жүрелей секіру, т.б.;

көсемшелі етістік + II жақ бұйрық райлы етістік: қуалапсоқ, айдапсал, байқапқал т.б.;

етістік + сан есім: кетсінбір т.б.;

үстеу + зат есім: қазақша күрес т.б.;

есімше + зат есім: түйілген орамал т.б.

Қазіргі емле ережесі бойынша бұл туындылардың көпшілігі біріктіріліп жазылады [ҚТОС].

Ойын атауларының үлкен бір тобы – сөз тіркестерінен қалыптасқан біріккен атаулар. Олар да әртүрлі модельдер (үлгілер) бойынша жасалған:

зат есім + зат есім: аяқкүрес, атбегі, қорғайсақа, алтынқабақ, алтынбалдақ, түйебас, ауетаяқ, сақақұмалақ т.б.;

зат есім + етістік: атаспас, атөтпес, белбасар т.б.;

сын есім + зат есім: құжтеке, алакүшік, ақсүйек, соқыртеке, ақбұршақ, аққасқа, қызылту, сардала, ақтаяқ, қарабие, қарашелек, қақсойыл, ақсойыл т.б.;

сын есім + сын есім: көксерек т.б.;

сан есім + зат есім: тоғызқұмалақ, ұштабан, төртасық, бесасық, қырықаяқ, бестас, үшорындық, алтыбақан т.б.;

күрделі тіркестік: сен тұр, сен шық; неше емшек, неше өркеш, сегіз өрме бұзауіс, т.б.

Ал көкпар, қарабие, айгөлек т.б атаулар біріккен сөздердің әбден кіріккен түрлеріне жататын сияқты.

Қос сөз түрінде жасалған ойын атаулары да баршылық. Олардың модельдері мынадай:

етістік + етістік: ұшты-ұшты, тартылып-шертіліп, қуыр-қуыр, тымпи-тымпи, т.б.;

зат есім + зат есім: хан-уәзір, үлек пен тайлақ, мысық пен тышқан, мүйіз-мүйіз, көрші-көрші, күн-түн, ақсандық-көксандық т.б.;

сын есім + сын есім: ақсерек-көксерек, жұппа-дақ, т.б.;

еліктеуіш+ еліктеуіш: құр-құр, қарт-құрт, жым-жырт, жұм-жұм т.б.

Жалпы алғанда, біз тапқан мына ұлт ойындары аналитикалық тәсілдің бір бөлігі біріктіру тәсілі арқылы жасалған. Олар төмендегідей:

Есімді тіркестер:

1. Ақборан – ақ + боран /сын есім + зат есім/

2. Ақсүйек – ақ + сүйек /сын есім + зат есім/

3. Алтыбақан – алты + бақан /сан есім + зат есім/

4. Ақбайпақ – ақ + байпақ /сын есім + зат есім/

5. *Ағашаяқ* – ағаш + аяқ /зат есім + зат есім/
6. *Асаукөк* – асау + көк /етістік + сын есім/
7. *Ақтүйебас* – ақ + түйе + бас /сын есім + зат есім + зат есім/
8. *Бестас* – бес + тас /сан есім + зат есім/
9. *Біртабан* – бір + табан /сан есім + зат есім/
10. *Көксиыр* – көк + сиыр /сын есім + зат есім/
11. *Қарақұрт* – кара + құрт /сын есім + зат есім/
12. *Қызойнақ* – қыз + ойнақ /зат есім + етістік/
13. *Қызбөрі* – қыз + бөрі /зат есім + зат есім/
14. *Ортеке* – ор + теке /зат есім + зат есім/
15. *Үштабан* – үш + табан /сан есім + зат есім/
16. *Шымбике* – шым + бике /зат есім + зат есім/

Халқымыздың тарихи-мәдени мұраларының түрлері өте көп. Солардың қай-қайсы да адам игілігіне қызмет етуге бағытталған. Сондай аса құнды мәдени игіліктердің бірі – ұлттық ойындар болып табылады. Қазақтың ұлттық ойындары ерлікті, өжеттілікті, батылдылықты, дененің шынығуын қажет етеді. «Орамал ілу», «Асық ату», «Түйілген орамал», «Қыз куу», «Ұшты-ұшты», т.б. ұлттық ойындар баланың сөздік қорын молайтуға, өмір тәжірибесін кеңейту, ептілік қабілеттерін жетілдіруге өз әсерін тигізеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тіліндегі есім сөздердің жасалуы // Алматы, 1973. -100 б.
2. Руденко С.И. Очерк быта казахов бассейна рек Уил и Сагиза. Антропологические особенности западных казахов // Материалы ОКИСАР, вып. 3. Казахи. -Л., 1927.
4. Марғұлан Ә. Қорқыт күйші // КСРО Ғылым академиясының хабарлары. Тіл және әдебиет сериясы. -1944. -№ 3. -73 б.
5. Төтентаев Б. Қазақтың ұлт ойындары // Алматы: Мектеп, 1978. -144 б.
6. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі грамматикасы тарихы // Алматы, 1977. -145 б.
7. Қазіргі қазақ тілі // Алматы: Ана тілі, 1991. -382 б.
8. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. Дисс. докт. филол. Наук // Алматы, 1991. -266 б.
9. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі // Алматы: Ғалым, 1989. - 368 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Сембиев Курмангазы Закирович
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Касимова Алия Жумажановна
Мукашева Айым Серикбаевна

Карагандинский высший колледж "Bolashaq", Караганда, Республика Казахстан
СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ИМЕН НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР

В статье рассматривается порядок и особенности формирования национальных игр.

Процесс подготовки и проведения казахских национальных игр воспитывает школьников ответственностью за успешность общего дела, инициативностью и самостоятельностью, с уважением относиться к добрым традициям своей Родины.

Ключевые слова: национальная игра, общетюркский, корневая морфема, дополнительная морфема, деривация, историко-культурная.

Sembiev Kurmangazy
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Kassimova Aliya
Mukasheva Ayym

Karaganda Higher College "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan
DERIVATION OF NAMES OF NATIONAL GAMES

The article deals with the order and features of the formation of national games.

The process of preparation and holding of the Kazakh national games educates schoolchildren responsibility for the success of the common cause, initiative and independence, respect the good traditions of their homeland.

Keywords: national games, common root morpheme, supplementary morphemes, derivation, historical and cultural.

List of references:

1. Words to be concluded ESIM in the Kazakh language // Almaty, 1973. -100 p.
2. Руденко С. И. Sketch of the life of Kazakhs of the basin of the rivers UIL and Sagita. Anthropological characteristics of the Western Kazakhs // proceedings of AKISAR, vol. 3. Kazakhs. - Leningrad, 1927.
3. Margulan A. Korkyt kuishi // Bulletin of the USSR Academy of Sciences. Series of languages and literature. -1944. - No. 3. В -73.
4. В Tot. Games of the Kazakh nation // Almaty: Mektep, 1978. -144 p.
5. Musabaev K. History of grammar of the Kazakh language // Almaty, 1977. -145 p.
6. Modern Kazakh language // Almaty: native language, 1991. - 382 p
7. S. Zhanpeisov ethno-Cultural vocabulary of the Kazakh language. Disk. doctor. filol. Sciences // Almaty, 1991. -266 p.
8. Word formation in the language system // Almaty: Galym, 1989. - 368 p.

УДК 81'25
МРНТИ 16.31.41

Шарипова Айгуль Максуновна
aigul_sha@mail.ru
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

СПЕЦИФИКА ДВУЯЗЫЧИЯ В ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматривается вопрос сопоставления и одинакового владения двумя языками, применяемого в разных условиях.

Ключевые слова: билингвизм, двуязычие, межкультурная коммуникация, языковая интерференция, психолингвистика, лингвистика.

Феномен билингвизма (двуязычия) является предметом пристального внимания многих исследователей. Последнее объясняется не только многоаспектностью проблемы билингвизма, но и его судьбой, зависящей во многом от языковой политики, которая, к сожалению, не всегда учитывает характер взаимодействия культур и языков народов, проживающих на одной территории. Представляя собой особый продукт человеческой деятельности, он является едва ли не самым красноречивым доказательством межкультурной коммуникации – диалога, по крайней мер, двух культур. [1]. В научной литературе рассматриваются общие вопросы билингвизма с позиций лингвистики, психологии, социологии, психолингвистики, вскрываются причины возникновения билингвизма, его этнокультурные корни [2, с. 207].

В коллективных монографических трудах советской эпохи систематизируются аспекты данной проблемы: на разнообразном фактическом материале рассматриваются важнейшие типы двуязычия, его формы и типы.

Значительный интерес представляет лингвистическая типология билингвизма, предложенная Е. М. Верещагиным в работе «Психологическая и методическая характеристика билингвизма». По мнению ученого, необходимо выделить три типа продуктивного билингвизма: координативный, субординативный, медиальный. Субординативным автор называет продуктивный билингвизм, в ситуации которого речевые произведения оказываются неправильными. Продуктивный билингвизм, обеспечивающий порождение правильной речи, т. е. таких речевых произведений, которые принадлежат вторичной языковой системе, Е. М. Верещагин называет координативным. Третий тип продуктивного билингвизма связан с этнографической и культуроведческой тематикой, включающей страноведческий аспект [4, с. 160].

Классическое определение билингвизма и его характеристика, данные в «Большой советской энциклопедии», также обращают внимание лишь на лингвистический аспект этого явления:

«Билингвизм (от «би»... и лат. *Lingua* - язык), двуязычие, владение и попеременное пользование одним и тем же лицом или коллективом двумя различными языками или различными диалектами одного и того же языка (например, местным диалектом и литературным языком). Степень владения каждым языком при билингвизме, распределение между ними сфер общения и отношение к ним говорящих зависят от многочисленных факторов социальной, экономической, политической и культурной жизни говорящего коллектива...» [5].

Ж. Марузо, указывающий в «Словаре лингвистических терминов», что «билингвизм предполагает абсолютно одинаковый уровень владения обоими языками» [5, с. 54], имеет в виду практическое использование языка как средства повседневного общения, причем двуязычие может ограничиться одной устно-разговорной формой речи при невладении письменной. У писателей, владеющих двумя языками и в письменной литературной форме, несколько иное положение.

Если Ж. Марузо делает акцент на одинаковости владения языками при билингвизме, то О. С. Ахманова указывает на совершенство этого владения: «Двуязычие (билингвизм) - одинаково совершенное владение двумя языками; владение двумя языками, применяемое в разных условиях общения, например, родным диалектом и литературным языком...» [6, с. 125].

Актуализация, как фактора «одинаковости», так и фактора «совершенства» в определении билингвизма не является достаточно обоснованной по некоторым причинам.

Во-первых, одинаковое, тем более «абсолютно одинаковое» владение языками невозможно практически - всегда есть фактический перевес в сторону того или иного языка по тем или иным показателям и аспектам.

Во-вторых, не более возможно и совершенное владение каким-либо языком, а тем более двумя языками, ибо ни в одном языке нет, да и не может быть критерия совершенства, поскольку сам язык постоянно развивается, совершенствуется, и ни один носитель не в состоянии уследить за всеми изменениями в языке. Кроме того, в настоящее время существует тенденция – по крайней мере, на бытовом уровне - называть билингвами любых «языковых личностей», владеющих иностранным языком в целом, в объеме, достаточном для осуществления транслингвистического общения без спецификации качества этого общения.

Поэтому и с точки зрения языка в целом, и в плане билингвизма в частности, возможно говорить лишь об относительно сопоставимом и относительно свободном владении двумя языками. В этой связи приведенное выше определение, данное в «Большой советской энциклопедии», где актуализируется множественность (двоичность) используемых языковых систем, представляется более приемлемым, и в рамках данной дипломной работы будет использоваться термин «билингвизм» и производные от него именно в этом значении.

Следует отметить, что в данном исследовании билингвизм трактуется через призму как профессионального, так и свободного владения иностранным языком. Дело в том, что переводческий билингвизм качественно отличается от такого типа билингвизма, который можно назвать вспомогательным - ограниченное владение вторым языком, достаточное для установления практического контакта с партнером по коммуникации в узкой сфере профессиональной деятельности или специфической области социального взаимодействия.

Можно выделить несколько проблем, характерных для этого аспекта двуязычия, а именно:

- дуалистическое воздействие языков на стили произведений, на них создаваемых;
- приоритетность языка в творчестве автора;
- национальная и культурная идентификация и самоидентификация писателя;
- языковая и культурная интерференция;
- восприятие и исследование произведений писателя, написанных на родном для аудитории языке;
- дифференцированность читательского восприятия разноязычных произведений одного автора;
- дифференцированное восприятие читателями-монолингвами иноязычных текстов писателя;
- перевод иноязычных текстов писателя;
- специфика билингвизма автора как переводчика.

Рассмотрим коротко, в чем заключаются эти проблемы. Проблема дуалистического воздействия языков на стили разноязычных произведений состоит в том, что из-за своих интралингвистических особенностей каждый язык может ограничить автора в выборе художественного стиля.

Так, А.В. Федоров исследовал специфику двуязычного творчества русских писателей XIX в. и пришел к выводу о том, что в зависимости от выбора языка изменяется и стилистическое своеобразие произведения [7, с. 462–470].

В основе выводов А. В. Федорова лежал тот факт, что для писателей, чье творчество он рассматривал - Пушкина, Тютчева, Толстого, и др. - характерна была жанровая дифференциация в зависимости от использования того или иного языка (Пушкин писал художественную прозу и поэзию на русском языке, а письма – на французском; произведения Герцена написаны также на русском языке, а публицистические статьи и эпистолярное наследие - на английском; на иностранном языке писали свои письма Лермонтов, Тургенев, Толстой, а публицистику - Тютчев и др.).

Проблема приоритетности языка в творчестве автора заключается в том, что писатель при написании произведения выбирает тот или иной язык, рассматривая его как приоритетный в данном конкретном случае. По мнению А. В. Федорова, у писателя всегда есть языковой приоритет: литератор обязательно владеет одним языком лучше, чем другим. Однако помимо инструментального, фактического приоритета - сравнительного качества владения двумя языками - в контексте литературоведения нужно говорить о селективном приоритете - о выборе того или иного языка как средства авторского творчества. На выбор языка действует целый ряд лингвистических и экстралингвистических факторов, на которых мы, повторяем, не будем сейчас останавливаться, так как это должно быть задачей отдельного литературоведческого исследования.

Проблема национальной идентификации писателя имеет не только этнодемографический, литературоведения не касающийся, и биографический, имеющий значение для литературоведения, но и собственно литературоведческий аспекты. Рассмотрим подробнее.

Для литературоведения эта проблема имеет значение в связи с определением места писателя/поэта/драматурга в национальной литературе, с изучением его в курсе национальной или зарубежной литературы и т. п. Затем - шире, обращаясь уже не только к национальной, но и к тесно сопряженной с ней культурной идентификации, - вопрос о принадлежности к национальной культуре значим для изучения творчества писателя, идейно-художественной специфики его произведений и т. п.

На вопрос «чей писатель» можно ответить по-разному. Отчасти обоснованы позиции определения литературной «принадлежности» автора и по языку, и по этнонациональному признаку, и по гражданству. Однако сугубо языковыми, равно как и сугубо этническими и юридическим признаками описать национально-культурную принадлежность вряд ли возможно. Вероятно, наиболее оправданным при идентификации национально-культурной принадлежности писателя будет употребление понятия «этнопсихологический стереотип мироощущения», предложенного П. А. Бороздиной [8, с.] и включающего национальный, психологический, лингвистический и идеологический аспекты.

Ч. О. Гусейнов предлагал определять национальную принадлежность писателя его национальным самосознанием, предметом творческих интересов и объектом художественного отражения, а также знанием языка. Свое мнение высказывали и многие другие исследователи билингвизма. Этот вопрос до сих пор остается дискуссионным. [8, с. 78]

Проблема языковой интерференции заключается в том, что при более или менее одинаковом свободном владении двумя языками неизбежно возникает взаимопроникновение инородного грамматического, лексического, морфологического, фразеологического материала в каждую лингвистическую систему. Так, в творчестве писателей часто встречается использование варваризмов из того языка, который им знаком, и частотное соотношение этих варваризмов в творчестве писателей-билингвов и писателей-монолингвов не в пользу последних.

Проблема языковой интерференции логически связана и с более масштабной проблемой, выходящей за рамки собственно лингвистики, но, бесспорно, сопряженной с литературоведением, - проблемой культурной интерференции. Язык как носитель, проводник, аспект культуры при своем столкновении и конвергенции с другим языком неизбежно приводит к столкновению двух стоящих за ними (а точнее над ними) национальных культур, и это позволяет нам говорить - в рамках проблемы языковой интерференции - об интерференции культурной.

Восприятие и исследование произведений писателя, написанных на родном для аудитории языке, - это основная задача литературоведения вообще. Выделение ее в нашей работе в отдельную проблему мотивировано тем, что в применении к автору-билингву она приобретает некоторую специфику вследствие указанного нами выше явления языковой и культурной интерференции. Дело

в том, что двуязычный писатель всегда испытывает соблазн или, по крайней мере, имеет более широкие возможности привлечь в свое творчество иноязычный, и тем более инокультурный материал. Это, с одной стороны, усложняет восприятие текста его читателем и критиком, а с другой - обогащает его, дополняет элементами иной лингвокультурной системы, т. е. помогает более полно и точно передать мысль автора.

Список использованной литературы:

1. Туксаитова Р. О. Художественный билингвизм: к определению понятия // <http://www.km.ru/referats/332884-khudozhestvennyi-bilingvizm-k-opredeleniyu-ponyatiya>
2. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. М., 1989. – 764 с.
3. Верещагин Е. М. Психолингвистическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). М., 1989. – 208 с.
4. Билингвизм // Большая советская энциклопедия // <http://bse.sci-lib.com/article116831.html>
5. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов: пер. с фр. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. - 436 с.
6. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966. - 608 с.
7. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. Изд. 4-е, переработанное и дополненное. – М.: Высшая школа, 1983. – 503 с.
8. Бороздина П. А. В двух измерениях: современное двуязычное творчество // Вестник Воронеж. гос. ун-та. Сер. 1. Воронеж, 1996. - Вып. 2. - С. 78–87

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Шәріпова Айгүл Максұнқызы

aigul_sha@mail.ru

«Болашақ» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АУДАРМА ІСІНДЕГІ БИЛИНГВИЗМНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада әр түрлі жағдайларда қолданылатын екі тілді салыстыру және бірдей білу мәселесі қарастырылған.

Кілтті сөздер: билингвизм, екітілдік, мәдениетаралық коммуникация, тілдің араласуы, тіл білімі, психотілбілімі.

Sharipova Aigul

aigul_sha@mail.ru

Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

SPECIFICATION OF BILINGUALISM IN TRANSLATION ACTIVITIES

The article deals with the issue of comparing and equal knowledge of two languages, used in different conditions.

Keywords: bilingualism, intercultural communication, language interference, psycholinguistics, linguistics.

List of references:

1. Tuxaitova R. O. Artistic bilingualism: to the definition of a concept // <http://www.km.ru/referats/332884-khudozhestvennyi-i-bilingvizm-k-opredeleniyu-ponyatiya>
2. Gumilev L. N. Ancient Russia and the Great Steppe. M., 1989. -- 764 p.
3. Vereshchagin EM. Psycholinguistic and methodological characteristics of bilingualism (bilingualism). M., 1989. -- 208 p.
4. Bilingualism // Great Soviet Encyclopedia // <http://bse.sci-lib.com/article116831.html>
5. Maruso J. Dictionary of linguistic terms: Per. with fr. M. : Publishing house of foreign countries. literature, 1960. -- 436 p.
6. Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms. M. : Soviet Encyclopedia, 1966. -- 608 p.
7. Fedorov A.V. Fundamentals of the general theory of translation. Ed. 4th, revised and supplemented. - M.: Higher School, 1983. - 503 p.
8. Borozdin P. A. Two dimensions: contemporary bilingual creativity // Bulletin of Voronezh. state un-that. Ser. 1. Voronezh, 1996. - Issue. 2. - P. 78–87

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Ерзат Молдабекұлы Ермагамбетов, «Bolashaq» академиясының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ақылбек Масымқанұлы Ермекбай, «Bolashaq» академиясының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Алия Жумажановна Касимова, Қарағанды «Bolashaq» жоғарғы колледжі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Айым Серикбаевна Мукашева, Қарағанды «Bolashaq» жоғарғы колледжі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Құрманғазы Зәкірұлы Сембиев, «Bolashaq» академиясының профессоры, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Айгүл Максұнқызы Шәріпова, «Bolashaq» академиясының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Ермагамбетов Ерзат Молдабекович, старший преподаватель, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Ермекбай Ақылбек Масымканович, ст.преподаватель, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Касимова Алия Жумажановна, Карагандинский высший колледж "Bolashaq", Караганда, Республика Казахстан;

Мукашева Айым Серикбаевна, Карагандинский высший колледж "Bolashaq", Караганда, Республика Казахстан;

Сембиев Курмангазы Закирович, профессор, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Шарипова Айгуль Максутовна, старший преподаватель, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Yermagambetov Yertzat, senior lecturer, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Yermekbay Akylbek, senior lecturer, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kassimova Aliya, Karaganda Higher College "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Mukasheva Ayym, Karaganda Higher College "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sembiev Kurmangaz, professor, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sharipova Aigul, senior lecturer, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 177.7
МРНТИ 02.51.45

Әлия Үкіжанқызы Әупенова
aliya.aupenova@mail.ru

«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Елена Робертовна Келлер-Дедицкая
lenakd@mail.ru

«Қарағанды медицина университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Нуржамал Абушахмановна Бекбалақова
nurzhamal.bekbalakova@mail.ru

«Қарағанды медицина университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АБАЙДЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ АЯСЫНДА ОНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Мақала Абайдың 175 жылдығына арналған. Мақалада ақынның философиялық көзқарастарының ерекшеліктері жан-жақты қарастырылған. Абайдың философиялық көзқарастарына, оның шығармашылық концепциясына және Абайдың шығармашылығы мен философиясының өзара байланысына арналған жұмыстарға шолу ұсынылады. «Қара сөздерінің» тақырыптарына талдау жасау негізінде Абайдың шығармашылығының жалпы мәні мен философиялық көзқарастардың ерекшеліктері, сонымен қатар ақынның көркем шығармашылығында олардың жүзеге асырылуы жайында пікір қалыптастырылады.

Кілтті сөздер: Абай, Абая философиясы, «Қара сөздер», Абай шығармашылығының маңыздылығы.

Абайдың шығармашылық мұрасы Қазақ әдебиеті мен мәдениетінде ерекше орынға ие. Ақынның 175-жылдық мерейтойын тойлау – тұғырлы еліміздің өмірінде мәні зор оқиға, атап айтқанда, жас ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеу мен салт-дәстүрді сақтау, өз мәдениеті мен тарихын білу тұрғысынан маңызды болып табылады. Абайдың феномені жайында филология ғылымдарының докторы Т.В.Кривошапова былай деп сыр шертеді: «Мәдени ұя феномені жайында жиі толғанамын. Осы орайда Лев Николаевич Гумилевтің данагөйлер мен дарындылардың ландшафттардың тоғысында дүниеге келетіні туралы айтқан сөзін еске аламын. Абай дәл сондай жерде дүниеге келді. Дәлірек айтсақ, Шыңғыстау тау бөктері мен шексіз дала, Ертіс өзенінің бойында мың шақырымға созылған бірегей реликті орман созылып жатыр. Бұл тоғысу өзгеше бір прецедентті дүниеге алып келді. Абай Құнанбаев осының жүзеге асырудың алғашқы фактісі болды. Осындай киелі жерде дүниеге келген Абай қазақ халқының алғашқы ұлы ақыны болды, өнер майталмандарының ірі шоғыры артынан ілесіп оның ізімен қадам басты. Бұл киелі жер Шәкәрім, Әуезов, Сейсенбаев сияқты ақын-жазушылардың, көптеген ғалымдар мен мәдениет қайраткерлерінің алтын бесігі, кіндік қаны тамған жері болды [1].

Абай тек ақын және композитор ғана емес, сонымен қатар әлемге танылған философ-гуманист. Абайдың табиғат пен қоғамға байланысты пікірінің жүйелендірілген философиялық еңбектері болмаған. Сол себептен туындыларында философиялық жүйеге толық ақпарат бере алмады. Алайда оның өшпес із қалдырған шығармаларында Абайдың көрнекті ойшылдар қатарына жатқызуға құқық беретін терең философиялық ой жатыр. Абайдың мерейтойында оның философиялық көзқарастарына шолу жасап, олардың Абайдың әдеби шығармашылығымен өзара байланысы өзекті болып табылады. Бұл біздің жұмысымыздың негізгі мақсаты. Гегель: «Философия ойға түйінделген дәуір. Алайда сол дәуірді ойға түйіндей алу үшін ойшыл болу қажет», - деген еді [2].

Абайдың философиялық мұрасына жүгінудің маңыздылығы ең алдымен оның еңбектері арқылы сол дәуірде өмір сүрген қазақ қоғамы туралы толық ақпарат алу. Шынымен де, классик бізге ішінде экономика, саясат, құқық, отбасылық проблемалар, моралі бар ұлттық энциклопедияны мұра қылып қалдырды. Жүз жылдан астам уақыт бұл зерттелінуде, әлі де зерттелінетін мол тұстары бар. Екіншіден, Абайдың жазбалары-тек дәуірдің ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының айнасы, Қазақстанның жаңа даму жолында философиялық білімді назарға алуымыз қажет.

Абайтану жолында Мұхтар Омарханұлы Әуезовтың еңбегі зор. Жақында біз оның мұрағатынан ақынның шығармашылық сырын ашатын хабар-ошарсыз кеткен материалдармен таныстық. Олар ақын, философ, ағартушы Абайдың Құнанбаевтың ізбасарлары, шәкірттері Ш.Құдайбердиев, А.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытовтың құнды еңбектері.

М.О.Әуезовтің концепциясы бойынша Абайдың дүниетанымы мен шығармашылығын үш қайнар көзден қамтамасыз етті. Ежелгі қазақ мәдениеті. Ол «Ер Тарғын», «Алпамыс», «Қобланды», «Қамбар», «Айман-Шолпан», «Қыз Жібек», «Қозы-Көрпеш және Баян Сұлу» дастандары. Екінші қайнар көз шығыс мәдениеті. Бұл парсы эпикалық ертегілер мен Фирдоуси, Низами, Хафиз, Хайяма, Джами, Саади, Навои сияқты Шығыстың ұлы ақындарының мұрасы мен құдайлық, тарихи шығармалар. Үшінші қайнар көз - орыс және әлемдік мәдениет.

М.О.Әуезовтың пайымдауынша, Абайды адамгершілік мәселесі, адамның әлемге деген қатынастарының дағдарысы мазалады. Ол «толық адам» яғни адамгершілік қасиеті жағынан толық жетілген адам туралы толғанды. Абай халыққа «Адам бол!» деп үн қатты. Ж.Аймауытов бұл маңызды этикалық принципті былай деп түсіндіреді: «Өз шегін білетін адам бол. Өнерді үйрене отырып, оқы, тоқы, еңбек ет, тәрбиелі бол». [3]. Осы орайда мейірімділік, әділдік, шындыққа деген махаббат және қайғыға душар болған жандарға көмек көрсету сияқты этикалық өсиеттер пайда болады. Және де өз халқының игілігін ойлап өз қамқорлығына алды. Абай өз Отанының ойшылы және патриоты ретінде, оның жүрегі қан жылады, өйткені ол өзі үшін құрылған әлемге риза болу үшін өз халқының мұқтаждары мен ниеттерін өте жақсы білген.

Ақын, ағартушы және философ Абайдың тағдыры сан қырлы. Абай бейнесі, оның өмірі мен шығармашылығы Қазақстанның көптеген өнер майталмандарының, ақын жазушылардың шығармаларына арқау болды. Оның образын аса зор шабытпен кескіндеме, графика және мүсіндеу өнерінде қолданды. Суреттерінің болмағандығынан ол жұмыстарды жасау қиын [4, б.30].

1855 жылы Ахмет Риза медресесінің табалдырығын он жасар Абай Құнанбаев алғаш рет басады. Жылдар өте қазақ көркем әдебиетінің Гомері, өз халқының мәдени мұрасының білгірі мен сақтаушысы ұлы философ Абай әлемдік тұғырға шығады.

Абай-ұлы даланың көрнекті қайраткері, кемелденген, дана және батыл, өзінің поэзиясы мен қоғамдық қызметінің күшін түсінетін, өз халқының өміріндегі ағартушылықтық рөлін білетін тұлға. Қазақ болмысының көркем бейнесінің күші мен тереңдігі Абай шығармашылығының үлкен қоғамдық-саяси маңызын тудырды, ол терең прогрессивті мағынаға ие болды, оның халқының даму жолында даму міндеттеріне қызмет етті [5].

Көрнекті тарихшы, әдеби сыншы және теоретигі, Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын жоғары бағалаған атақты абайтанушы және Әуезовтанушы Айқын Нұрқатов «Абайдың ақындық дәстүрлері» атты монографиясында әдеби-мәдени және тарихи фактілер мұхитының негізінде Абайдың ұлттық мәдениет тарихындағы орны туралы маңызды ғылыми-теориялық тұжырымдар жасады. Ақын-реалист, ағартушы-гуманист, қоғам қайраткері Абайдың ақындық дәстүрлері әр кезеңнің шынайы әдеби үдеріспен үйлесімді байланыстағы жүйелі шығармашылық құбылыс ретінде зерттелген. Тәрбиелік және танымдық сәттер, поэтикалық даралықтың жаңашыл қырлары, Абайдың даналығы, адамзаттың дәуірлік көркемдік мұрасына айналған дәстүр сабақтары терең әсерлі, шынайы баяндалады.

Абайдың философиялық көзқарастарының табиғатын талдай отырып, Айқын Нұрқатов рухани проблемалардың қырларын көтереді, «ұлы азамат, өз дәуірінің қайраткері», «білімді ойшыл», «қазақ жаңа әдебиетінің, жазба әдебиетінің негізін қалаушы», «тұтас дәуірдің жаны» сияқты өзекті мәселелерді қозғайды. Халықтың эстетикалық-философиялық дүниетанымын байытудың қуатты құралы ретінде, сондай-ақ «халық санасының көрінісі» Абайдың ұлттық-көркем жетістіктері болып табылады.

«Абайдың терең білімі «Қара сөздерде» де көрініс табады», - дейді Айқын Нұрқатов. «Қара сөздер» - өмір заңын білетін даналықтың нұсқауы. «Дәуірдің жағдайы, халықтың өмірі мен тағдыры, қоғамдық мінез – құлықтың түзелу жолдары, адамдарды ағартушылық пен прогреске апару, адамның

рухы мен санасының өзгеруі, халықтардың өзара байланысы мен қарым-қатынасы, халықтың мәдениеті мен рухани байлығының жағдайы, адамдардың адамгершілік тәрбиесі мәселелері, қазақ қоғамының күрделі шынайылығы, сол кезеңдегі дала өмірінің шынайылығы-осының барлығы Абайдың «Қара сөздерін» құрайды. Онда ұлы ойшыл қоғамдық-публицистикалық, философиялық-моралистік, сатиралық-әшкерелеу, патриоттық ойларды қозғап дамытады.

Отыз екінші сөзге жүгініңіз. Абай «ұмтылу» ұғымын философиялық санат ретінде қарастырады. Ғылымдағы жаңалықтарға ұмтылғандарға бірнеше жағдайды сақтау керек», - деп жазады ағартушы.

Біріншіден, егер «ғылымды құмарлықпен сүйсең, білімнің өзі сыйлық деп санасаң, онда олар саған жоғары игілік береді». Мұндай адамдар ғылымда өмір сүрудің мәнін көреді. Егер сен ғылым мен шынайы құмарлық пен махаббат біліміне тап болмасаң, егер сенің сезімдерің шынайы болмаса, ал ғылымға олардың жетістіктері үшін үйренсең, онда сенің ғылымға деген көзқарасың өгей шеше мен өгей баланың қарым қатынасына ұқсайды. Ана ұлын қалай жақсы көрсе, ғылымды да солай сүю керек. Ғылым мен білімге құштар болған адам басқа істерге алаңдамауы тиіс.

Екіншіден, сенің білімнің мақсаты әлем құпияларын түсінуге жұмсалуды қажет. Ал егер саған қарсыласыңнан үстем болу үшін білімді қолдансаң ол ғылым мен қоғамға зиян келтіріп, мүмкін, көреалмаушылық пен қызғанышты тудырады. Абайдың пікірінше, ғылымдағы дау мазмұнды әр ақыл-ойды жетілдірсе пайдалы. Алайда оған шамадан тыс назар адамға зиян келтіреді, өйткені ғылым шетте қалып қояды. Ұлы ұстаз дауда шектен тыс шықпауға үгіттейді. Ғылымда қызғаныш, көреалмаушылықтың не екенін білмейтін, ғылыммен айналысқанда өмірінің мәнін көретін адамдар бар оларды Абай хәкім деп атайды.

Үшіншіден, тіпті өлім қаупі болса да ақиқаттан шегінбеңіз. Егер ақиқатқа адал болмасаң, халық та оны қабылдамайды. Бүгін сөйлеген сөзіңнен ертен безінсең, сөзіңе адал болмасаң, тұрақтылық пен сенім туралы сөз қозғаудың қажеті жоқ. Басқалардың пікіріне құлақ аспау – бұл да ғалымға көрік бермейді. Бұл-Абайдың ғылым адамдарының алдына қойған шарттарының бірі.

Төртіншіден, ғылымда екі қару бар, дейді Абай. Бұл пікір алмасу немесе пікірталастар, екіншісі – қорғаныс. Оларға егжей-тегжейлі философ тоқтамайды. Бұл ұғым Араб философиясынан алынған болғандықтан, оларды түсіндіру кезінде аталған категориялардың орны мен рөлін нақ араб философиясында мұқият зерделеу қажет.

Абай ақыл - ой кемістігінен, ауруынан қорғайды, ол туралы отыз бірінші сөзде, сондай-ақ он тоғызыншы сөзде айтылған. Қорытындыда ол өзінің танымын және ақыл-ойын сақтау үшін сипатқа ие болу қажеттігін айтады. Абайдың ойынша, «нағыз сипаттың негізі – рух пен ерік-жігердің қаттылығы» [7].

А.Құнанбаев шығармаларын зерттеуші А.Нұрқатов Абайдың тәлімгерлік қызметін, оның шығармашылық мектебін ерекше атап өтеді, оны көптеген замандастар: ақындар бастаушы Айтқожаұлы, Тайыр Жомартбаев, Ақылбай, Мағауия, Халиолла, Кәкітай, әншілер Мұхаметжан Майбасаров, Әлмағамбет Сексенбаев, Мұха Әділханов, ертегіш Баймағамбет, әнші-Ертегіш Бейсенбай және басқа да көптеген түрлі бағыттағы өкілдер.

Абай - XIX ғасырдың ең ұлы гуманистерінің бірі. Адамдардың ақыл-ойы мен сезіміне әсер ету, ақындық сөз арқылы қоғамды жаңарту, адамның қадір-қасиеттеріне терең құрмет - бұл гуманист-философқа тән.

Жүрегім менің қырық жамау
Қиянатшыл дүниеден.
Қайтып аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әрнеден.
Өлді кейі, кейі — жау,
Кімді сүйсе бұл жүрек.
Кімі — қастық, кімі — дау,
Сүйенерге жоқ тірек.[8, б. 27-28].

Қазақ даласының ұлы ақыны және философ Абай Құнанбаев өмір сүрген уақыты қаншалықты көп болса, оның ұрпақтары үшін соншалықты жақын болып көрінеді. Ол басқа дәуірде, тұншығу атмосферасында «мыңға қарсы жалғыз» күрессе де шабытты рухпен қаруланған ол болашақ үшін қызмет жасады Осы ортадан шыққан ойшыл қазақтардың қоғамдық ойының айнасы, өз халқының рухани байлығының лайықты мұрагері болды.

Абайдың философиясын қазақ философиясының квинтэссенциясы деп санауға болады. Ол оның жаңа көкжиектерін ашты. Өз шығармаларында, атап айтқанда, «қара сөздерінде» адамның

адамгершілік қасиеттері туралы басты философиялық тақырыптарға ой қозғап, рухани өсудің маңыздылығын атап өтіп, гуманизм принциптерін бірінші орынға ұсынды.

Біз оның даналығы әр жаңа дәуірмен де сарқылмас екенін тағы да түсінеміз, әр жаңа ұрпақ оның шығармашылығында өзінің өсиетті және қажетті нәрселерді табады. Біздің әрқайсымыз Абайдың философиялық шығармаларын өз өмірінің әртүрлі кезеңдерінде қайта оқып, өзекті сұрақтарға жауап тауып, бұрын жете алмаған рухани құндылықтарды түсінеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Курпякова Н. «Пойми меня сердцем своим ...» (Өз жүрегіңмен мені түсін) 10.08.2006 // <http://kp.kazpravda.kz/print/1155149927> Қаралған уақыт: 10.08.2019
2. Абай Құнанбаев – поэт, мыслитель (Абай Құнанбаев ақын, ағартушы) // <http://e-history.kz/ru/contents/view/1601>. Қаралған уақыт: 01.09.2019
3. Жылқыбаев Е. Сокровенный голос учителя (Ұстаздың жан дауысы) // Казахстанская правда. - 1995.
4. Золотарева Л.Р. Осмысление «Темы Абая» в изобразительном творчестве (Көркем сурет өнерінде «Абай тақырыбын» қайта ұғыну) // Мир науки, культуры, образования. – 2012. - № 4 (35). – 30-32 б.
5. Сатпаева Ш.К. Веяние времени (Уақыт толқынында) IV том. // <http://bibliotekar.kz/shamshijabanu-kanyshevna-satpaeva-vejani> Қаралған уақыт: 23.08.2019
6. Негимов С. Родного слова тончайший знаток (Туған тілдің білгірі) // <http://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/todnogo-slova-tonchaishii-znatok> Қаралған уақыт: 24.08.2019
7. Абай Құнанбаев. Слова Назидания (Абай Құнанбаевтың қара сөздері) // <http://www.abay.nabr.kz/index.php?page=content&id=107> Қаралған уақыт: 10.08.2019
8. Құнанбаев А. Безветренной ночью луна ... (Десять стихотворений). (Абай Құнанбаев. Желсіз түнде жарық ай) Қазақ тілінен аударған Мұрат Сұлтанбеков. Семей, 1992. – 29 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Аупенова Алия Укужановна
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Келлер-Дедицкая Елена Робертовна
Бекбалакова Нуржамал Абушахмановна

НАО Медицинский университет Караганды, Караганда, Республика Казахстан
ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АБАЯ В КРУГЕ ЕГО ТВОРЧЕСТВА

Статья посвящена 175-летию Абая. В статье рассматриваются особенности философских взглядов Абая. Предлагается обзор работ, посвященных философским взглядам Абая, концепции его творчества и взаимосвязи творчества и философии Абая. На основе обзора работ и анализа тем «Слова Назидания» Абая формулируется вывод о значении его творчества в целом и особенностях философских взглядов и их реализация в художественном творчестве поэта.

Ключевые слова: Абай, философия Абая, «Слова Назидания», значение творчества Абая.

Aupenova Aliya
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Keller-Deditskaya Yelena
Bekbalakova Nurjamal

Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
PHILOSOPHICAL VIEWS OF ABAY IN THE CIRCLE OF HIS CREATIVITY

The article is dedicated to the 175th anniversary of Abay. The article discusses the features of the philosophical views of Abay. A review of the works devoted to the philosophical views of Abay, the concept of his work and the relationship of creativity and philosophy of Abay is offered. Based on a review of the works and analysis of the themes of “Slova Nazidaniya” by Abay, a conclusion is drawn on the significance of his work in general and the particularities of philosophical views and their implementation in the poet’s artistic work.

Keywords: Abay, Abay philosophy, «Slova Nazidaniya», the meaning of Abay’s creativity.

List of references:

1. Kurpyakova N. «Understand me with your heart ...» 08/10/2006 // <http://kp.kazpravda.kz/print/1155149927> Date of treatment: 10/08/2019
2. Abay Kunanbaev - poet, thinker // <http://e-history.kz/ru/contents/view/1601>. Date of appeal: 01/09/2019
3. Dzhilkibaev E. The secret voice of the teacher // Kazakhstanskaya Pravda. - 1995.
4. Zolotareva L.R. Comprehension of «Themes of Abai» in fine art // World of science, culture, education. - 2012. - No. 4 (35). - S. 30-32.
5. Satpayev Sh.K. The breath of time. IV volume // <http://bibliotekar.kz/shamshijabanukanyshevna-satpaeva-vejani> Date of appeal: 23/08/2019
6. Negimov S. The native word, the finest connoisseur // <http://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/rodnogo-slova-tonchashii-znatok> Date of appeal: 24.08.2019
7. Abay Kunanbayev. Slova Nazidaniya // <http://www.abay.nabr.kz/index.php?page=content&id=107> Date of access: 10/08/2019
8. Kunanbaev A. On a windless night, the moon ... (Ten poems). Translation from Kazakh Murat Sultanbekov. Semipalatinsk, 1992. -- 29 p.

ӘОК 32.019.5
МРНТИ 13.07.25

Косманова Асель Бейсенгазықызы
Kosmanova_81@mail.ru
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОКОНФЕССИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР МӘСЕЛЕСІНЕ

Мақалада елімізде қазіргі кезеңдегі этноконфессиялық қатынастар мәселесі айтылады. Онда бұл құбылыстың қоғамдағы ұлттар арасындағы байланыстарға әсері және жалпы мәдениетімізге ықпалы көрсетіледі.

Кілтті сөздер: дін мен саясат, діни ахуал, діни бірлестіктер, қоғамды жаңғырту, толеранттылық мәдениет, діннің қоғамдық-саяси рөлі.

Кез келген қоғамда рухани сала өмірдің әртүрлі қырларына айтарлықтай әсер ететін маңызды компонент болып табылады. Әсіресе, бұл өтпелі қоғамдар өз рөлін арттыру болып табылады. Бұл қоғамның экономикалық, әлеуметтік және саяси дағдарыстардың салдарын еңсеруіне мүмкіндік беретін рухани өмір, рухани құндылықтар. Қоғамның рухани күйінің рөлі, этносаралық және конфессияаралық қатынастарды тұрақтандырудағы оның маңызы зор.

Ел халқына Елбасының жолдауында біздің еліміздегі бейбітшілік пен келісімді жаңа қазақстандық патриотизмнің негізін, барлық көпұлтты және көпконфессиялды қоғамымыздың керемет болашағы бар екендігіне негізделген сенім екенін атап көрсеткен еді [1]. ХХ ғасырдың 90-шы жылдарының басынан бері Қазақстанда жүргізіліп жатқан саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің нәтижесінде әлеуметтік дамудың түбегейлі өзгерістері ұлттық және оларға байланысты діни қатынастардың тарихи-мәдени және әлеуметтік-мәдени салаларындағы айтарлықтай өзгерістерге әкелді. Қазақстандағы қазіргі діни ахуал, мемлекет, қоғам және діни бірлестіктер арасындағы қарым-қатынастарда туындайтын мәселелердің алуан түрлілігі мемлекет пен қоғамның назарын діни саладағы жаңа шындыққа аударуды қажет етеді. Халықтың діни тұрғыдан өсуі - анық, бұл құндылықтар жүйесінің бұзылуы мен коммунистік идеология орнында пайда болған бос кеңістікті толтырудың нәтижесі. Бірақ соңғы уақытта қоғамды жаңғырту үшін дінді қолдану туралы үндеу барған сайын барынша күшеюде.

Мәселен, діннің өсуі бұрынғы идеологиялық жүйенің құлдырауына және идеологиялық ізденістерге тікелей байланысты, бұл өз кезегінде ел ішінде де, шетелде де саяси қатынастарға өзгерістер енгізеді. Демек, дін мен саясаттың өзара іс-қимылын дұрыс түсінбей, уақыттың маңызды оқиғалары мен процестерін түсініп дайындау мүмкін емес. Дін мен саясат арасындағы қарым-қатынасты анық түсіну үшін, ең алдымен, тарихи және соңғы фактілерді білу қажет. Мәселені талдау қазіргі жағдайды бағалауға және оған бағдарлануға мүмкіндік береді, сондай-ақ болашаққа қатысты болжамдарды, діни және мемлекеттік құрылымдардың арасындағы қарым-қатынастың болашағын болжайды. Осыған байланысты біздің елімізде бір мемлекеттегі этникалық және конфессиялық топтар жинақтаған оң жетістіктерді сақтап қана қоймай, оларды одан әрі жетілдіру мақсатында қоғамның рухани өмірінің барлық аспектілерін жаңғырту міндеті тұр.

Қазақстан – бұл өз халқының мәдениетімен, ұлттық ерекшеліктерімен және мәдениетпен тығыз байланысты, тарихи қалыптасқан діни дәстүрлері бар ел. Діни дәстүрлерді жою мемлекет пен қоғамды қиын жағдайға әкеледі. Кез келген конфессияның басымдығына жол бермейтін және діннің абсолютті еркіндігін жариялайтын қарама-қайшы көзқарас бар. Мемлекет және қоғам еліміздің тарихи, мәдени, ұлттық, діни ерекшеліктерін ескеруге және тәуелсіз мемлекеттің құрылысына оң үлес қосып, жасаған діни құрылымдарды қолдауға міндетті.

Діннің ең маңызды әлеуметтік-мәдени функциясы – рухани мәдениеттің құбылысы ретінде жалпы адамгершілік қағидаларды бекіту, қоғам мен этникалық топтардың тілді, ұлттық мәдениетпен қоса қоғамды біріктіруге ықпал ететін бейбітшілік сүйгіш бірлікте болуы. С. Токарев дінді қоғамдық байланыстың белгілі бір түрі ретінде таныстырып, «діннің әлеуметтік формасы қоғамның белгілі бір көрінісін бейнелейді» [2] – деп көрсеткен.

Ғасырлар бойы этнос және дін әлеуметтік құбылыс ретінде өзара тығыз болды, олар жиі кездесетін терминнің ең маңызды ерекшеліктерінің бірі ретінде бір-бірінің анықтамаларында өзара жиі кездеседі. Дін, тіл, дәстүр, ортақ тарих, мекендейтін аумақ сияқты этнос түсінігі әрдайым дерлік. Этнос әрдайым белгілі дінмен ерекшеленеді немесе белгілі бір діннің «атрибутарының» бірі ретінде қабылданады. Көптеген конфессиялар этникалық түрде айқын көрінеді, олардың конфессиялық ерекшеліктерінің ұзақ уақыт бойы өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болған халықтар арасындағы этникалық ерекшеліктермен бірге тарихи қатынастар болып табылады. Бұл дін мен этникалық қарым-қатынастың қалыптасуындағы негізгі үрдістер. Іс-әрекеттерінің нәтижесінде деноминация мен этникалық қауымдастықтың көптеген белгілері (дәстүрлі экономика және өмір салты, мәдени және тұрмыстық ерекшеліктер, тіл, этникалық сәйкестік және т.б.) арасындағы байланыстырушы буындар адамдардың әлеуметтік тәжірибесі, ұлттар мен халықтар қалыптасуы діннің өсуіне әсер етеді.

Діннің және этностың әлеуметтік дамуы діни идеялар әлеуметтік трансформацияның айқындаушы факторы ретінде діни руханият, діни тәжірибе және мәдениет арқылы этнофорлардың (этнос өкілдерінің) санасында және мінез-құлқында көрініс тапқан және өзара байланысты процестер болып табылады. Қарастырылып отырған мәселенің мәні адамзат қоғамдастығын қалыптастыратын күштердің басқа сипатқа ие екендігін дәлелдейді, сондықтан бұл қауымдастықтар мен олардың ішінде және олардың арасындағы қарым-қатынастар өздерінің мәні бойынша әртүрлі болады. Алғашқы адамдар гендерлік, нәсілдік белгілерде көрініс табады, ол адамдардың үлкен топтарын біріктіреді, ал тар шеңберде-адамдарға генетикалық байланыстағы туыстық қатынастар түрінде; соңғы әлеуметтік өмірде дамып келе жатқан сыныптар мен сыныптарда пайда болады; үшінші (мәдени) нысаны конфессиялық, кәсіптік, партиялық бірлік кейбір жағдайларда түрлі жүйелік күштердің қиылысында пайда болады. Мысалы, ұрпақ биологиялық және мәдени бір мезгілде қоғамдастық болып табылады.

Қоғамдардың түрлерін ажырата білу өте маңызды-қоғамдық өмірдің түрлі салаларында ұйымдастырушылық қызметтің тиімділігі үшін теориялық ғана емес, іс жүзінде де маңызды және үш жүйені құрайтын күштердің бірінің мағынасын кеңінен абсолюттандыруды еңсеру қаншалықты маңызды.

Әлемде өмір сүретін адамдардың жиынтығы әртүрлі қоғамдық бірлестіктерге топтастырылған. Бұл қауымдастықтардың кейбірі мемлекеттік-саяси байланыстармен, басқалары

сыныппен, үшіншіден, этникалық, төртіншіден діни және т.б. бекітілген. Көп жағдайда, өзара үйлесімді емес болып табылады және олар тоғыспайды, дегенмен, адамдар (мемлекеттік, класс, этникалық, діни және т.б.). осы қарым-қатынастар қоғамдастықтың әсерінен қалыптасады. Мәдениеттің мәдени және әлеуметтанулық жағынан этнос мүшелерінің ортақ есімімен байланысы, ортақ тарихи шығу туралы әңгімелер мен ортақ тарихи жадымен бөлісуі, белгілі бір аумақты таныстыру, өзара қолдау мен ынтымақтастыққа ұмтылу маңызды болып табылады.

«Этникалық қауымдастық» ұғымынан айырмашылығы «діни қауымдастық» терминінің мазмұны біршама ерекшеленеді. Діни (немесе конфессиялық) қоғамдастық кез-келген діни бар немесе қандай да бір бағыттарына, үрдістеріне, секталарына жүгінетін, әлеуметтік қоғамдастықтың ерекше түрі ретінде түсініледі. Осыған байланысты діни қауымдастық, көптеген басқа елдер сияқты, этникалық қоғамдастықтан айтарлықтай ерекшеленеді. Рас, жоғарыда көрсетілгендей иерархия этникалық қауымдастыққа тән, бірақ оның көрінісі табиғаты бір-бірінен өзгеше. Дінге сенушілер үшін көбінесе көп сатылы діни бірегейлік тән. Кез келген конгрегационалист өзінің кальвинист, протестант және христиан екенін түсінеді. Исмаилит, әдетте, шиит пен мұсылман екенін біледі. Этникалық иерархияға келетін болсақ, ол әлдеқайда аз деңгейде жүзеге асады. Бұл әсіресе макротехникалық субъектілерге қатысты. Барлық тұлғалар емес макро-этникалық қауымдастыққа, мысалы, славяндарға, тиісті біліммен байланысты екенін жақсы біледі. Сонымен қатар, егер олардың макроэтникалық байланысы туралы білсе, ең алдымен, өздерін негізгі этникалық бөлік деп санайды: орыстар, украиндар, поляктар, болгарлар және т.б. Микроэтникалық қалыптасуларға келетін болсақ, этникалық сана-сезімнің екіжақтылығы айқынырақ көрінеді.

Діни және этникалық қауымдастыққа тән өмірде бірқатар ерекшеліктер бар. Бірақ тағы да бұл ерекшеліктер олардың әрқайсысында әртүрлі жолдармен көрінеді. Этникалық қауымдастықты айқындаған кезде біз неліктен басымдыққа ие екендігін білеміз. Әдетте аралас некелер жиі кездеседі. Жекелеген жағдайларда байқалатын аралас некеге жиі араласу әдетте «этникалық қауымдастықтың шекарасына серпіліс әкеледі, ол біртіндеп өзінің сапалы сенімділігін жоғалтады». Діни қауымдастықтарда, этникалыққа қарағанда көп дәрежеде, көпшілік аралық некелер жасалады. Бір қауымдастықта некеге тұру ниеті әртүрлі дәрежеде болса да барлық атауларда байқалады.

Діни салада мұндай үдерістер әр түрлі болады. Әрине, мұнда да жаңа сенімге деген шынайы өзгеріс біраз уақытты қажет етеді, бірақ діннің өзгеруінің ерекше бір рәсімі - мұсылманның өміріндегі маңызды психологиялық кезең. Тіпті егер діни бірлестіктің өзгеруі кейбір конъюнктурлы көзқарастармен байланысты, бұл мәжбүрлі, тіпті мәжбүрлеп, жаңа атауға ауысу көбінесе ескі сеніммен дефактылы жүреді. Бұл біздің ойымызша, сенімнің таза ресми сатқындықты тіпті барлық діндерде ең маңызды, өтелмейтін күнә мен мүміндерге қарайды, тек жаңа құдай құдайының (немесе құдайларының) мейіріміне сүйену керек пе немесе жоқ па... Кейде бұл ереженің ерекшеліктері бар, бірақ олар өте сирек кездеседі. Қандайда жағдайлардың қысымымен сенушілер сеніп тапсырылған жағдайда ресми түрде өзгеріп, жаңа діннің барлық ұстанымдарын жүзеге асырады, бірақ шын мәнінде өздерінің ежелгі сеніміне адал болып қалады және талап етілетін барлық салттарды жасырады. Әрине, бірінші мүмкіндікте олар бұрынғы конфессияның қабіріне оралады. Мәселені басқа (әрине, басымдықты) атаудағы өкіл ретінде қарастыруға болатын діндер бар екендігін атап өткен жөн.

Этникалық және діни қауымдастықты салыстыру кезінде деноминациялардың жалпы тіл мен мәдениет-этникалық топтарға тән ерекшелігі бар-жоқтығын анықтау қызықты. Шын мәнінде, конфессиялық қауымдастықтардың көпшілігі, әсіресе, әлемдік діндер мен олардың негізгі бағыттары бойынша біріктірілген қауымдастықтардың ешқандай тілі жоқ. Мысалы, христиандар жүздеген түрлі тілдерде сөйлейді; көп тілді және православие, католиктер, протестанттар (сонымен бірге барлық ірі протестанттық қозғалыстардың ізбасарлары). Осындай жағдай мұсылмандар (исламның белгілі бір салаларының: сүннизм, шиитизм, харижизм), иудаизм, индуистар, буддистер арасында да (сонымен бірге буддизмнің белгілі бір облыстар өкілдерінің арасында: хиньяндар, махаяндар, ламаизм) байқалады. Тек тайпалық культтің ізбасарлары және аздаған ұлттық діндердің (мысалы, синтоизм) мұқият тыңдаушылары монолингвистикалық болып табылады. Әрине, кейбір конфессияларда

(мысалы, католицизмде) бірыңғай рәсімдік тіл бар, бірақ ритуаль тілі (көбінесе, көптеген адамдарға түсініксіз) тірі тіл белгілі бір діни қауымдастыққа жататыны анық емес. Этникалық қоғамдастықтың ерекшеліктерінен этнос, аумақтық бірлік және аймақтық байланыстардың қалыптасуы мен қолдау үшін маңыздылығы зор.

Этно-конфессиялық қарым-қатынастар ұлттың алдыңғы кезеңі, оның табиғи-тарихи этникалық негізі ретінде бір немесе бірнеше этностың ерекшелігі мен бірегейлігінің маңызды ерекшелігі. Басқаша айтқанда, ұлттың этникалық сипаттамалары (этностық қасиеттердің жинақталған жиынтығы) мәдениеттің этно-конфессиялық ерекшеліктерін қамтиды, ол халықтың әдет-ғұрыптарына, құқықтарына, өмір салтына, ежелгі ескерткіштерге, әдебиет пен өнер туындыларына байланысты. Діннің осы ерекше әлеуметтік рөлі этноконфессионалды мәдениеттің тұжырымдамасында көрінеді.

Мәдениеттің этникалық және діни ерекшеліктеріне қатысты тұжырымдар тек бір дін емес, сондай-ақ тарихи байланыста болған адамдармен этникалық ерекшеліктерімен байланысты барлық конфессияларға қатысты. Белгілі бір атаумен белгілі бір адамдар арасындағы байланыстарды қалыптастыру әлеуметтік-саяси факторлар мен тарихи жағдайлармен анықталды. Нәтижесінде, адамдар қабылдаған жаңа сенім бірте-бірте этникалық формасын алды. Осылайша, діни қарым-қатынастар «таза түрде» емес, шынайы қарым-қатынастар кешенінде, сенушілердің әртүрлі қарым-қатынас формаларын қамтиды. Жаңадан пайда болған феодалдық қоғамның діни жүйесі ретінде пайда болған Ислам жұмыс істей бастаған әлеуметтік және этникалық ортаға өзіндік орнын қалдырды. Ислам мен тайпалық қарым-қатынастың қалдықтары бір-біріне әсер етті: бір жағынан, мұсылман діні олардың өміріне, экономикасына және өмір саласына тығыз байланысты арабтардың діни идеяларын сіңірді, екінші жағынан, өзінің идеологиясымен үйлеспейтін дәстүрлі құндылықтарды және мекемелерді ауыстыруға тырысты.

Ислам діни арабтар, парсылар, египеттіктер, түркітілдес халықтардың этникалық жағынан өзгермелі ортасында таралды. Әртүрлі жолдармен ол тілге, этникалық дәстүрге, әдет-ғұрыптарға, тайпалық сенімдерге, мифологияға, фольклорға және т.б. кіре бастады. Ислам мен дәстүрлі нанымдардың өзара әрекеттесуінде көптеген ежелгі әдет-ғұрыптар мен идеялар түпнұсқа контент әртүрлі мәнге ие болған жаңа түсінікке ие болады. Бұл тұрғыда исламға айналған халықтар арасында кең тараған, исламдағы мистикалық үрдіс суфизмнің рөлі өте маңызды. Ол күнделікті исламның маңызды элементі болды, себебі дәстүрлі идеялар мен моральдық көзқарастарға жаңа исламдық пішін беру мүмкін болды; әсіресе, суфизм мұсылмандарды монотеизмнің ислам догмаларына қайшы келетін қасиеттілердің табынуын түсіндіруге берді. Онымен бейресми діннің белгілі бір топтарының пайда болуымен (қожа, имамдар және т.б.) байланысты. Танымал ислам жергілікті этномәдени ортада туылған аңыздар мен дәстүрлерді қамтиды.

Жалпы алғанда қозғалған мәселенің мазмұны мен құрылымы өте күрделі. Бұл тұрғыдан ұлтымыздың ойшылдары Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Абай Құнанбаевтар [3-5] мәдениетке, адам көзқарасына, ой-пиғылына ықпалдық жағдайларын терең талдаған болатын. Қазіргі кезеңде саяси-әлеуметтік ахуалдың өзгерісі еліміздегі ұлтаралық процесте сәйкестік ұстанымын қолға алып отыруды қажет етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә. Назарбаев. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. - Казахстанская правда, 1 наурыз 2007.
2. С.А. Токарев Діннің ерте формалары. М., 1990, б. 41.
3. Ш.Ш. Уәлиханов. Шығ. Жинағы 5 т. Алматы, 1984-1985.
4. Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар: 3 т. Алматы, 1956.
5. А. Құнанбаев. Қара сөздер. Алматы, 1996.

РЕЗЮМЕ /RESUME

Косманова Асель Бейсенгазыкызы

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

В статье рассматриваются вопросы этноконфессиональных отношений в Казахстане. Анализируются место и влияние данного феномена в формировании культуры страны.

Ключевые слова: политика и религия, религиозное состояние, религиозные объединения, общественное обновление, толерантность культуры, социально-политическая роль религии.

Kosmanova Assel

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ON THE ISSUE OF ETHNO-CONFESSIONAL RELATIONS IN KAZAKHSTAN

The article deals with the issues of ethno-confessional relations in Kazakhstan. Analyzed place and influence of this phenomenon on the formation of the country's culture.

Keywords: politics and religion, religious status, religious association, public update, cultural tolerance, socio-political role of religion.

List of references:

1. N.A. Nazarbaev. New Kazakhstan in the new world. Epistle of the Prezident Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbaev to the Kazakhstan people. - Kazakhstanskaya pravda, the 1st of March 2007.
2. S.A. Tokarev. The early form of religious. M., 1990, p. 41.
3. Sh. Ualihanov. Compilation of poetries 5 т. Almaty 1984-1985.
4. I. Altinsarin. Poetries for choose: 3 т. Almaty, 1956.
5. A. Kunanbaev. Kara sozder. Almaty, 1996.

УДК 821.111

МРНТИ 16.41.99

Ибраева Баян Мукушевна

ibraeva56@mail.ru

Онгарова Айдана Кайраткызы

aidana_kairdenova@mail.ru

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ПРИМЕНЕНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

Статья содержит обоснование значимости формирования лингвокультурологической компетенции для формирования языковой личности школьника в связи с компетентностным подходом к современному преподаванию иностранного языка. Рассматривается связь лингвокультурологической компетенции с коммуникативной и лингвистической компетенциями.

Приводятся примеры использования пословиц и поговорок на уроках английского языка при формировании лингвокультурологической компетенции учащихся.

Ключевые слова: лингвокультурология, компетенция, коммуникации, гуманитарно-языковая культура, изучение, применение.

Многообразие мирового сообщества выдвигает на первый план межкультурную коммуникацию как важнейший фактор интеграции человеческого общества. Основой

интеграционных процессов в казахстанском обществе является процесс модернизации образования. В основных положениях Концепции развития образования отмечается, что свободное владение иностранным языком выпускника современной школы, - это назревшая жизненная необходимость, поскольку интенсивные темпы и уровень развития науки и техники в мире требуют владения иностранными языками для более качественного и полноценного получения необходимых знаний, умений и навыков[1]. При этом главной целью обучения определено формирование новой личности учащегося: владеющей пониманием культурных смыслов не только собственной культуры, но и иностранной.

Поскольку в основе языковых структур лежат социокультурные структуры, то для активного использования языка как средства общения необходимо как можно глубже знать «мир изучаемого языка» [2].

В связи с этим перед методистами и педагогами иностранного языка возникает проблема формирования лингвокультурологической компетенции (осознание языка как феномена культуры, культурно - исторической среды, национальной специфики языковой картины мира, национально - культурного компонента значения языковых единиц) наряду с компетенцией коммуникативной.

Лингвокультурологическая компетенция предполагает развитие у учащихся необходимых знаний учебного культурологического материала; владение минимумом общелитературной лексики, знание языковых средств (лексических, грамматических), дающих возможность активно вступить в процесс общения.

При этом необходимо учитывать, что наиболее полно и ярко национальная культура проявляется в таких единицах языка, как слова, фразеологизмы, пословицы, поговорки и крылатые выражения. Именно этот пласт языка отражает внеязыковую действительность, называет предметы и явления окружающего нас мира, фиксирует содержание, восходящее к условиям жизни народа - носителя того или иного языка, являясь зеркалом и хранителем национальной культуры [3].

Пословицы, поговорки, фразеологизмы развивают языковую интуицию учащихся, формируют привычку думать лингвистическими понятиями. Эти единицы языка имеют аналоги в родном языке обучающихся. Их сопоставление показывает не только структурные различия типологического характера, но и затрагивает глубинное понимание образности мышления носителей языков.

С этой целью в обновленном содержании образования при обучении языкам при изучении новой лексики в новом учебнике даются слова не только с переводом на русский, но и казахский. При изучении новых слов и выражений, учащиеся повторяют эти же слова на русском и казахском языках, что развивает триязычие. Например, wolf- каскыр- волк.

Таким образом, лингвокультурологическая компетенция предполагает не только практическое овладение языком и основами лингвистики (формирование языковой, коммуникативной, лингвистической компетенции), но и осознание языка как феномена культуры, культурно – исторической среды, национальной специфики языковой картины мира, национально – культурного компонента значения языковых единиц.

Использование на занятиях поговорок, скороговорок, пословиц, которые наиболее ярко характеризуют национальную особенность народа, помогает учащимся глубже познакомиться с культурой страны изучаемого языка.

Приведем некоторые примеры использования пословиц при изучении следующих грамматических форм, например:

числительные (количественные и порядковые):

Two heads are better than one. – Ум хорошо, а два лучше. -Көп ақылды жиналса, қиын істі бітірер.

First think, then speak. - Сперва подумай, потом говори. – Көп сөз-күміс алтын

Two is company, three is none.

If two men ride on a horse, one must ride behind.

A bird in the hand is worth two in the bush.

Rain before seven, fine before eleven.

A cat has nine lives.
To kill two birds with one stone.
Custom is a second nature

повелительное наклонение: Never put off till tomorrow what you can do today. - Не откладывай на завтра того, что можешь сделать сегодня.- Бүгін істелінетін жұмысты ертеңге қалдырма

местоимения: He laughs best who laughs last. - Хорошо смеется тот, кто смеется последним. - Сойылды соңғы соққан жеңеді.

Scratch my back and I'll scratch yours. - Услуга за услугу.

степени сравнения прилагательных: Two heads are better than one. - Ум хорошо, а два лучше.
- Көп ақылды жиналса, қиын істі бітірер.

Easier said than done. - Легче сказать, чем сделать. - Тілге шешен – іске мешел.

модальные глаголы: What is done cannot be undone. - Сделанного не воротишь.

As you make your bed, so you must lie on it. - Что посеешь, то и пожнешь. – Ас атасы - нан.

конструкции there is / there are: There is no friend as faithful as a good book. - Нет лучше друга, чем книга. – Кітап білім бұлағы, білім өмір шырағы

Лексико-грамматическая насыщенность пословиц позволяет их применять не только при изучении грамматики, но также при изучении различных лексических тем. Это способствует обогащению словарного запаса учащихся. Они могут сами подобрать соответствия на русском и казахском языках. Например, по теме «School» можно подобрать следующие пословицы:

Knowledge is power. - Знание - сила. - Білім – қуат.

Live and learn. - Век живи - век учись. – Оқу- инемен құдық қазғандай.

Repetition is the mother of learning. - Повторение - мать учения. - Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ.

It is never too late to learn. - Учиться - никогда не поздно. - Адамға ақыл көптік қылмайды.

Например, изучая тему «My house» можно предложить такие разнообразные задания.

Translate the following English (Russian) proverbs into Russian (English).

1. An Englishman's home is his castle.
2. Every bird likes his own nest best.
3. Dry bread at home is better than roast meat abroad.
4. Everyone has a skeleton in their cupboard.
5. Charity begins at home.
6. East or West, home is best.

1. Дома и стены помогают.
2. В каждой избушке свои погремушки.
3. Сухой хлеб дома лучше, чем жареное мясо за границей.
4. Мой дом – моя крепость.
5. Всяк кулик свое болото хвалит.
6. В гостях хорошо, а дома лучше.

Пословицы и поговорки используются в качестве стимула диалогической и монологической речи. Они могут стать материалом для построения собственных высказываний (построения диалогов), когда обучаемые выбирают пословицу и пишут к ней вопросы, которые бы они хотели задать своему собеседнику. Например, It's the early bird that catches the worm. - Кто рано встает, тому Бог подает. - Құлқын сәріде тұрғанға құдай береді.

Возможные вопросы:

When do you get up?

Are you sleepy-head?

Are you a hard-working person?

Do you usually plan your next working day?

Использование пословиц в качестве основы монологического высказывания способствует развитию у учащихся способности к абстрактному и ассоциативному мышлению, к фантазированию.

Учащимся старших классов можно предложить творческие задания с использованием пословиц. Например:

1. Используя пословицу, дайте совет собеседнику.
2. Составьте рекламу, применяя пословицы.
3. Объясните смысл пословицы (такие задания развивают умения монологической речи).
4. Закончите прочитанный или прослушанный рассказ подходящей по смыслу пословицей.
5. Придумайте диалог по теме употребляя пословицы.
6. Расскажите какую-либо ситуацию из своей жизни и подберите к ней пословицу.

Такие задания дают возможность формировать умение использовать пословицы в речи, позволяют сделать речь более выразительной, делают ситуацию более понятной.

Пословицы можно использовать также при обучении письменной речи: You have divided into four groups and the task for you is the following: for each group I'll give different proverbs and you'll have to write a short story.

Работа с пословицами и поговорками помогает развивать наблюдательность обучающихся, память, внимание, языковую догадку, чувство языка, так как часто слова, используемые в английских пословицах, в русском переводе звучат совсем по-другому, слова меняют свое значение не только при переводе на русский язык, но и на казахский язык.

Сравните: When in Rome do as the Romans do. - В чужой монастырь со своим уставом не ходят. - Кімнің жерін жерлесен, соның жырын жырларсың.

Необходимость поиска точного перевода выражений на родной язык развивает переводческие умения обучающихся, стимулирует интерес к работе с двуязычным словарем. Несмотря на то, что в пословицах встречается много незнакомых слов, они легко и быстро запоминаются, сохраняются в памяти благодаря их оригинальной форме.

Разнообразие заданий с применением пословиц и поговорок позволяет использовать их на различных уровнях обучения: как на продвинутом этапе обучения, так и в группах с невысоким уровнем языковой компетенции.

Таким образом, применение пословиц и поговорок на уроках иностранного языка помогает при отработке фонетики, активизирует грамматические навыки, расширяет лексический запас. «Работа с пословицами и поговорками является важным обучающим, развивающим и мотивационным фактором, так как они имеют познавательное значение, поскольку способствуют расширению общего кругозора изучающих иностранный язык, формируют их гуманитарно-языковую культуру; а также формируют лингвокультурологическую компетенцию. Аналитический подход к изучению зарубежной культуры в сопоставлении с культурой своей страны, способствует более точному и глубокому пониманию изучаемого языка. Отличаясь лаконичностью формы, меткостью выражения мысли, пословицы и поговорки являются хорошей иллюстрацией того, как можно кратко и четко излагать свои суждения, в том числе и средствами иностранного языка» [4].

Список использованных источников

1. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология и межкультурная коммуникации.- М: Синтез, 2006.-282 с.
3. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М., 2000.- 146 с.
4. Жетписбаева Б. А. Полиязычное образование: теория и методология. – Алматы: Білім, 2011. – 343с.;

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Баян Мукушевна Ибраева
Айдана Қайратқызы Онгарова

«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТІЛІК ЖОСПАР БОЙЫНША ЖОҒАРҒЫ СЫНЫПТАРДА ҚОЛДАНЫЛУ ӘДІСІ

Мақалада заманауи шет тілін оқыту құзыреттілігіне негізделген көзқарасқа байланысты оқушылардың лингвомәдениеттілігін қалыптастырудың маңыздылығы туралы дәлел келтірілген. Тілдік және мәдени құзіреттіліктің коммуникативті және лингвистикалық құзіреттілікпен байланысы қарастырылады.

Оқушылардың лингвомәдени құзіреттілігін қалыптастыруда ағылшын тілі сабағында мақал-мәтелдердің қолданылуына мысалдар келтірілген.

Кілтті сөздер: лингвомәдениеттану, құзіреттілік, қарым-қатынас, гуманитарлық және лингвистикалық мәдениет, оқу, қолдану

Ibrayeva Bayan
Ongarova Aidana

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan. APPLICATION OF PROVERBS AND SAYINGS IN ENGLISH LESSONS WHEN FORMING LINGUOCULTUROLOGICAL COMPETENCE

The article contains the substantiated significance of the formation of cultural linguistic competence for the formation of the student's linguistic identity in connection with the competence-based approach to the modern teaching of a foreign language. The connection of linguoculturological competence with communicative and linguistic competences is considered. English language in the formation of linguistic and cultural competence of students.

Keywords: linguoculturology, competence, communication, humanitarian and linguistic culture, study, application

List of references:

1. Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya v Respublike Kazahstan na 2011-2020 gody
2. Vorob'ev V.V. Lingvokul'turologiya i mezhkul'turnaya kommunikacii. - M: Sintez, 2006.- 282 s.
3. Ter-Minasova S.G. YAzyk i mezhkul'turnaya kommunikaciya. - M., 2000.- 146 s.
4. ZHetpisbaeva B. A. Poliyazychnoe obrazovanie: teoriya i metodologiya. – Almaty: Bilim, 2011. – 343s.;

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Әлия Үкіжанқызы Әупенова, «Bolashaq» Академиясы, заң ғылымдарының магистрі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Нуржамал Абушахмановна Бекбалақова, ассистент профессоры, Қарағанды Медицина Университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Елена Робертовна Келлер-Дедицкая, профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Қарағанды Медицина Университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Асель Бейсенгазықызы Косманова, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Баян Мукушевна Ибраева, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Айдана Қайратқызы Онгарова, студенті, «Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Аупенова Алия Укужановна, магистр юридических наук, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Бекбалакова Нуржамал Абушахмановна, ассистент профессора, Медицинский университет Караганда, Караганда, Республика Казахстан;

Келлер-Дедицкая Елена Робертовна, ассоциированный профессор, кандидат филологических наук, Медицинский университет Караганда, Караганда, Республика Казахстан;

Косманова Асель Бейсенгазықызы, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Ибраева Баян Мукушевна, кандидат филологических наук, профессор, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Онгарова Айдана Қайратқызы, студентка, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Aupenova Aliya, director of the research center «Rukhaniyat» of the «Bolashaq» Academy, Master of Laws, Karaganda, Kazakhstan.

Bekbalakova Nurjamal Abushahmanovna, Professor's Assistant, of the Russian Language Department, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Keller-Deditskaya Yelena Robertovna, Ph.D., Associate Professor of the Russian Language Department, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kosmanova Assel, Master of Humanities Sciences, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Ibrayeva Bayan, Candidate of Philology, Professor, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Ongarova Aidana, student, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 644.11; 697.1; 697.3
МРНТИ 75.31.23

Мехтиев Али Джаванширович
barton.kz@mail.ru

Югай Вячеслав Викторович
slawa_v@mail.ru

Алькина Алия Даулетхановна
alika_1308@mail.ru

Карагандинский государственный технический университет,
Караганда, Республика Казахстан

Ким Павел Михайлович
levap_64@mail.ru

ТОО «Конструктор – 2014», Караганда, Республика Казахстан

ЭЛЕКТРОВАКУУМНЫЕ НАГРЕВАТЕЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ

Повышение эффективности систем теплоснабжения зданий и сооружений в современных тенденциях общемирового развития энергосбережения не может быть реализовано в полной мере без внедрения высокотехнологичного и низкоэнергоемкого электрооборудования. Теплоснабжение удаленных объектов различного назначения сопровождается значительными потерями, так как теплоносителю приходится преодолевать значительные расстояния, в некоторых случаях подключение объекта к теплоцентрали невозможно в силу технических проблем или значительных материальных затрат на монтаж трубопроводов. Одним из решений может быть внедрение парового электрообогревателя низкого давления. Это электрообогреватель нового поколения с принципиально новой конструкцией нагревательного элемента. В нем сочетается эффективность электрической спирали и комфортное тепло традиционного радиатора отопления.

Ключевые слова: радиатор, электрообогреватель, энергосбережение, система теплоснабжения, тепловой прибор, отопление.

Человек на протяжении всего этапов своего развития искал способы для обогрева своего жилища. Все начиналось с костра, затем пришли печи и камины. С развитием техники и технологий им на смену пришли автономные системы отопления с котлами, работающими на различном виде топлива и тепловые энергоцентры способные отапливать города. Но не смотря на наличие централизованной системы отопления, человека не всегда устраивает температура окружающего воздуха в жилом помещении, такая ситуация может возникнуть в межсезонное отопительное время, когда температура наружного воздуха еще прохладная, а центральная система отопления еще не функционирует или уже перестала функционировать в следствии окончания своего сезона работы. Подобная ситуация возникает в южных странах, где практически не бывает холодной зимы и снега, но возникают небольшие промежутки времени, когда необходим источник тепла для обогрева жилого помещения. Для решения данной проблемы можно воспользоваться твердотопливной и газовой печью, но это не всегда приемлемо для городских условий помимо пожарной опасности источника тепла с открытым огнем, он еще в процессе своей работы образуются вредные выбросы отработанных газов, которые несут вред экологии города и создают локальные участки концентрации дымовых газов. Поиск наиболее чистого в экологическом отношении источника тепла натолкнуло инженеров на мысль использовать электрический ток и создать электрический обогреватель, некий автономно работающий источник тепла, подключенный к электрической сети. Компактный по своим размерам тепловой прибор способный производить достаточное количество тепла для обогрева жилого помещения. В 30х годах прошлого века в Женеве, французский инженер Жаком Нуаро [1]

разработал и запустил в производство электрический обогреватель, основой его конструкции была электрическая спираль, которую обдувалась воздушным потоком создаваемым вентилятором. В последствии он создал собственную компанию «Нуаро». В это же время были разработаны масляные радиаторы, в которых нагревательный элемент был погружен в масло, размещено в герметичном металлическом корпусе, от которого тепло передается окружающему воздуху. При нагреве масло передает полученное тепло в окружающую среду. У каждого вида данных тепловых приборов есть определенные недостатки и достоинства, которые уже много раз описаны в литературе, а также электрообогреватели прошли длительный путь совершенствования и модернизации своей конструкции [2]. В 1972 году на рынок выходит продукция компания «Нуаро» электрический обогревателей оснащенный термостатом, при помощи которого можно было регулировать температуру подаваемого воздуха. В 1988 году компанией «Нуаро» создан конвектор, который в последствии взят за основу многими производителями. Производство обогревателя конвективного типа открыло новые возможности приборов отопления: безопасность, работа прибора без шума, экономия электрической энергии. В 2000 году на рынок вышел новый тип обогревателя под названием «Калиду» оснащенный системой климат-контроля. В настоящее время в мире существует огромное количество различных видов обогревателей и фирм производителей данного электрооборудования. Проведенный анализ мирового производства электрообогревателей очень значительное и представлено различными фирмами Европы, Азии и Америки), к примеру: De'Longhi, General Climate, Polaris, EWT, Hansa, Timberk, Supra Wika, Fluke, Нуаро, Hyundai, Ресанта, НОВЭЛ, ZASS, Kaiser, Ballu, Siemens, ЭВУБ [3]. Выпускаются электрические со спиральным нагревательным элементом масляные, конвекторы, сплит-системы, а также инфракрасные обогреватели. На данный момент экспорт электронагревателей в Казахстане составляет 100%, подавляющее большинство собирается на заводах в Китае. Своей задачей мы ставим разработку электрообогревателя нового поколения, оснащенного всеми современными электронными системами контроля и управления, которые позволят добиться максимальной комфортности использования и эффективности работы теплового прибора.

Нами разработан энергосберегающий паровой электрообогреватель низкого давления (ПЭНД), который может стать заменой традиционному масляному радиатору, а также составить достойную конкуренцию уже существующим электрообогревателям. ПЭНД объединяет в себе достоинство электрических спиральных, конверторов и масляных электрообогревателей в единое целое. Например, масляные электрообогреватели содержат опасные в пожарном отношении масла, долго нагреваются, металлический корпус сильно нагревается, масло подвержено деградации. Кроме термостата более дорогие брендовые модели имеют таймер и защиту отключающую его от сети при опрокидывании на пол, который делают его использование более удобным и безопасным. Тепловентиляторы с электрической спиралью, тоже имеют ряд недостатков, например, выделяют неприятные запахи при сжигании пыли и создают шумы при своей работе. Есть еще аналог ПЭНД разработанный фирмой ВЭСТ, но имеющий ряд серьезных отличий, его стоимость в несколько раз превышающую предложенного нами электрообогревателя, поэтому его нельзя в будущем рассматривать как конкурента на рынке [4].

Проанализировав источники [5], мы разработали ПЭНД, который не имеет указанных выше недостатков приведенных выше электрообогревателей, обладает высокой эффективностью и создает комфортное тепло. Это полностью автоматизированный электрообогреватель с системой «Климат контроля» и возможностью согласования с системой «Умный дом», его управление производится с помощью дистанционного пульта или смартфона. Достигнутые технические показатели электронагревателя позволяют обеспечить срок его эксплуатации более 20 лет при постоянном КПД 90 %.

Нами разработан и создан опытный лабораторный образец ПЭНД, состоящей из отдельных секций мощностью от 50 до 100 Вт. Блочно-модульная компоновка электрообогревателя владельцу позволяет изменять его мощность при необходимости, самостоятельно не прибегая к услугам квалифицированных работников. Секции подключаются параллельно при помощи электрических коннектов. Секция ПЭНД выполнена из дюралюминиевого сплава, внутри которой размещен вакуумный электрический нагреватель. Одна секция способна эффективно обогревать до 3 м² площади жилого помещения при высоте потолка 2,5 метра. Внешний вид опытного лабораторного образца и устройство электровакуумного нагревателя показано на рисунке 1. ПЭНД может иметь напольное исполнение или быть закреплен на стене, как классический радиатор отопления, только вместо трубы к нему нужно подвести электрический провод, что упрощает его монтаж.

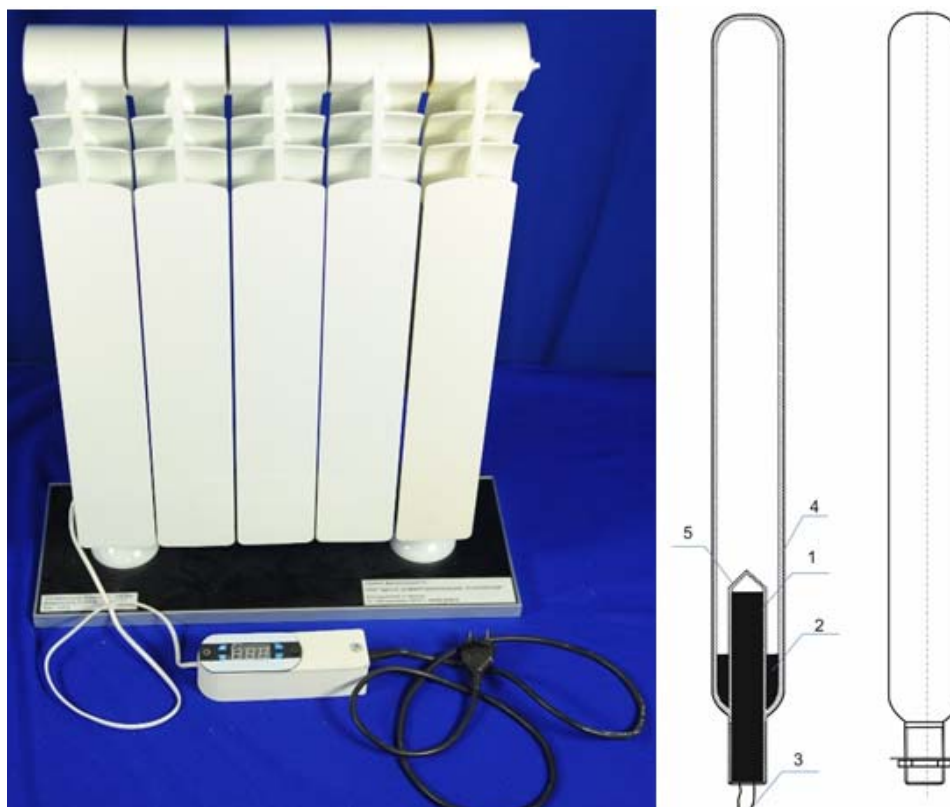

Рисунок 1 – Внешний вид опытного лабораторного образца и устройство электровакуумного нагревателя ПЭНД

Основой ПЭНД является электровакуумный нагреватель, который работает следующим образом электрический спиральный нагреватель 1 обеспечивает быстрый нагрев жидкого теплоносителя 2 (дистиллированная вода), электрический ток подаётся на спираль при помощи электрических проводов 3. При испарении теплоносителя, пар достигает верхней части корпуса 4, где отдает тепло полученное от нагревателя. Остывая пар конденсируется и стекает по стенкам корпуса в низ снова нагревается и испаряется [6]. Принцип его работы основан на известном эффекте фазного перехода тепловой трубки. Электронагревательный элемент помещен в корпус 5 и не вступает в контакт с теплоносителем. Рекомендованное давление внутри электровакуумного нагревателя должно быть в пределах 4,053 кПа (0,04 Атм). Тепловые частицы двигаются внутри корпуса со скоростью звука за счет чего секция ПЭНД весом около 230 грамм нагревается до температуры 70⁰ С, менее чем за 5 минут, в отличие от традиционного масляного электрообогревателя более чем в 5 раз быстрее. Но есть одна проблема в конструкции, которую пришлось решить, для достижения надежной работоспособности ПЭНД, это обеспечение высокой герметичности корпуса электровакуумного нагревательного элемента, так как при повышении давления выше 0,1 Атм эффект высокосортного нагрева терялся, также возникали проблемы с набором необходимой температуры [7].

При работе над проектированием ПЭНД нами разработана 3D модель, рисунок 2. 3D модель позволяет выполнить чертежи для его изготовления, а также более подробно ознакомиться с устройством электрообогревателя.

Рисунок 2 - 3D модель ПЭНД

В процессе создания ПЭНД нами были проведены ряд лабораторных экспериментов направленные на совершенствование конструкции электровакуумного нагревателя, которые были выполнены в виде медных трубок диаметром 20, 28, 32, вес от 270 до 530 гр, длина от 250 до 450 мм, мощность нагревателя 60, 80 и 100 Вт. Объем теплоносителя от 10 до 15 мл. Давление внутри трубки 4-10 кПа (0,04-0,1 Атм). Температура, °С. Всего нами изготовлено и испытано 40 электровакуумных нагревателей. Некоторые результаты представлены на графиках зависимостей на рисунках 4 и 5.

На рисунке 3, представлен, график зависимости изменения температуры от времени нагрева для трубок с объемом 10 и 15 мл. Исследовалась трубка электровакуумного нагревателя с параметрами медь диаметром 28 мм, вес 355 гр, длина 310 мм, мощность нагревателя 80 Вт. Объем теплоносителя 10 и 15 мл. Давление внутри трубки 5,066 кПа (0,05 Атм).

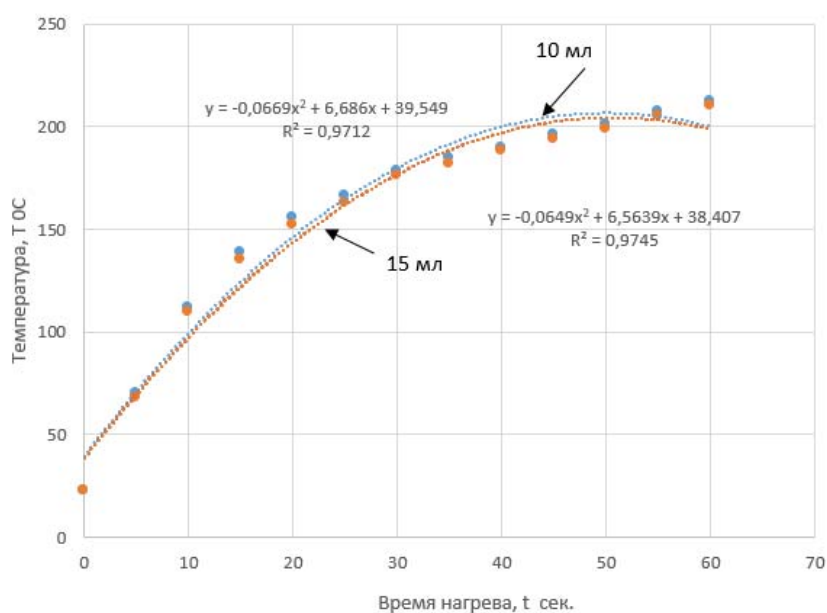

Рисунок 3 График зависимости изменения температуры от времени нагрева для трубок с объемом 10 и 15 мл.

На рисунке 4, представлен, график зависимости изменения температуры от объема теплоносителя от 5 до 15 мл. Исследовалась трубка электровакуумного нагревателя с для трубки с параметрами медь диаметром 20 мм, вес 368 гр, длина 305 мм, мощность нагревателя 80 Вт. Объем теплоносителя 10 и 15 мл. Давление внутри трубки 4,053 кПа (0,04 Атм). Предположительно, что при переходе на давление 0,01 Атм (1,01 кПа) эффективность работы трубки можно повысить на 15-20 %.

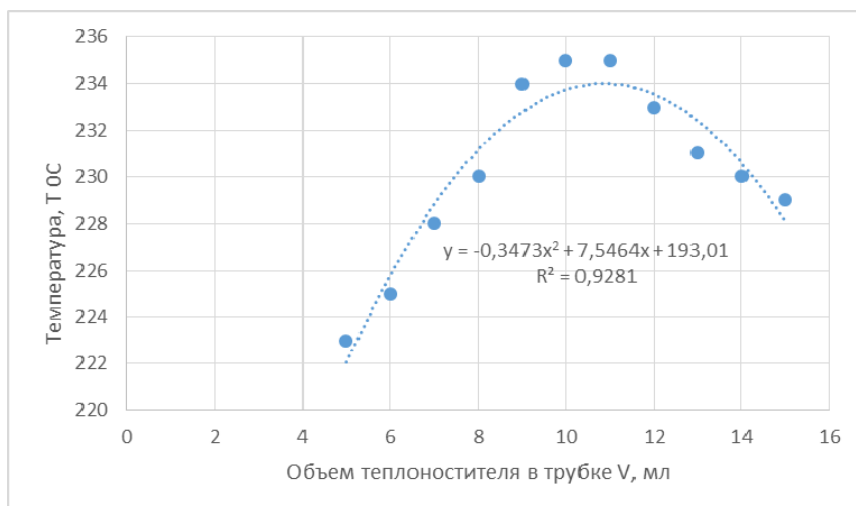

Рисунок 4 График зависимости изменения температуры от объема теплоносителя от 5 до 15 мл.

Нами проведены опыты связанные с определением массы электровакуумного нагревателя мощность 80 Вт. Объем теплоносителя 10 и 15 мл. Давление внутри трубки 5,066 кПа (0,05 Атм). При увеличении массы температура поверхности нагревателя снижается. Испытания проведены с 5 образцами различной массы при нагреве от 130⁰ до 216⁰ С массой соответственно от 230 до 530 грамм [8]. Установлена зависимость изменения температуры поверхности корпуса электровакуумного нагревателя от его массы, график приведен на рисунке 5. ПЭНД имеет автоматическую регулировку мощности в зависимости от внешней температуры окружающей среды в помещении, поэтому при необходимости электровакуумный нагреватель имеет значительный запас динамического диапазона для регулировки.

Хочется отметить, что современные электрообогреватели обладают низкими показателями ремонтпригодности, это приводит к тому что потребитель не в состоянии самостоятельно выполнить ремонт и вынужден обращаться в специализированные организации, выполняющие ремонт, с одной стороны это правильно, что производитель исключает возможность самостоятельного ремонта на дому, но в мастерских не всегда могут помочь в ремонте, порой просто отсутствуют необходимые запасные части [9]. Секции ПЭНД имеют унифицированную конструкцию и позволяют выполнить ремонт самостоятельно.

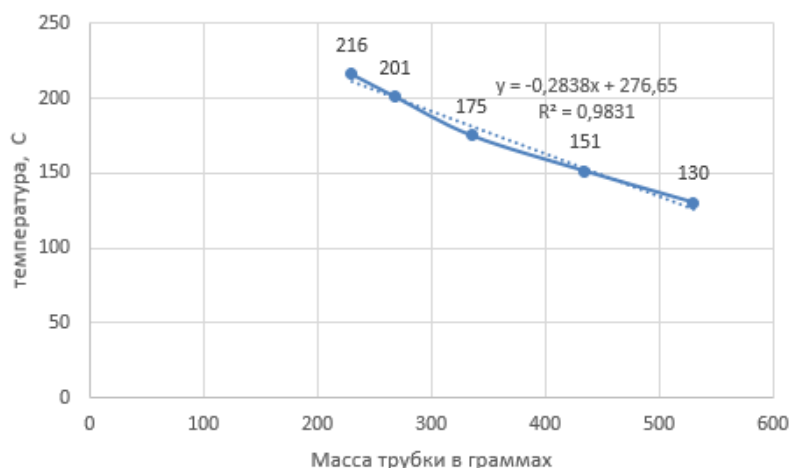

Рисунок 5 – Зависимость температуры поверхности корпуса электровакуумного нагревателя от его массы

Энергосберегающий паровой электрообогреватель низкого давления является экономичной заменой традиционному масляному радиатору, он может составить достойную конкуренцию уже существующим электрообогревателям. Технологическим преимуществом является высокая эффективность транспортировки тепла внутри системы без потерь [10]. Главное экономическое

преимущество ПЭНД это более низкое потребление электроэнергии оно составляет до 1,3 раза меньше по сравнению масляным электрообогревателем, высокая надежность и длительный срок службы. ПЭНД является абсолютно безопасный в плане взрыва или возникновения пожара при утечке или падении на пол [11-12]. В место дорогостоящего синтетического масла используется вода, что существенно удешевляет и облегчает конструкцию электрообогревателя. Низкие материальные затраты на монтаж и эксплуатацию системы теплоснабжения не достижимые конкурентами, 100% автоматизация с возможностью согласования с системой «Умный дом». Перспективы дальнейшего развития и внедрения разработанных технологий. Использование технологии ПЭНД может иметь мультипликационный эффект для создания радиаторах отопления с жидким теплоносителем, это позволит снизить их металлоёмкость и стоимость, без потери потребительских качеств. Есть возможность использовать нашу технологию в системах «Теплый пол».

Список использованных источников:

1. Козлов С.В. Современные высокоэффективные автономные энергосберегающие системы отопления // «Новости теплоснабжения» №8 (84) 2007г.
2. Усадский Д.Г., Фокин В.М. Экспериментальное определение теплотехнических свойств и параметров парокапельного нагревателя в стационарном тепловом режиме // Вестник ВолгГАСУ. Сер.:Строительство и архитектура. Волгоград: ВолгГАСУ, 2011. Вып. 21(40). С.
3. Аметистов Е. В. Основы теории теплообмена. М.: Изд. МЭИ, 2000. 242 с.
4. Безродный М. К., Пиоро И. Л., Костюк Т. О. Процессы переноса в двухфазных термосифонных системах: Монография. Киев: Факт, 2003.
5. Варфоломеев Ю.М., Кокори О.Я. Отопление и тепловые сети: Учебник. – М.: Инфра-М, 2006. – 480с
6. Братенков В.Н., Хаванов П.А., Вэскер Л.Я. Теплоснабжение малых населенных пунктов. М. Стройиздат. 1988г. 223с.
7. Дмитриев А.Н., Монастырев П.В., Сборщиков С.Б. Энергосбережение в реконструируемых зданиях. М.: Издательство АСВ, 2008. 208 с.
8. Радиатор отопления. Патент на полезную модель № 2816 Зарегистрирован в Государственном реестре полезных моделей Республики Казахстана, 24.04.2018
9. Радиатор отопления. Патент на изобретение Республики Казахстан, опубл. 16.05.17, № 32156.
10. <http://tehnikaland.ru/klimaticheskaya-tehnika/istoriya-izobreteniya-obogrevatelya.html>
11. <https://www.ozon.ru/context/detail/id/34990846/>
12. <http://www.aif.ru/food/household>

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

Али Джаванширович Мехтиев

Вячеслав Викторович Югай

Алия Даулетхановна Алькина

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Павел Михайлович Ким

«Конструктор - 2014» ЖШС. Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЭЛЕКТРВАКУУМ ЖЫЛЫТУ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Энергия үнемдеудің жалпы әлемдік дамуының қазіргі заманғы үрдістерінде ғимараттар мен құрылыстарды жылумен жабдықтау жүйелерінің тиімділігін арттыру жоғары технологиялық және төмен энергияны қажетсінетін электр жабдықтарын енгізбестен толық көлемде іске асырыла алмайды. Әртүрлі мақсаттағы қашықтағы объектілерді жылумен жабдықтау айтарлықтай шығындармен сүйемелденеді, өйткені жылу тасымалдағышқа елеулі қашықтықты еңсеруге тура келеді, кейбір жағдайларда объектіні жылу орталығына қосу техникалық проблемаларға немесе құбырларды монтаждауға елеулі материалдық шығындарға байланысты мүмкін емес. Шешімдердің бірі төмен қысымды бу электр жылытқышын енгізу болуы мүмкін. Бұл қыздыру элементінің принципті жаңа құрылымы бар жаңа буын электр жылытқышы. Онда электр спиралының тиімділігі мен дәстүрлі жылу радиаторының жайлы жылуы үйлеседі.

Кілтті сөздер: радиатор, электр жылытқышы, энергия үнемдеу, жылыту жүйесі, жылыту құрылғысы, жылыту.

Mehtiyev Ali
Yugay Vyacheslav
Alkina Alia
Karaganda State Technical University, Karaganda, The Republic of Kazakhstan
Kim Pavel

LLP «Konstruktor – 2014», Karaganda, The Republic of Kazakhstan
ELECTROVACUUM HEATING ELEMENTS

Improving the efficiency of heat supply systems for buildings and structures in the current trends in the global development of energy saving cannot be fully realized without the introduction of high-tech and low-energy-intensive electrical equipment. The heat supply of remote objects for various purposes is accompanied by significant losses, since the coolant has to cover considerable distances, in some cases the connection of the object to the heating plant is impossible due to technical problems or considerable material costs for the installation of pipelines. One solution could be the introduction of a low-pressure steam electric heater. This is a new generation electric heater with a fundamentally new design of the heating element. It combines the efficiency of an electric spiral and the comfortable warmth of a traditional heating radiator.

Keywords: radiator, electric heater, energy saving, heating system, heating device, heating.

List of references:

1. Kozlov S.V. Modern high-performance autonomous energy-saving heating systems // "Heat supply news" №8 (84) 2007.
2. Usadsky D.G., Fokin V.M. Experimental determination of thermal properties and parameters of a steam-droplet heater in a stationary thermal model // VolgGASU Bulletin. Ser.: Building and architecture. Volgograd: VolgGASU, 2011. Vol. 21 (40).p
3. Ametistov E.V. Fundamentals of the theory of heat transfer. M.: Publ. MEI, 2000. 242 p.
4. Bezrodny M. K., Pioro I.L., Kostyuk T.O. Transfer processes in two-phase thermosiphon systems. Monograph. Kiev: Fact, 2003
5. Varfolomeev, Y.M., Kokori O.Y. Heating and heating networks. Textbook. - M.: Infra-M, 2006. - 480s
6. Bratenkov V.N., Khavanov P.A., Vasker L.Y. Heat supply of small settlements. M. Stroyizdat. 1988 223p.
7. Dmitriev A.N., Monastirev P.V., Collectors S.B. Energy saving in reconstructed buildings. M Publishing House DIA, 2008. 208 p.
8. Radiator. Utility Model Patent No. 2816 Registered in the State Register of Utility Models of the Republic of Kazakhstan, 24.04.2018
9. Radiator. Patent for the invention of the Republic of Kazakhstan, publ. 16.05.17, No. 32156.
10. <http://tehnikaland.ru/klimaticheskaya-tehnika/istoriya-izobreteniya-obogrevatelya.html>
11. <https://www.ozon.ru/context/detail/id/34990846/>
12. <http://www.aif.ru/food/household>

УДК 51-74:636.085.552

МРНТИ 65.31.13

Боровский Александр Юрьевич
niizpp_pprs@mail.ru
Кизатова Маржан Ержановна
marzhany87@mail.ru
Султанова Мадина Жумахановна
sultanova.2012@mail.ru
Абдрахманов Хамза Абдуллович
hake57@mail.ru

Астанинский филиал Товарищество с ограниченной ответственностью «Казахский Научно-Исследовательский Институт перерабатывающей и пищевой промышленности», Нур-Султан, Республика Казахстан

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ПОЛУЧЕНИЯ КОМБИНИРОВАННЫХ КОРМОВ

Оптимизации процесса производства возможна только при актуально подобранном плане исследования, качественно проведенных опытах и правильно обработанных результатах. В процессе

работы составлена матрица планирования эксперимента, на основании которой проведены опыты по экструдированию отходов масличных культур. Результаты исследований обработаны и получены математические модели оптимизации.

Ключевые слова: экструдирование, математическая обработка, трехфакторный эксперимент, полнофакторный эксперимент, комбинированные корма, обменная энергия, оптимальный режим.

В Казахстане одной из актуальных проблем в сельском хозяйстве является большое количество не утилизированных отходов масличных культур, а в молочном скотоводстве – повышение содержания жира и белка в молоке. Современная кормовая база не позволяет организовать полноценное и сбалансированное кормление животных, что влечет за собой использование генетического потенциала продуктивности скота только на 40-60%. Для повышения уровня белка и жира в молоке необходимо придерживаться следующих основных рекомендаций: увеличить общее количество скармливаемых кормов; обеспечить необходимое разнообразие кормов; рацион должен быть сбалансирован по энергии, белку, клетчатке, минеральным веществам и витаминам; корма должны быть высокого качества [1].

В настоящее время общая потребность отраслей животноводства и птицеводства в комбикормах составляет порядка 5 млн. тонн в год. К примеру, на 2017 год фактическая обеспеченность комбикормами за счет отечественного производства была на уровне 20%. К 2021 году планируется увеличить объемы производства комбикормов в стране от 1,0 до 2,5 млн. тонн в год [2].

Проведенные исследования по составу полученных отходов северного региона РК показали, что в зависимости от применяемой на предприятии технологии, химический состав отходов одних и тех же культур различен. Например, содержание сырого протеина у рапса достигает 15,3%, содержание жира соответственно 32,0%. В химическом составе исследованных отходов льна также отмечается достаточное количество протеина - до 21,7%, сырого жира - до 32,4%, которое можно использовать в рационах кормления животных для повышения молочной продуктивности.

Экструзионная технология является одним из видов углубленной переработки комбикормового сырья. Применяемые при этом экструдеры позволяют совместить ряд операций - перемешивание, сжатие, нагрев, стерилизацию и формовку в одной машине, проводить их быстро и непрерывно – практически одновременно.

Использование экструдеров в технологическом процессе производства комбикормов обеспечивает глубокие биохимические превращения питательных веществ – углеводов, клетчатки, белков.

Преимущества экструзионного метода переработки отходов по сравнению с традиционными (в котлах-утилизаторах) заключаются не только в приоритете этой технологии с точки зрения охраны окружающей среды (практически полное отсутствие отходов, выбросов и вредного запаха), но и значительно меньшими затратами на переработку, высокой степенью стерилизации, которая делает безопасными отходы, могущие содержать патогенные и болезнетворные микроорганизмы [3]. Также экструзионный метод позволяет повысить питательность и биологическую ценность получаемых кормов.

Особое внимание стоит обратить на более высокую усвояемость получаемого продукта (на 25-30% выше обычного), что позволяет увеличить привесы при кормлении (по сравнению с традиционным кормом) и резко уменьшить объем отходов жизнедеятельности.

В результате работы проведено экструдирование отходов послеуборочной обработки масличных культур произрастающих в Северном Казахстане (лен).

Отработка режимов экструдирования отходов масличных культур была проведена на линии по экструдированию кормов, которая состоит из дробилки, смесителя, бункеров для отволаживания и экструдера.

С целью определения оптимального режима получения корма на основании качественных показателей, были изучены зависимости влияния диаметра фильеры (D , мм), влажности исходного сырья (W , %), скорости подачи сырья (v , Гц) на обменную энергию (q , МДж/кг).

Для получения математической модели технологического процесса по получению экструдированного кормового сырья из отходов льна, представляющую собой уравнение регрессии, использовали ротатабельный план второго порядка, при котором число факторов составляло 3, число опытов плана более 20, число опытов в нулевой точке составило 6 и число коэффициентов уравнения - 10. Кодировка интервалов и уровней варьирования входных факторов представлена в таблице 1.

Таблица 1 - Кодировка интервалов и уровней варьирования входных факторов

Факторы		Уровни варьирования					Интервалы варьирования
натуральные	кодированные	-1,68	-1	0	+1	+1,68	
D , мм	x_1	5.3	6	7	8	8.6	1
W , %	x_2	7.3	8	9	10	10.6	1
v , Гц	x_3	1.7	3.4	5.8	8.2	9.8	2.4

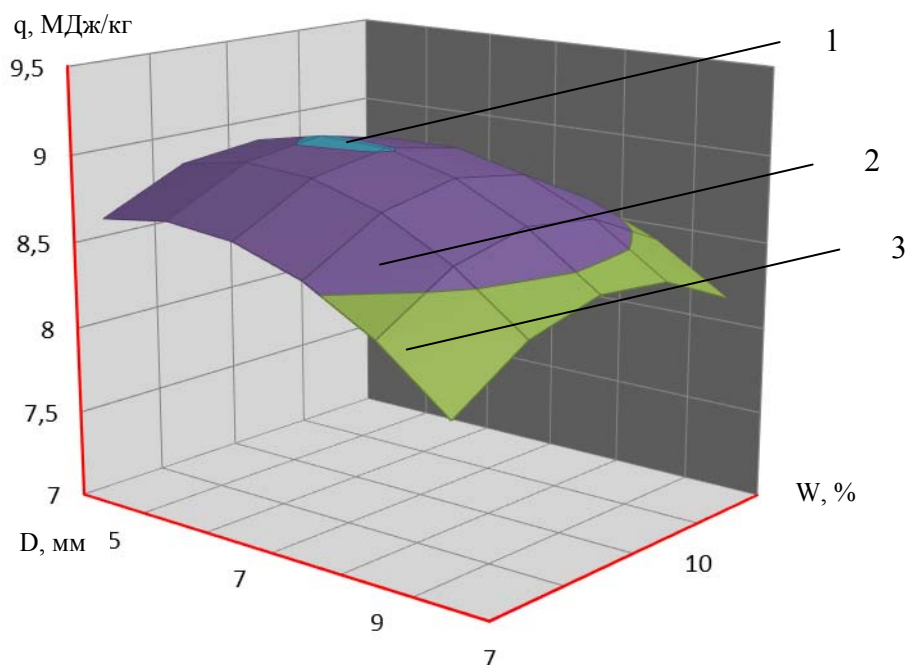
В результате работы проведено 2 серии экспериментов по экструдированию отходов масличных культур, при крупности частиц кормовой смеси - 3 мм, и крупности частиц кормовой смеси - 1,5 мм.

Далее осуществили поиск оптимума функций откликов для построения математической модели, которые представляют собой уравнения регрессии.

Таким образом, уравнения регрессии для режимов получения экструдата из отходов льна, основанная на содержании обменной энергии в конечном продукте представлена в формуле (1):

$$y = 9,010637974 - 0,0593652x_1 - 0,006986208x_2 + 0,105716904x_3 + 0,01375x_1x_2 - 0,04125x_1x_3 - 0,02375x_2x_3 - 0,04780719x_1^2 - 0,08317124x_2^2 + 0,007007088x_3^2; \quad (1)$$

После канонического преобразования моделей второго порядка были получены уравнения регрессии, на основе которых строили модель в трехмерном пространстве, характеризующую зависимость влияния диаметра фильеры (D , мм), влажности исходного сырья (W , %), скорости подачи сырья (v , Гц) обменную энергию (q , МДж/кг). На рисунках 1-2 приведены графические изображения графиков зависимостей $q_n=f(D,W)$, для крупности частиц кормовой смеси 3 мм и 1.5 мм.

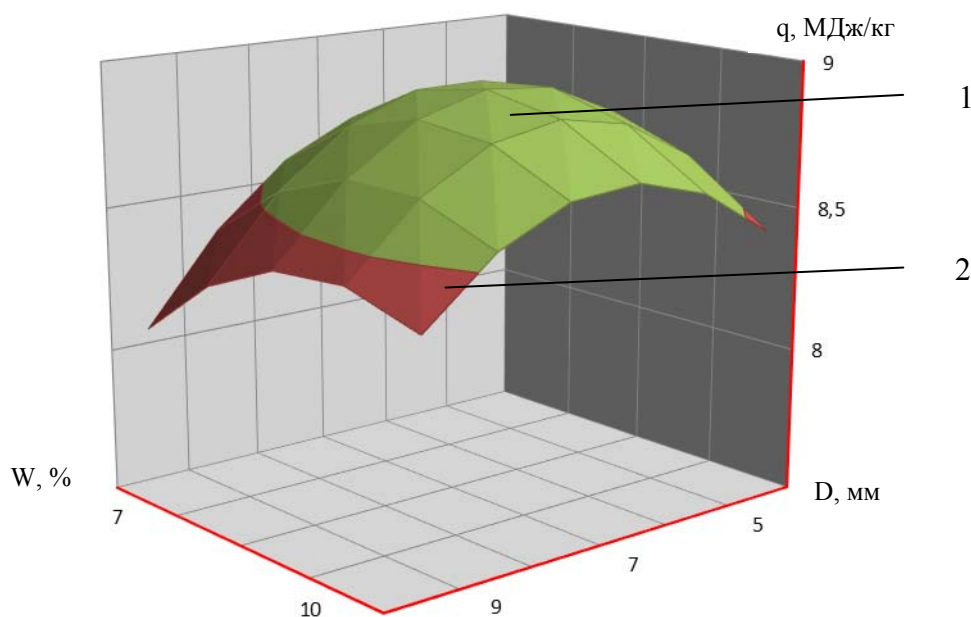
- 1 – зона оптимума и зона с обменной энергией 9-9,5 МДж/кг;
- 2 – зона снижения и зона с обменной энергией 8,5-9 МДж/кг;
- 3 – зона минимума и зона с обменной энергией 8-8,5 МДж/кг.

Рисунок 1 - Трехмерная модель в пространстве, характеризующая зависимость $q_n=f(D,W)$ диаметра фильеры (D , мм) и влажности исходного сырья (W , %) на обменную энергию (q , МДж/кг) при крупности частиц кормовой смеси 3 мм

Мониторинг полученных результатов показал, что обменная энергия q с увеличением диаметра фильеры понижается с 9,35 до 8,59 МДж/кг, а увеличение влажности до 9% приводит к увеличению q и при дальнейшем увеличении W обменная энергия начинает снижаться.

Так, например, при $D = 5,3$ мм и $W = 9\%$ обменная энергия составляет 9,09 МДж/кг, в тоже время увеличение значений диаметра фильеры приводило к колебанию значений обменной энергии: при $D = 6$ мм, $q = 8,85-8,97$ МДж/кг; $D = 7$ мм, $q = 8,64-8,74$ МДж/кг; $D = 8$ мм, $q = 8,8-9,03$ МДж/кг; $D = 8,6$ мм, $q = 8,59$ МДж/кг.

Однако увеличение значений диаметра фильеры (D , мм) до 8.6 мм и увеличение влажности (W , %) исходного сырья до 10,6 %, приводило к снижению обменной энергии (q , МДж/кг) до 8,59 МДж/кг.

1 – зона с содержанием обменной энергии 8,5-9 МДж/кг

2 – зона с содержанием обменной энергии 8-8,5 МДж/кг

Рисунок 10 - Трехмерная модель в пространстве, характеризующая зависимость $q_n = f(D, W)$ диаметра фильеры (D , мм) и влажности исходного сырья (W , %) на обменную энергию (q , МДж/кг) при крупности частиц кормовой смеси 1,5 мм

Анализ полученных результатов показал наличие двух ярко выраженных зон: 1-я с содержанием обменной энергии 8,5-9 МДж/кг, в диапазоне значений $D = 5-8$ мм и $W = 7-10$ %; 2-я характеризуется значениями 8-8,5 МДж/кг в диапазоне значений $D = 9$ мм и $W = 7-10$ %. Динамика изменения содержания обменной энергии (q , МДж/кг) наблюдается в синусоидном виде при фиксированной влажности с увеличением диаметра фильеры, так же при фиксированном значении фильеры с увеличением влажности.

Приведенные зависимости $q_n = f(D, W)$, $q_n = f(D, v)$, $q_n = f(W, v)$ от переменного параметра технологического процесса получения экструдата из отходов льна при крупности частиц кормовой смеси 1,5 мм и 3 мм – D (мм), W (%), v (Гц), позволяют с достаточной точностью прогнозировать изменение значений критериев оптимизации q в исследуемом диапазоне значений факторов – обменная энергия q (МДж/кг). При этом можно установить доминирующее влияние каждого исследуемого фактора на качественные показатели конечного продукта, что позволяет с достаточным приближением описать процесс получения экструдата из отходов льна. Полученные результаты позволяют оптимизировать исследуемый процесс путем применения разработанной математической модели.

Список использованных источников:

1. Куренная В.В. Народно-хозяйственное значение масличного подкомплекса АПК: современные тенденции. Агропродовольственная экономика: науч.-практ. электр. журнал «Агропродовольственная экономика» г.Нижний Новгород. №04/2017. – 45 с.
2. Интернет ресурс [http:// foodindustry.kz/obshhij-obzor-maslichnogo-rynka-kazahstana](http://foodindustry.kz/obshhij-obzor-maslichnogo-rynka-kazahstana)
3. Использование малоценного растительного сырья и отходов в кормлении с/х животных // «АПК Эксперт». – 2011. – №1-2. – С.52

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Александр Юрьевич Боровский
Маржан Ержанқызы Кизатова
Мадина Жумаханқызы Сұлтанова
Хамза Абдуллоевич Абдрахманов**

**«Қазақ қайта өңдеу және тағам өнеркәсіптері ғылыми-зерттеу институты» ЖШС
Астана филиалы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан
КОМПЬЮТЕРЛІ ТАҒАЙЫНДАУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ПРОЦЕСІНІҢ
МАТЕМАТИКАЛЫҚ БАЗАСЫ**

Өндіріс процесін оңтайландыру тек өзекті таңдалған зерттеу жоспарында, сапалы жүргізілген тәжірибелерде және дұрыс өңделген нәтижелерде ғана мүмкін болады. Жұмыс барысында майлы дақылдардың қалдықтарын экструдаттау бойынша тәжірибе жүргізу негізінде эксперимент матрицасын жоспарлау құрастырылды. Зерттеу нәтижелері өңделіп, және оңтайландырудың математикалық модельдері алынды.

Кілтті сөздер: экструзия, математикалық өңдеу, үш факторлы эксперимент, толық факторлы эксперимент, аралас жем, алмасу энергиясы, оңтайлы режим.

**Borovsky Alexander
Kizatova Marzhan
Sultanova Madina
Abdrakhmanov Hamza**

**Astana branch «Kazakh research institute of processing and food industry» LTD, Nur-Sultan,
Kazakhstan**

MATHEMATICAL BASES OF THE TECHNOLOGICAL PROCESS OF OBTAINING COMBINED FEEDS

Optimization of the production process is possible only with the currently selected research plan, qualitatively conducted experiments and correctly processed results. In the process of work, an experiment planning matrix was drawn up, on the basis of which experiments on the extrusion of oilseed wastes were carried out. The research results are processed and mathematical optimization models are obtained.

Keywords: extrusion, mathematical processing, three-factor experiment, full-factor experiment, combined feed, exchange energy, optimal mode.

List of references:

1. Kurenaya V.V. The national economic importance of the oilseed subcomplex of the agroindustrial complex: current trends. Agri-food economy: scientific-practical. electr. Journal "Agri-Food Economy" Nizhny Novgorod. №04 / 2017. - 45 s.
2. Internet resource [http:// foodindustry.kz/obshhij-obzor-maslichnogo-rynka-kazahstana](http://foodindustry.kz/obshhij-obzor-maslichnogo-rynka-kazahstana)
3. The use of low-value plant materials and waste in the feeding of farm animals // “APK Expert”. - 2011. - №1-2. - P.52

Маржан Ержановна Кизатова
marzhany87@mail.ru
Мадина Жумахановна Султанова
sultanova.2012@mail.ru
Хамза Абдуллоевич Абдрахманов
hake57@mail.ru
Александр Юрьевич Боровский
niizpp_pprs@mail.ru

«Қазақ қайта өңдеу және тағам өнеркәсіптері ғылыми-зерттеу институты» ЖШС Астана филиалы, Нур-Султан, Қазақстан

МАЙЛЫ ДАҚЫЛДАРДЫҢ ҚАЛДЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ӨНДЕУДІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӘДІСТЕРІ

Қазақстанда ауыл шаруашылығындағы өзекті мәселелердің бірі – қайта өңделмейтін майлы дақылдар қалдығының көп мөлшері, ал сүтті мал шаруашылығында-сүттегі май мен ақуыз құрамының артуы болып табылады.

Қазіргі заманғы жемшөп базасы жануарларды толыққанды және теңдестірілген азықтандыруды ұйымдастыруға мүмкіндік бермейді, бұл мал өнімділігінің генетикалық әлеуетін тек 40-60% - ға ғана пайдалануға әкеп соғады. Сүттегі ақуыз бен май деңгейін арттыру үшін мынадай негізгі ұсынымдарды ұстану қажет: қоректендірілетін азықтың жалпы санын арттыру; азықтың қажетті әртүрлілігін қамтамасыз ету; рацион энергия, ақуыз, талшық, минералды заттар мен витаминдер бойынша теңдестірілген болып; азықтар жоғары сапалы болуы тиіс.

Мақалада майлы дақылдардың қалдықтарын талдау берілген, сондай-ақ оларды өңдеудің заманауи әдістері берілген. Құрама жем компоненттерінің сіңімділігін арттыру үшін оны өңдеудің әртүрлі тәсілдерін қолданады, олардың есебінен тағамдық құндылығы артады.

Ключевые слова: майлы дақылдардың қалдықтары, рапс, сафлор, зығыр, күнбағыс, өңдеу, экструзия.

Құрама жем өнеркәсібі халық шаруашылығының маңызды міндеттерінің бірін орындауға арналған: мал шаруашылығының өнімділігін арттыру - ауыл шаруашылығы өндірісінің басты салаларының бірі. Халықтың негізгі тамақ өнімдеріне, ал жеңіл өнеркәсіп - шикізатқа деген өсіп келе жатқан қажеттіліктері мал шаруашылығы саласын тез дамытуды талап етеді. Бұл бағытты табысты дамыту, өз кезегінде, дамыған және мықты жем базасы негізінде мүмкін, оны құруда құрама жем өнеркәсібі үлкен рөл атқарады. Ол мал шаруашылығы және құс шаруашылығы шаруашылықтарын жануарларға қажетті нәрлі заттар: ақуыздар, көмірсулар, майлар, минералды элементтер мен витаминдер бар жоғары құнарлы құрама жеммен қамтамасыз етуге арналған.

Қазіргі уақытта мал шаруашылығы мен құс шаруашылығы салаларының құрама жемге деген жалпы қажеттілігі жылына шамамен 5 млн.тоннаны құрайды. Елде бар құрама жем зауыттарының қуаты ауыл шаруашылығы малдарын барлық қажеттіліктен 48% құрама жеммен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Мысалы, 2017 жылы отандық өндіріс есебінен құрама жеммен нақты қамтамасыз етілуі 20% деңгейінде болды. 2021 жылға қарай елде құрама жем өндіру көлемін жылына 1,0 млн. тоннадан 2,5 млн. тоннаға дейін ұлғайту жоспарлануда [2].

Құрама жем өндірісі негізінен өсімдік шаруашылығы өнімдерін шикізат ретінде қолдануға негізделген. Бұл ретте мәдени өсімдіктердің тұқымдарын бастапқы тазалау және қайта өңдеу қалдықтары – жанама өнім, I және II санаттағы қалдықтар айтарлықтай үлесті құрайды. Май өнеркәсібінде бұдан басқа құрама жем өндірісіне арналған шикізатқа Күнжара, шроттар жатады. Қайта өңдеу және тазалау кезінде алынатын қалдықтардың көлемі айтарлықтай болады - жаппай қабылдау кезеңінде, майлы тұқымның түсу көлемі 1 000 – 1 500 т / тәул. кәсіпорындарда тәулігіне 100-120 т қалдықтар пайда болады [3]. Мысалы, 2017 жылы май саласы кәсіпорындарының өндірісін талдауда алынған қалдықтардың көлемі шамамен 85 000 тоннаны құрағанын көрсетті.

Жоғарыда айтылғандай, ҚР-да Өсімдік шаруашылығы саласындағы өзекті проблемалардың бірі майлы дақылдар қалдықтарының едәуір көлемін кәдеге жарату болып табылады, шығару шығындарынан басқа, кәсіпорындар оларды өз аумағында уақытша жинауға шығын келтіреді, бұл экологиялық жағдайды нашарлатады және соңғылардың өздігінен жануына қауіп төндіреді. Осыған байланысты, өсімдік шаруашылығының май саласының қалдықтарын құрама жем өндірісінде қолдану кәдеге жаратудың және қосымша шикізат базасының проблемалық міндеттерін шешеді.

Майлы дақылдарды өндіру және қайта өңдеу аграрлық азық-түлік секторын дамытудың перспективалық бағыты болып табылады. Майлы дақылдардың тұқымдары, біріншіден, өсімдік майын өндіруге арналған шикізат болып табылады. Өсімдік майы органикалық дизель отынын алмастырушы болып табылатын биодизель өндірісі үшін бастапқы шикізат болып табылады, майлы дақылдарды қайта өңдеу процесінде малдарды азықтандыру рационында бағалы ақуыз компоненті болып табылатын күнжара мен шроттарды алады.

Қазақстанның табиғи және топырақ жағдайлары халықаралық нарықтарда табысты бәсекелесе алатын түрлі майлы дақылдарды өсіруге мүмкіндік береді. Бұл Қазақстан үшін дәстүрлі күнбағыс, мақта дақылдарына да, сондай – ақ шағын аудандарды алып жатқан, бірақ белсенді дамып келе жатқан соя, рапс, мақсары және басқа да дақылдарға да қатысты.

Майлы дақылдар өндірісі көлемінің ұлғаюы негізінен өсімдік майларын пайдалану және оларды өндіру салаларының кеңеюіне, сондай-ақ соңғы жылдары экспорттық әлеуеттің жоғары деңгейіне байланысты. Осы өндірістің рентабельділігін арттыру да маңызды рөл атқарады. Республиканың солтүстік өңірінде майлы дақылдар тұқымдарын өндіру соңғы 3 жылда өндіріс көлемінің 12 еседен астамға артуы байқалады.

Майлы дақылдарды өндіру және дайындау және майлы шикізатты одан әрі қайта өңдеу, өз кезегінде қалдықтардың едәуір санының пайда болуына себеп болып табылады. Майлы тұқымдардың қалдықтарын қайта өңдеу технологиясы бүгінгі таңда аса қажет және өзекті болып табылады. Мұндай технологияны әзірлеу үшін тұқымды қайта өңдеуден алынатын қалдықтардың көлемі мен құрамы, сондай-ақ кәдеге жарату және қайта өңдеу тәсілдері бойынша егжей-тегжейлі талдау жүргізу қажет.

Қазіргі уақытта мал шаруашылығы мен құс шаруашылығы салаларының құрама жемге деген жалпы қажеттілігі жылына шамамен 5 млн.тоннаны құрайды. Алайда, өндірістің өзіндік құнының жоғары болуына байланысты елімізде бар құрама жем зауыттары бүгінде толық емес жүктемемен жұмыс істейді – жобалық қуаттың 48% - ы. Бұдан басқа, мал азығын өндіру кәсіпорындарында қолданылатын негізгі шикізат астық өнімі болып табылады [3].

Майлы дақылдарды жинаудан кейінгі өңдеу қалдықтарында негізінен негізгі өнімнің кондициялық емес бөлігі – ұсақ, қуыс, бүлінген тұқымдар бар болады. Бірақ, тұтастай алғанда, бұл масса 20 – дан 63% - ға дейінгі майы бар, аминқышқыл құрамы бойынша жақсы теңдестірілген ақуызы бар майлы дақылдардың тұқымдары, оған аргинин (жүгері мен бидай дәніне қарағанда 2 есе көп), гистидин, лизин және басқа да алмастырылмайтын аминқышқылдары кіреді. Сондықтан майлы дақылдардың ақуыздары азықтық және тағамдық ақуыздың маңызды қосымша көзі болып табылады, бұл ақуыз проблемасын шешуде үлкен маңызға ие.

Ауыл шаруашылығы өндірісі қалдықтардың және қайта өңдеудің жанама өнімдерінің едәуір санымен сипатталады. Майлы дақылдардың тұқымдарын жинағаннан кейін өңдеу кезінде астық қабылдау кәсіпорындарында негізгі және жанама өнімдер, сондай-ақ МЕМСТ 10854 сәйкес Май тұқымдарында ірі арамшөпті қоспаға, анық көрінетін арамшөпті және майлы қоспаларға бөлінетін қалдықтар алады. Сонымен қатар май тұқымдарында зиянды және ерекше есепке алынатын қоспалар, металл қоспалары, малтатас болуы мүмкін. 1-кестеде қалдықтарды санаттар бойынша жіктеу келтірілген.

1 Кесте - Қалдықтарды жіктеу

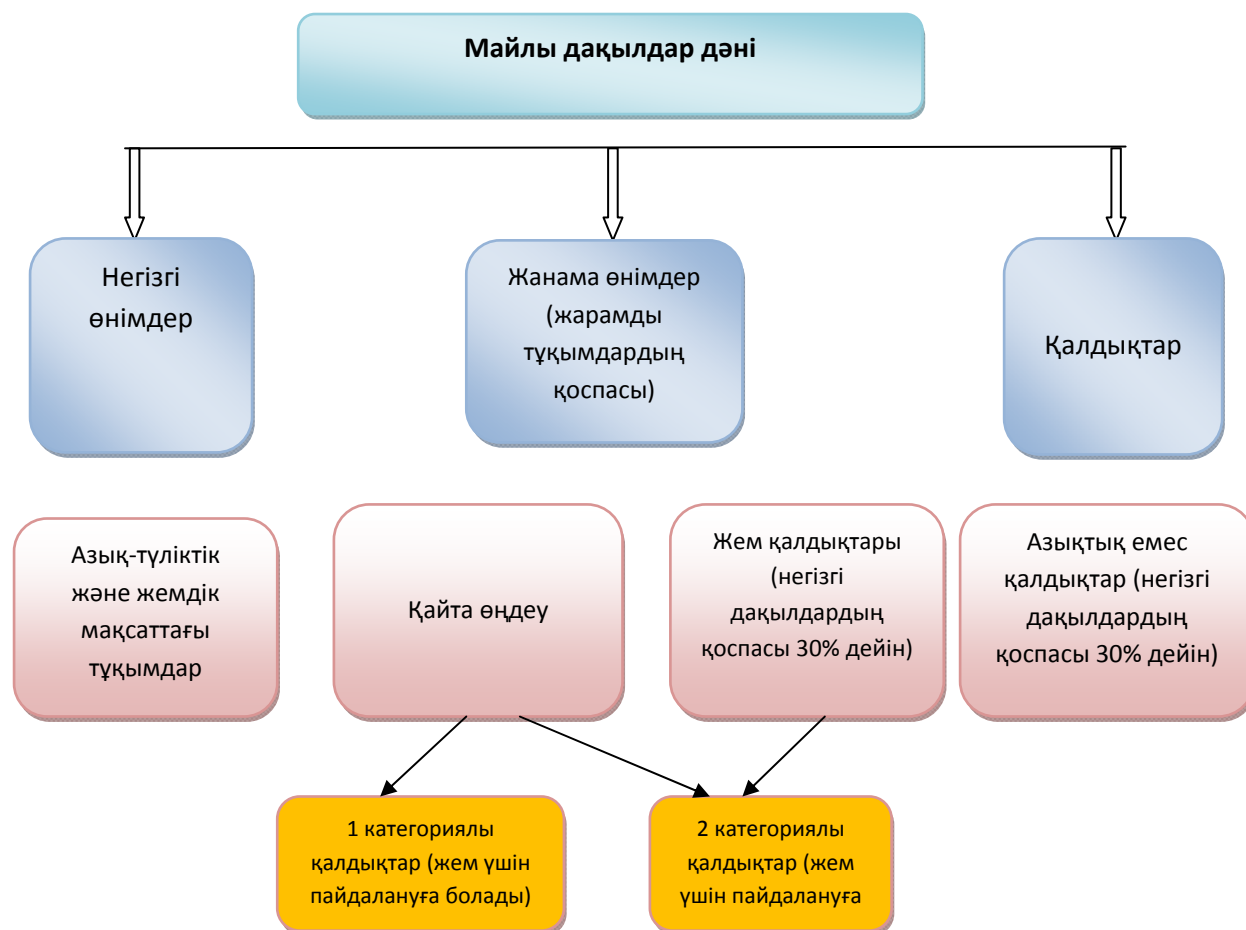
Категория	Пайдалы тұқымдардың құрамы, %
I категория	30-дан 50-ге дейін (қоса алғанда), 10-нан 30-ға дейін (қоса алғанда)
II категория	2-ден 10-ға дейін (қоса алғанда)
III категория	2-ден артық емес

Рапс қалдықтарын пайдалану. Негізгі және аралық егістіктерде өсірілетін басқа дақылдармен қоспадағы рапстың жасыл массасы сүрлем, пішендеме, шөп ұнын дайындау үшін пайдаланылады және ақуыз құрамы бойынша бұршақты дақылдарға жол бермейді. Жасыл азық шырынды, жақсы

сінімді, клетчатканың болмашы құрамымен ерекшеленеді. Жемдік мақсаттарға тұз рапсын да пайдалануға болады, оны басқа сүрлемді салғанда қосады.

Сафлор қалдықтарын пайдалану. Сафлор жапырақшаларынан алынған картаминді (сафлора пигменті) кілем өндірісінде және Маталарды бояу үшін, сондай-ақ кулинарияда шафран алмастырғыш ретінде қолданады. Сафлор тұқымы мен өсімдігі биоотын дайындау үшін пайдаланылады, сондай-ақ тұқым сәндік құстарды азықтандыру үшін белсенді пайдаланылады. Сабақтар, тамырлар және лузга - биоотын және қағаз өндірісі үшін шикізат. Күнжара сафлор көп ақуызы бар ауыл шаруашылығы жануарларына арналған жем ретінде қолданылады (15-40%). Оны тыңайтқыштар және отын ретінде де жиі қолданады.

1-суретте майлы дақылдар қалдықтарының сипаттамасы келтірілген.

1 сурет – Майлы дақылдар қалдықтарының сипаттамасы

Зығыр қалдықтарын пайдалану. Соңғы уақытта әлемде майлы зығыр тұқымдарын да, талшықтарын да кешенді пайдалану байқалады. Қағаз және целлюлоза-қағаз өнеркәсібінде зығыр табақтарын, майлықтарды, дастархандарды және киімдерді өндіру үшін, сондай-ақ пергаментті және темекі сияқты ұсақ ұнтақты қағаз үшін зығыр өсімдіктерінің сабақтарындағы талшық пайдаланылады. Қысқа зығыр талшықтары медициналық бұйымдарды, мысалы, бинттер дайындау үшін мақтамен немесе басқа талшықтармен араласуы мүмкін. Жаңа әзірлемелер баламалы отын ретінде зығыр сабанын пайдалануға бағытталған. Зығыр сабаны өсімдік қалдықтарының басқа қалдықтарынан гөрі жоғары меншікті жылу құндылығы бар (жұмсақ көмір сияқты).

Күнбағыс қалдықтарын пайдалану. Күнбағыстан келесі қалдықтар бөлінеді: қабық, сабақ, сабан, себеттер. 1 га-дан 20-дан 35 центнерге дейін күнбағыс сабақтары, күнбағыс сабақтары клетчатка мен қағаз алу үшін шикізат болып табылады. Күнбағыс майы биоотын - отын брикеттерін өндіру үшін қолданылады. Күлден күнбағыс сабақтарын жағу кезінде сабынды қайнатуда, баяу балқитын және хрустальді шыны өндірісінде, бояу кезінде және калийлі тыңайтқыш ретінде

қолданылатын сүрту алады. Сондай-ақ, күнбағыстың сабақтары мен себеттерінен жемдік ұн алады. Бұл ұн дәнді дақылдардың қоректік қасиеттерімен салыстырылатын жақсы қоректік қасиеттерге ие, ал май мен микроэлементтер (мыс, мырыш, темір, титан, кобальт және молибден) бойынша олардан айтарлықтай асып түседі. Ұндағы клетчатканы ұстау-шамамен 20,7%, сондықтан ол тек қой, ешкі және ірі қара малды азықтандыру үшін қолайлы.

Алайда, қазіргі уақытта май өнеркәсібінде маңызды инновациялық әлеуеті бар тиімді және қарапайым әдіс болып табылатын майлы тұқымдарды өндегеннен кейін қалдықтарды өндеудің тиімді және қарапайым технологиясы жоқ.

Майлы тұқымдарды тазалау қалдықтарын өңдеу технологиясын әзірлеудің перспективалық бағыттарының бірі қалдықтарды біркелкі және құнды компоненттерді бөлуді қамтитын осы процеске ұтымды дайындағаннан кейін престоуді қолдану болып табылады. Бірақ мұндай технологияны әзірлеу үшін күнбағыс, соя және рапс тұқымдарын шикізатпен және өндірістік тазарту қалдықтарының құрамын зерттеу қажет, олардың өндірісі ҚР-да кеңінен таралған, бұл ретте күнбағыс тұқымдарын шикізатпен және өндірістік тазарту қалдықтарындағы шикі протеиннің массалық үлесі 19% – ға, ал майдың массалық үлесі 21% - ға жетуі мүмкін, яғни майлы тұқымдарды тазарту қалдықтары оларды ұтымды кәдеге жарату кезінде мал шаруашылығының жемдік базасының Елеулі резерві болып табылады [1].

Құрама жем компоненттерінің сіңімділігін арттыру және тағамдық құндылығын арттыру үшін оны өндеудің әртүрлі тәсілдерін қолданады. Ең танымалы – ұнтақтау, түйіршіктеу, экструдирлеу. Сондай-ақ, термоамидті, микробиологиялық биоконверсия және т. б. сияқты аз белгілі қолданылады.

Астықты термоамидті өңдеу. Құрама жем зауыттарында термомагнит өңдеу (ТАО) процесінің сызбасы алдын ала минералды, органикалық және металл магнитті қоспалардан карбамид су ерітіндісімен тазартылған астықты өндеуді көздейді. Өңделген астықты құрама жем құрамына енгізу санитарлық көрсеткіштердің жақсаруына ықпал етеді: микроорганизмдермен және көгерген саңырауқұлақтармен тұқымдасудың төмендеуі орташа есеппен 37 және 27% - ды құрайды [2].

Микробиологиялық биоконверсия әдісі. Микробиологиялық биоконверсия технологиясының негізіне биореакторларда азықтық қоспаларға арналған шикізатты микробиологиялық өңдеу үдерісі салынған. Аталған технология кондициялық өсімдік және дәнді компоненттерді өндеумен қатар, патогенді микрофлорамен залалданған, жәндіктер бүлдірген немесе дұрыс сақталмауынан ішінара ыдыраған шикізаттың бұрынғы жемдік қасиеттерін қалпына келтіруге және бірнеше рет арттыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте кондициялық емес шикізаттың азықтық құндылығы тиісті өндеуден кейін кондициялық аналогтардың азықтық құндылығынан 1,1-1,4 есе артық.

Экструзиялық өңдеу. Экструдирлеу негізінде екі процесс жатыр – механикалық деформация және «жарылыс» немесе «декомпрессиялық шок». Бұл үрдістер үздіксіз, деформативті кернеу мен жылулықтың әсерінен, жылу мен қысымның жетегінің белгілі бір жылдамдығы кезінде жүзеге асырылады [3].

Экструзиялық технология құрама жем шикізатын тереңдетіп өңдеу түрлерінің бірі болып табылады. Бұл ретте қолданылатын экструдер бір машинада араластыру, сығу, қыздыру, стерилдеу және қалыптау сияқты операциялар қатарын біріктіруге, оларды тез және үздіксіз - іс жүзінде бір мезгілде жүргізуге мүмкіндік береді.

Экструдерлерді құрама жем өндірісінің технологиялық процесінде пайдалану қоректік заттардың – көмірсулардың, клетчаткалардың, белоктардың терең биохимиялық айналуын қамтамасыз етеді. Қалдықтарды өндеудің экструзиялық әдісінің артықшылығы дәстүрлі (утилизаторларда) салыстырғанда қоршаған ортаны қорғау тұрғысынан осы технологияның басымдылығы ғана емес (қалдықтардың және зиянды иістің іс жүзінде толық болмауы), сондай-ақ, құрамында патогенді және ауру тудыратын микроорганизмдер болуы мүмкін қауіпсіз қалдықтарды шығаратын жоғары деңгейдегі стерилдеу шығындары да аз болып табылады [3].

Демек, өнім өндірудің экструзиялық тәсілі олардың пайдалы қасиеттерін сақтап қана қоймай, сонымен қатар сақтау мерзімін ұлғайтып, технологиялық процесті аз еңбекті қажет ететін және үнемді етуге мүмкіндік береді.

Қолданылған ақпарат көздері:

1. Тимофеенко Т.И. Разработка рациональных направлений использования отходов очистки семян подсолнечника: автореф. дис. ... канд. техн. наук. – Краснодар. 1986. – 25 с.
2. Косолапов В.М. Кормопроизводство: проблемы и пути решения// Ваш сельский консультант. – 2010. – № 2. – С. 25-28

3. Использование местных сортов зерновых, зернобобовых и масличных культур кормового назначения для создания эффективных технологий производства комбикормов: отчет о НИР (годовой) / НИИ ЗППП: рук. Омаров К.К. –Астана, 2006. – 131 с. № ГР 0106РК00789. - Инв. №0207РК00634.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Кизатова Маржан Ержановна
Султанова Мадина Жумахановна
Абдрахманов Хамза Абдуллович
Боровский Александр Юрьевич**

**Астанинский филиал Товарищество с ограниченной ответственностью «Казахский Научно-Исследовательский Институт перерабатывающей и пищевой промышленности»,
Нур-Султан, Республика Казахстан**

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБРАБОТКИ ОТХОДОВ МАСЛИЧНЫХ КУЛЬТУР

Одной из актуальных проблем в сельском хозяйстве Казахстана является большое количество остаточных масел рафинированных культур, а в молочном скотоводстве - увеличение содержания масла и белка в молоке.

Современная кормовая база не позволяет организовать полноценное и сбалансированное кормление животных, что приводит лишь к 40-60% генетического потенциала продуктивности скота. Чтобы увеличить содержание белка и жира в молоке, необходимо соблюдать следующие основные рекомендации: увеличить общую питательную ценность; обеспечение необходимого разнообразия кормов; Рацион сбалансирован по энергии, белкам, клетчатке, минеральным веществам и витаминам; Отелль должен быть самого высокого качества.

В статье дан анализ нефтеносных остатков и современных методов их переработки. Для увеличения впитываемости компонентов комбикорма используются различные методы его обработки, что повышает пищевую ценность.

Ключевые слова: отходы масличных культур, рапс, сафлор, лен, подсолнечник, обработка, экструзия.

**Kizatova Marzhan
Sultanova Madina
Abdrakhmanov Hamza
Borovsky Alexander**

**Astana branch «Kazakh research institute of processing and food industry» LTD,
Nur-Sultan, Kazakhstan**

MODERN METHODS OF OIL CULTURE WASTE TREATMENT

One of the urgent problems in agriculture in Kazakhstan is a large number of residual oils of refined crops, and in dairy cattle breeding - an increase in the content of oil and protein in milk.

The modern forage base does not allow organizing a full and balanced feeding of animals, which leads only to 40-60% of the genetic potential of livestock productivity. To increase the protein and fat content in milk, the following basic recommendations must be observed: increase the overall nutritional value; providing the necessary variety of feed; The diet is balanced in energy, protein, fiber, minerals and vitamins; The hotel must be of the highest quality.

The article provides an analysis of oil residues and modern methods of their processing. To increase the absorbency of the components of the feed, various methods of processing are used, which increases the nutritional value.

Key words: oilseed wastes, rapeseed, safflower, flax, sunflower, processing, extrusion.

List of sources used:

1. Timofeenko T.I. Development of rational directions for the use of waste products for cleaning sunflower seeds: abstract dis. Cand. tech. sciences. - Krasnodar. 1986.- 25 s.
2. Kosolapov V.M. Feed production: problems and solutions // Your rural consultant. - 2010. - No. 2. - S. 25-28
3. The use of local varieties of cereals, legumes and oilseeds of forage for the creation of effective technologies for the production of animal feed: report on research (annual) / Research Institute of sexually transmitted diseases: hands. Omarov K.K. –Астана, 2006. - 131 p. No. ГР 0106РК00789. - Inv. No. 0207РК00634.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Хамза Абдуллович Абдрахманов, аға ғылыми қызметкер, «Қазақ қайта өңдеу және тағам өнеркәсіптері ғылыми-зерттеу институты» ЖШС Астана филиалы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан;

Алия Даулетхановна Алькина, магистрант, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Александр Юрьевич Боровский, ғылыми қызметкер, «Қазақ қайта өңдеу және тағам өнеркәсіптері ғылыми-зерттеу институты» ЖШС Астана филиалы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан;

Маржан Ержанқызы Кизатова, Өсімдік шикізатын алғашқы қайта өңдеу зертханасының басшының м.а, «Қазақ қайта өңдеу және тағам өнеркәсіптері ғылыми-зерттеу институты» ЖШС Астана филиалы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан;

Павел Михайлович Ким, «Конструктор - 2014» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Али Джаванширович Мехтиев, техника ғылымдарының кандидаты, доцент, «Байланыс жүйелерінің технологиялары» кафедрасының меңгерушісі, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Мадина Жумаханқызы Сұлтанова, аға ғылыми қызметкер, «Қазақ қайта өңдеу және тағам өнеркәсіптері ғылыми-зерттеу институты» ЖШС Астана филиалы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан;

Вячеслав Викторович Югай, PhD докторы, доцент, «Байланыс жүйелерінің технологиясы» кафедрасы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдрахманов Хамза Абдуллович, старший научный сотрудник лаборатории прервичной переработки растительного сырья, Астанинский филиал Товарищество с ограниченной ответственностью «Казакский Научно-Исследовательский Институт перерабатывающей и пищевой промышленности», Нур-Султан, Республика Казахстан;

Алькина Алия Даулетхановна, магистрант, Карагандинский государственный технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Боровский Александр Юрьевич, научный сотрудник лаборатории прервичной переработки растительного сырья, Астанинский филиал Товарищество с ограниченной ответственностью «Казакский Научно-Исследовательский Институт перерабатывающей и пищевой промышленности», Нур-Султан, Республика Казахстан;

Кизатова Маржан Ержановна, исполняющая обязанности заведующей лабораторией прервичной переработки растительного сырья, Астанинский филиал Товарищество с ограниченной ответственностью «Казакский Научно-Исследовательский Институт перерабатывающей и пищевой промышленности», Нур-Султан, Республика Казахстан;

Ким Павел Михайлович, Товарищество с ограниченной ответственностью «Конструктор - 2014, Караганда, Республика Казахстан;

Мехтиев Али Джаванширович, кандидат технических наук, доцент, заведующий кафедрой «Технологии систем связи», Карагандинский государственный технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Султанова Мадина Жумахановна, старший научный сотрудник лаборатории прервичной переработки растительного сырья, Астанинский филиал Товарищество с ограниченной ответственностью «Казакский Научно-Исследовательский Институт перерабатывающей и пищевой промышленности», Нур-Султан, Республика Казахстан;

Югай Вячеслав Викторович, доктор PhD, доцент, кафедра «Технологии систем связи», Карагандинский государственный технический университет, Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdrakhmanov Hamza, position Senior Researcher, Laboratory for Interrupted Processing of Plant Raw Materials, Astana branch «Kazakh research institute of processing and food industry» LTD, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;

Alkina Aliya, graduate student, Karaganda State Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Borovsky Alexander, position Researcher at the Laboratory for Interrupted Processing of Plant Raw Materials, Astana branch «Kazakh research institute of processing and food industry» LTD, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;

Kizatova Marzhan, position of Acting Head of the Laboratory for Interruptive Processing of Plant Raw Materials, Astana branch «Kazakh research institute of processing and food industry» LTD, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;

Kim Pavel, Limited Liability Partnership "Konstruktor - 2014", Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Mehdiyev Ali, candidate of technical sciences, associate professor, advanced chair "Technology of system communications", Karaganda State Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sultanova Madina, position Senior Researcher, Laboratory for Interrupted Processing of Plant Raw Materials, Astana branch «Kazakh research institute of processing and food industry» LTD, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;

Yugay Vyacheslav, PhD, Associate Professor, Department "Technology of system communications", Karaganda State Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 616-092
МРНТИ 81.93.23

Абеуова Ольга Аменовна
abeuova_olga@mail.ru
Баттакова Шарбану Баттаковна
Мурзалиева Гульнара Тлеухановна
pharmacia2011@mail.ru
Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна
aigul_240873@mail.ru

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

БОЛЕВОЙ СИНДРОМ ПРИ ВЕРТЕБРОГЕННОЙ ПАТОЛОГИИ ПОЯСНИЧНОГО ОТДЕЛА ПОЗВОНОЧНИКА У ГОРНОРАБОЧИХ

Выявленные закономерности изменения при углубленном исследовании с применением регистрации ВКСП связано с вовлечением в патологический процесс уровней спинномозговой центр-периферия преганглионарных волокон и вышележащих отделов сегментарного звена вегетативной нервной системы.

Ключевые слова: горнорабочие, нервно-мышечный аппарат, вегетативная нервная система

Среди профессиональной патологии рабочих угольных шахт наиболее часто встречаются вибрационная болезнь и вертеброгенные заболевания, значительно снижая эффективность работы промышленных предприятий. Болезни периферической нервной системы составляют по статистическим данным различных стран от 20 до 50% всех заболеваний нервной системы [1-3].

В основе вегетативных расстройств при формировании вертеброгенной патологии у горнорабочих лежат нервно-рефлекторные изменения, обусловленные расстройством соотношений симпатического афферентного и парасимпатического эфферентного путей с дисфункцией неспецифических образований головного мозга (лимбико-ретикулярный комплекс) [4-7].

Изучить состояние вегетативной нервной системы при вертеброгенной патологии поясничного отдела позвоночника с болевым синдромом различной степени у горнорабочих.

Объектами исследования явились 115 горнорабочих АО «Испат-Кармет», с вертеброгенной патологией поясничного отдела позвоночника, находившихся на обследовании и лечении в Национальном центре гигиены труда и профзаболеваний г. Караганды, средний возраст которых составил 46,3±0,4; стаж 20,1±8,5. Больные были разделены на следующие группы: группа «К» практически здоровые шахтеры-угольщики – 42 чел. (18,3%); 2 группа – хроническая радикулопатия (крешково-компрессионный болевой синдром) – 73 чел. (16,5%) (СП);

Для выполнения поставленных задач были проведены исследования – вегетативной нервной системы (ВНС): анкетированный опросник (А.М. Вейн, 1998), определение индекса Кердо, коэффициента Хильдебрандта, ортостатической пробы (А.М. Вейн, 1998), кардиваскулярные пробы (Ewing D. J. 1986); регистрация вызванных кожно-симпатических потенциалов (ВКСМ); электрофизиологические исследования: электромиографические, электронейромиографические (ЭМГ, ЭНМГ: СПИ афферентные, эфферентные – скорость проведения импульса, соотношения N_{max}/M_{max} и амплитуды Н-рефлекса, М-ответа) на аппарате фирмы «Нейрософт» производства России, гю Иванова.

Полученные данные анкетного опроса позволили выявить различные степени выраженности синдрома вегетативной дистонии (СВД) у горнорабочих в зависимости от степени выраженности патологического процесса и болевого синдрома. С умеренно-выраженными проявлениями болевого синдрома вертеброгенной патологии у 85% (80 чел.) ($P<0,001$) выявлен СВД разной степени выраженности. Результат анализа выраженности астено-вегетативного синдрома СВД у горнорабочих с нерезко-выраженными проявлениями болевого синдрома выявил преобладание лиц с

выраженной степенью СВД в 38,1% ($P<0,001$) случаев. Умеренная степень выраженности СВД отмечалась в 28,9% ($P<0,05$) случаев и легкая степень выраженности СВД выявлена в 11,8% случаев. В остальных 21,2% ($P<0,001$) случаях СВД не выявлен.

У горнорабочих с умеренно-выраженными проявлениями болевого синдрома отмечается преобладание лиц с выраженной степенью СВД, что составило 52,8% случаев ($P<0,001$). Умеренная степень выраженности СВД наблюдалась в 32,4% ($P<0,05$) случаев. У наименьшего количества горнорабочих выявлена легкая степень выраженности и отсутствие СВД, что составило 9,3% и 5,5% случаев ($P<0,001$) соответственно.

Преобладание умеренной и выраженной форм СВД у горнорабочих с нерезко-выраженными проявлениями болевого синдрома, особенно, у лиц с умеренно-выраженным болевым синдромом вертеброгенной патологии, вероятнее всего, свидетельствует о нарастании астении и активности вегетативного-сосудистых реакций, обусловленных степенью выраженности патологического процесса и болевого синдрома. Анализ результатов вегетативного индекса (ВИ) Кердо показал, что при умеренно-выраженных проявлениях болевого синдрома и при нерезко-выраженных проявлениях болевого синдрома у горнорабочих с вертеброгенной патологией выявлено преобладание парасимпатического тонуса ВНС, что составило $-11,58\pm 5,61$ и $-8,31\pm 4,1$ соответственно. Напряжение межсистемных соотношений определялось высчитыванием коэффициента Хильдебранта, который составляет $5,02\pm 0,75$ при нерезко-выраженных клинических проявлениях болевого синдрома и свидетельствует о напряженных межсистемных соотношениях. У горнорабочих с умеренно-выраженными клиническими проявлениями болевого синдрома $5,39\pm 0,64$, свидетельствующий о рассогласовании в деятельности отдельных висцеральных систем. Результаты исследования состояния вегетативной реактивности выявили у горнорабочих с нерезко-выраженными клиническими проявлениями болевого синдрома снижение вегетативной реактивности, проявляющейся нормальной реакцией в 42,6% ($P<0,001$) случаев, повышение ее в 6,3% случаев. В общем, парасимпатическая реакция наблюдалась в 48,9% ($P<0,001$) случаев, преобладала симпатическая реакция на пробу, которая выявлена у 51,1% ($P<0,001$) горнорабочих. Эти изменения обусловлены напряжением симпатической и повышением парасимпатической регуляции сегментарного звена ВНС. Оценка вегетативной реактивности у горнорабочих с умеренно-выраженными клиническими проявлениями болевого синдрома показала, что нормальные реакции наблюдаются в 24,9% ($P<0,001$) случаев, повышенные – у 12,8%, пониженные в 62,3% случаев ($P<0,001$).

Выявленные изменения у этой категории обследуемых позволяют нам предположить, что они обусловлены перенапряжением симпатической и напряжением парасимпатической вегетативной регуляции с преобладанием явления ваготнии.

Для оценки вегетативной обеспеченности деятельности организма у горнорабочих с вертеброгенной патологией исследовали показатели ортостатических реакций. Выявлено снижение количества лиц с нормальным вегетативным обеспечением деятельности от 35,6% ($P<0,01$) и, особенно, до 14,1% ($P<0,001$) случаев у горнорабочих с нерезко-выраженными и с умеренно-выраженными клиническими проявлениями болевого синдрома, соответственно. Увеличение количества лиц с недостаточным вегетативным обеспечением до 36,7% ($P<0,001$) наблюдалось в группе обследуемых с умеренно-выраженными клиническими проявлениями болевого синдрома.

Анализ полученных данных показал, что при проведении второго и третьего КВТ зафиксировано патологическое снижение коэффициента Вальсальвы и индекса 30:15. У больных с умеренно-выраженным болевым синдромом до $0,93\pm 0,01$, т.е. на 16,2% ($P<0,05$) по сравнению с показателями контрольной группы ($1,11\pm 0,01$) и снижение коэффициента Вальсальвы до $1,14\pm 0,01$ ($P<0,05$) т.е. на 17,4% по сравнению с показателями контрольной группы ($1,38\pm 0,01$) соответственно.

У больных с нерезко-выраженным болевым синдромом эти показатели имели тенденцию к снижению до $1,03\pm 0,01$ и $1,41\pm 0,04$, т.е. на 2,7% и 2,2% соответственно. Повышение диастолического АД на 10-15 мм.рт.ст. отмечена в 23,4% случаях с умеренно-выраженным болевым синдромом и в 39,5% случаев у горнорабочих с нерезко-выраженными клиническими проявлениями болевого синдрома.

Анализ показателей изменения систолического АД при ортопробе (четвертый КВТ) выявил снижение его у горнорабочих с умеренно-выраженным болевым синдромом до $6,6\pm 0,12$, т.е. на 28,8% ($P<0,001$), с тенденцией к снижению у горнорабочих с нерезко-выраженным болевым синдромом до $9,3\pm 0,08$, по сравнению с показателями контрольной группы ($9,27\pm 0,08$). По мере прогрессирования патологического процесса (болевого синдрома) у горнорабочих с вертеброгенной патологией степень выраженности сегментарных и несегментарных вегетативных расстройств возрастает.

Таким образом, исследование функции сегментарного отдела ВНС у горнорабочих при вертеброгенной патологии с различной степенью выраженности патологического процесса (нерезко-выраженным, умеренно-выраженным болевым синдромом) с использованием КВТ обнаружило несомненные и грубые явления недостаточности парасимпатических эфферентных вегетативных путей. Дисфункция высших центров вегетативной регуляции, заключающаяся в напряжении и перенапряжении симпатической, и напряжении и преобладании парасимпатической регуляции по данным вегетативного тонуса, реактивности и обеспечения деятельности, характеризует ограниченные гомеостатические возможности организма и дает четкое представление об адаптивных механизмах при развитии профессиональной вертеброгенной патологии горнорабочих.

Список использованных источников:

1. Булавина М.В., Пустовая Н.Г., Косоротова Н.С., Решетенко И.Н. Профессиональная заболеваемость пояснично-крестцовой радикулопатией шахтеров Ростовской области // Медицина труда и промыш.экология, 2007, №1.-С.12-16.
2. Шейн А.П., Криворучка Г.А., Сайфутдинов М.С., Спектральные характеристики суммарной ЭМГ как показателя уровня кортикализации сегментарных мотонейронных пулов // Гений ортопедии.-2006.-№4-С.24-31.
3. Мусалатов Х.А., Аганесов А.Г., Елизаров М.Н., Хорева Н.Е. Оссификация задней продольной связки и ее роль в формировании корешкового синдрома при остеохондрозе поясничного отдела позвоночника // Вестник травматологии и ортопедии им. Н.Н.Пирогова-2007.-№1-С.17-18.
4. Шмырев В.И., Шевелев И.Н., Васильев П.П. Клинико-нейровизуализационные сопоставления и комплексное лечение компрессионных радикулопатий при поясничном остеохондрозе // Неврологический журнал-2008-№4-С.21-26.
5. Лобзин В.С., Жулев Н.М., Тюкаркина А.Б., Бадзгардзе Ю.Д. Множественные и многоуровневые компрессионные радикулоневропатии // Врачебное дело-2000.-;7.-С.89-92.
6. Mano Nadaaki Вегетативные ответы тела человека на воздействие окружающей среды // Nagoya J.Med. Sci. -2004.-57, Suppl.- С. 59-75.-Англ.
7. Andreula C.F. Ernie diskal lombosacrali e patologia degenerative Trattamento interventistico spinal con chemiodiskolisi con nucleoptesi cjn O3 e infiltrazione periradicolare e periganglionare. Es-perienza personale // Riv.neuroradijl.-2005.-№4.-С.533-540.-Англ.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Ольга Аменовна Абеуова
Шарбану Баттаковна Баттакова
Гульнара Тлеухановна Мурзалиева
Айгүл Құдайбергенқызы Қалдыбаева**

**«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
КЕНШІЛЕРДІҢ БЕЛ ОМЫРТҚАСЫНЫҢ ВЕРТЕБРОГЕНДІК ПАТОЛОГИЯСЫ
КЕЗІНДЕГІ АУРУ БЕЛГІЛЕРІ**

Тереңдетілген талдау жасау кезінде латенция мен амплитуда өлшемдерінің заңдылықты өзгеруі тек шеткі жүйке жүйесінің (рефлекстік доғаның постганглилік бөлігі – жүйке діңгектері, талшықтары) бұзылуымен ғана емес, сонымен бірге вегетативті жүйке жүйесінің жоғары жатқан бөліктерінің (рефлекстік доғаның периганглилік бөлігі – жұлын-ми орталығы, өткізгіш жолдар, діңгек, ми қыртыс астылық түйіндер, қабық) бұзылуы кезінде де болатындығы анықталды.

Кілтті сөздер: кеншілер, жүйке-бұлшық ет аппараты, вегетативтік жүйке жүйесі.

**Abeuova Ol'ga
Battakova Sharbanu
Murzalieva Gulnar
Kaldybayeva Aigul**

**Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan
PAIN SYNDROME IN VERTEBROGENIC PATHOLOGY OF THE LUMBAR SPINE IN MINERS**

The revealed patterns of change at profound research with application of registration VKSP is connected with involving in pathological process of levels cerebrospinal the center-periphery preganglionic fibers and overlying departments of a segmentary link of vegetative nervous system.

Keywords: miners, neuromuscular apparatus, vegetative nervous system.

List of references:

1. Bulavina M.V., Pustovaya N.G., Kosorotova N.S., Reshetenko I.N. Occupational morbidity of lumbosacral radiculopathy of miners in the Rostov region // Occupational medicine and industrial ecology, 2007, No. 1.-S.12-16.
2. Shein AP, Krivoruchka GA, Sayfutdinov MS, Spectral characteristics of the total EMG as an indicator of the level of corticalization of segmental motor neural pools // Genius Orthopedics.-2006.-No.4-P.24-31.
3. Musalatov H.A., Aganesov A.G., Elizarov M.N., Khoreva N.E. Ossification of the posterior longitudinal ligament and its role in the formation of radicular syndrome in osteochondrosis of the lumbar spine // Bulletin of Traumatology and Orthopedics. N.N. Pirogova-2007.-No.1-P.17-18.
4. Shmyrev V.I., Shevelev I.N., Vasiliev P.P. Clinical and neuroimaging comparisons and complex treatment of compression radiculopathies in lumbar osteochondrosis // Neurological journal-2008-No. 4-S.21-26.
5. Lobzin V.S., Zhulev N.M., Tyukarkina A.B., Badzgaradze Yu.D. Multiple and multi-level compression radiculoneuropathies // Medical practice-2000 .-; 7.-C.89-92.
6. Mano Nadaaki Vegetative responses of the human body to environmental influences // Nagoya J.Med. Sci. -2004.-57, Suppl.- C. 59-75.
7. Andreula C.F. Ernie diskal lombosacrali e patologia degenerative Trattamento interventistico spinal con chemiodiskolisi con nuckleoptesi cjn O3 e infiltrazione periradicolar e periganglionare. Es-perienza personale // Riv.neuroradijl.-2005.-No. 4.-C.533-540.

УДК 34.17.53
МРНТИ 34.03.33

Ишмуратова Маргарита Юлаевна
margarita.ishmur@mail.ru

Байгараев Дамиржан Шаяхметұлы

Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова,
Караганда, Республика Казахстан

ОТРАБОТКА МЕТОДОВ КРИОКОНСЕРВАЦИИ СЕМЯН CALENDULA OFFICINALIS L.

В статье приведены результаты криоконсервации семян лекарственного растения – календулы лекарственной. Криохранение является перспективным направлением биологии, позволяющее обеспечивать глубокое замораживание объектов с полноценным сохранением жизненных свойств. В рамках исследований проведена оптимизация тары для замораживания семян календулы, условий размораживания, влажности семян и применения витрификации. Результаты показали, что оптимальной тарой для замораживания в жидком азоте выступает пластиковая, оттаивание необходимо вести при комнатной температуре, лучшая влажность семян 5-6 %, а применение криопротекторов оказалось не целесообразным. Результаты исследований можно использовать для организации длительного хранения семян календулы лекарственной при сверх критических низких температурах.

Ключевые слова: календула лекарственная, криоконсервация, семена, жидкий азот, всхожесть, энергия прорастания.

Применение лекарственных растений в Казахстане и разработка фитопрепаратов на их основе является актуальной задачей современности. Данное направление в настоящее время ограничено недостаточным производством лекарственного сырья [1], особенно для тех видов, которые не произрастают в природе.

Одной из направлений лекарственного растениеводства является семеноводство и создание устойчивых фондов семян растений [2]. К сожалению, семенной материал лекарственных растений хранится ограниченно [3], быстро теряет свою всхожесть в течение 3-5 лет [4-8]. В этом направлении перспективу представляют современные методы, направленные на полноценное сохранение посевных качеств, как криобиология [9, 10].

Криоконсервация [11] позволяет замораживать семена растений при сверх критических низких температурах, с полной остановкой физиологических процессов. Это позволяет обеспечивать хранение семян десятки лет. На базе лаборатории биотехнологии и молекулярной генетике проводится планомерная разработка методов криоконсервации семян лекарственных растений.

Цель настоящего исследования: исследовать особенности криоконсервации семян календулы лекарственной.

Методология. Исследования проводили в 2017-2018 гг. Семенной материал собственного производства был собран в середине июля в фазе массового плодоношения.

Для закладки опытов семена делили на партии по 100 штук, отбраковывали поврежденные и недоразвитые семянки, досушивали до различной влажности, которые после замораживания в жидком азоте. Контролем служили семена без замораживания. Упаковку семян для опытов проводили в 2 вида тары – пластиковые пробирки и пакетики из фольги.

Разморозку после замораживания проводили в 2-х вариантах:

1 Быстрое размораживание семенного материала на водяной бане при температуре 70⁰С в течение 15 минут.

2 Медленное размораживание семенного материала при комнатной температуре в течение суток.

При организации криоконсервации использовали методические указания Вержук В.Г. с соавторами, Кушнарченко С.В., Сафиной Г.Ф. и других [12-14].

Во второй серии экспериментов использовали криопротекторы. Семенной материал перед заморозкой выдерживали в различных криопротекторах в течение 10 минут, после помещали в сжиженный азот. Контролем выступали семена, замораживаемые без применения криопротекторов.

Исследование всхожести и энергии прорастания семян осуществляли по методическим указаниям М.С. Зориной и С.П. Кабанова [15].

Результаты и их обсуждение. Сохранность жизнеспособности семенного материала растений зависит от ряда факторов, среди которых тара, влажность семенного материала, условий заморозки и оттаивания. Так, проанализированные источники литературы указывают [8-14], что разные группы семян требуют разных условий. Так, семена с глубоким физиологическим покоем можно замораживать в фольговой таре без предварительного высушивания, а семена с неглубоким физиологическим покоем более чувствительны к условиям криоконсервации.

Тем не менее, единого алгоритма выявить для семян не удалось, поэтому для каждого вида необходимо индивидуально подбирать условия криозамораживания.

На первом этапе экспериментов нами проанализировано влияние тары и условий размораживания на жизнеспособность семян после заморозки в жидком азоте (таблица 1).

Таблица 1 - Влияние тары и условий размораживания на всхожесть и энергию прорастания семян календулы лекарственной при криоконсервации

Вариант опыта	Всхожесть, %	Энергия прорастания, %
Контроль, без криоконсервации	47,0±1,0	44,0±1,0
Замораживание в фольге, размораживание на водяной бане	1,0	1,0
Замораживание в пластиковой таре, размораживание на водяной бане	63,3±1,4	56,7±1,2
Замораживание в фольге, размораживание при комнатной температуре	70,0±1,5	65,0±1,4
Замораживание в пластиковой таре, размораживание при комнатной температуре	71,7±1,6	68,3±1,5

Полученные результаты показывают, что существует разница при размораживании быстрым или медленным способом. Так, всхожесть семян календулы лекарственной после заморозке в фольге и разморозке на водяной бане оказалась существенно ниже контрольных значений и значений при разморозке при комнатной температуре – 1,0 %.

Несколько лучше обстоят дела с замораживанием в пластиковой таре и размораживанием на водяной бане. Всхожесть семян календулы в данном варианте опыта составила 63,3 %, что выше

контрольных значений в 47,0%, но ниже показателей разморозки при комнатной температуре – 71,7%. Аналогичные данные получены для энергии прорастания.

Наиболее высокие показатели получены для пластиковой тары.

На втором этапе нами проанализировано влияние влажности семян календулы на показатели выживаемости при криоконсервации. Известно, что свободная влага способна образовывать кристаллы льда, что может повреждать клетки растений. Поэтому низкое содержание влаги способно уменьшить кристаллообразование, тем самым, повысить выживаемость растительных объектов.

Мы использовали семена разной влажности – 5-6, 10-11, 15 %. Результаты показатели, что при снижении всхожести выживаемость семян календулы растет (таблица 2).

Таблица 2 - Всхожесть и энергии прорастания семян календулы лекарственной при криозамораживании в зависимости от влажности

Вариант опыта	Всхожесть, %	Энергия прорастания, %
Контроль, без криоконсервации	47,0±1,0	44,0±1,0
Семена с влажность 5-6 %	72,0±3,2	68,5±2,4
Семена с влажность 10-11 %	54,8±1,4	48,9±0,7
Семена с влажность 15 %	20,5±0,2	15,6±0,1

Таким образом, мы можем наблюдать, что максимальные показатели всхожести и энергии прорастания семенного материала календулы лекарственной отмечены при влажности семян 5-6 %, минимальные – при влажности семян в 15 %. То есть заморозку семян календулы необходимо вести после предварительного высушивания.

Известно, что в криобиологии одним из путей повышения всхожести является применение специальных химических веществ – криопротекторов. Данные вещества способны проникать внутрь клеток, связывая свободную воду, либо встраиваться в структуру клеточных мембран, тем самым, делая ее прочнее и устойчивее к криозамораживанию.

Недостатков многих криопротекторов является их токсичность, поэтому необходимо проводить тщательную отмывку семян от криопротекторов после размораживания, а также строго дозировать концентрацию.

На третьем этапе исследований нами апробировано влияния криопротекторов на всхожесть и энергию прорастания (таблица 3).

Таблица 3 - Всхожесть и энергия прорастания семян календулы лекарственной в опытах с применением криопротекторов и различных тар

Вариант опыта	Криопротектор	Всхожесть, %	Энергия прорастания, %
Контроль – заморозка в пластиковой таре	Без криопротекторов	65,0±1,4	55,0±1,2
Контроль – заморозка в таре из фольги	Без криопротекторов	85,0±1,9	75,0±1,7
Пластиковая тара	Сахароза, 10%	45,0±1,0	40,0±0,7
Пластиковая тара	Сахароза, 40%	10,0±0,2	5,0±0,1
Пластиковая тара	Глюкоза, 20%	15,0±0,3	10,0±0,2
Пластиковая тара	Глюкоза, 40%	15,0±0,3	10,0±0,2
Пластиковая тара	Глицерин, 20%	5,0±0,1	5,0±0,1
Пластиковая тара	Глицерин, 40%	5,0±0,1	5,0±0,1

Результаты показали, что семена календулы имели более низкие показатели всхожести и энергии прорастания при применении криопротекторов, ниже, чем в контроле – криозамораживании без применения криопротекторов. Так, контрольные значения в различных тарах составили от 65 до

85 %, тогда как применение криопротекторов показало всхожесть от 5 до 45 %, а энергию прорастания от 5 до 40 %.

Показатели всхожести и энергии прорастания семян календулы лекарственной свидетельствуют, что лучше не применять криопротекторы при замораживании в жидком азоте.

Заключение. По итогам выполненного исследования сделаны следующие выводы:

1 Проведенные исследования свидетельствуют, что семенной материал календулы лекарственной может успешно выдерживать замораживание при сверх низких критических температурах, при этом подбор оптимальных условий позволяет не только сохранить жизнеспособность семян, но и повысить показатели всхожести и энергии прорастания.

2 Оптимальной тарой для замораживания в жидком азоте выступают пластиковые пробирки и размораживание при комнатной температуре.

3 Лучшие результаты выживаемости получены при использовании семян календулы лекарственной с влажностью 5-6 %.

4 Определено, что применение криопротекторов не оказало положительного влияния на увеличение всхожести и энергии прорастания семян календулы лекарственной. Данные показатели оказались ниже аналогичных значений для семян, замороженных в жидком азоте без применения криопротекторов. Поэтому применение криопротекторов не целесообразно.

Список использованных источников:

1. Фармацевтический рынок Казахстана: история, основные направления развития и текущее состояние. – Алматы: AEQUITAS, 2015. – 36 с.

2. ГОСТ 34221. Семена лекарственных и ароматических культур. Общие и технические условия. – Москва: Стандартинформ, 2017. – 27 с.

5. Xin Yao, Uromi Manage Goodale, Zhilin Li, Y. Huang, X. F. Wang, F. Y. Cheng, Y. H. Tan, C. F. Xiao, Qinying Lan Relative Importance Of Seed Drying Rate, Desiccation Tolerance, And Cryotolerance For The Conservation Of Ardisia Elliptica, A. Brunnescens And A. Virens // CryoLetters. – 2004. –Vol. 35, № 3. – P. 162-170.

3. Baskin C.C., Baskin J.M. Seeds: ecology, biogeography, and evolution of dormancy, and germination. – London: Academic Press, 1998. – 666 p.

4. Сафина Г.Ф. Влияние низких и сверхнизких температур на жизнеспособность семян плодовых и ягодных растений // Вестник ВОГиС. – 2008, № 4. – Т. 12. – С. 26-34.

5. Forsline F. et. al. Recovery and longevity of cryopreserved dormant apple buds. J. Amer. Soc. Hort. Sci. – 1998. - Vol. 123, N 3. - P. 365–370.

6. Нестерова С.В. Криоконсервация семян дикорастущих растений Приморского края // Дис. ... канд. биол. Наук. – В., 2004. – 150 с.

7. Розанов С.И. Место генетических криобанков в решении проблемы сохранения биоразнообразия // Биофизика живой клетки. - 1994. - Т. 6. - С. 8.

8. Reed B.M. The basics of in vitro storage and cryopreservation // National Clonal Germplasm Repository, Corvallis, O.R. USA. – 2002. – P. 34-46.

9. Жимулев И.Ф. Криохранение семян: итоги и перспективы. - Новосибирск : Изд-во Сибирского отд-ния Российской акад. наук, 2014. – 110 с.

10. Sakai A. Development of cryopreservation techniques // Cryopreservation of tropical plant germplasm. Current research progress and application. Eds. Engelmann F& Takagi H., JIRCAS, Tsukuba & IPGRI, Rome 2000. – 215 p.

11. Кушнаренко С.В., Ковальчук И.Ю., Ромаданова Н В. и др. Криосохранение апикальных меристем плодовых и ягодных культур. Методические рекомендации.- Алматы, 2008.- 58 с.

12. Сафина Г.Ф. Влияние низких и сверхнизких температур на жизнеспособность семян плодовых и ягодных растений // Вестник ВОГиС. – 2008, № 4. – Т. 12. – С. 26-34.

13. Додонова А.Ш., Ишмуратова М.Ю., Гаврилькова Е.А., Глеукинова С.У. Рекомендации по криосохранению семенного материала лекарственных и эндемичных видов растений. – Караганда: Полиграфист, 2017. – 120 с.

14. Павлов А.В., Поротников И.В., Вержук В.Г., Воробейков Г.А. Сохранение селекционного материала плодовых и ягодных культур при сверхнизких температурах // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Процессы и аппараты пищевых производств». - 2016. - № 1. – С. 55-60.

15. Зорина М.С., Кабанов С.П. Определение семенной продуктивности и качества семян интродуцентов // Методики интродукционных исследований в Казахстане / Сб. науч. тр. - Алма-Ата: Наука, 1986. - С. 75-85.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Маргарита Юлайқызы Ишмуратова
Дамиржан Шаяхметұлы Байғараев**

**Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды,
Қазақстан Республикасы**

CALENDULA OFFICINALIS L. ТҰҚЫМНЫҢ КРИОКОНСЕРВАЦИЯ ӘДІСТЕРІН ӨНДЕУ

Мақалада тұқым криоконсервациясы дәрілік өсімдіктер - дәрілік календуланы нәтижелері келтірілді. Өмірлік қасиеттерінің сақталуымен қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін терең тұмшалау объектілерді толыққанды биология криохранение перспективалық бағыт болып табылады.

Зерттеулер шеңберінде арналған ыдыстың оңтайландыру жүргізілді, тұқым және қолдану шарттарын тұқым қатыру календуланы жібітуді ылғалдылығы витрификацияға, пластикалық ыдыс қатыру үшін сұйық азотқа нәтижелерін оңтайлы жүргізу қажет екенін көрсетті. Ал тұқым ылғалдылығы криопротекторлар қолдану орынды емес, бөлме температурасында жібу әрекет етеді, үздік 5-6% болып шықты.

Зерттеулердің нәтижелері календуланы төмен температура кезінде сыни тыс ұзақ сақталатын дәрілік тұқым ұйымдастыру үшін пайдалануға болады.

Кілтті сөздер: дәрілік қырмызы, криоконсервация, тұқымы, сұйытылған азот, энергия, өсуді өнгіштігі.

**Ishmuratova Margarita
Baigarayev Damirzhan**

**The Karaganda State University of the name of academician EA. Buketov,
Karagandy, Republic of Kazakhstan**

DEVELOPMENT OF CRYOPRESERVATION'S METHODS FOR SEEDS OF CALENDULA OFFICINALIS L.

In the article are shown the results of cryopreservation of seeds of the medicinal plant – Calendula officinalis. Cryopreservation is a promising direction of biology, allowing deep freezing of objects with full preservation of life properties.

As part of the studies, the container was optimized to freeze calendula seeds, defrost conditions, seed humidity and vitrification. The results showed that the optimal container for freezing in liquid nitrogen is plastic, thawing must be carried out at room temperature, the best moisture content of seeds is 5-6%, and the use of cryoprotectors was not advisable.

The results of the studies can be used to organize long-term storage of drug calendula seeds at above critical low temperatures.

Keywords: Calendula officinalis, cryopreservation, seeds, liquid nitrogen, germination, germinative energy.

List of references:

1. Pharmaceutical market of Kazakhstan: history, basic directions and modern conditions. – Almaty: AEQUITAS, 2015. – 36 pages.

2. The State Standard 34221. Seeds of herbs and aromatic cultures. General and common conditions. – Moscow: Standardinform, 2017. – 27 pages.

5. Xin Yao, Uromi Manage Goodale, Zhilin Li, Y. Huang, X. F. Wang, F. Y. Cheng, Y. H. Tan, C. F. Xiao, Qinying Lan Relative Importance Of Seed Drying Rate, Desiccation Tolerance, And Cryotolerance For The Conservation Of Ardisia Elliptica, A. Brunnescens And A. Virens // CryoLetters. – 2004. –Vol. 35, № 3. – pp. 162-170.

3. Baskin C.C., Baskin J.M. Seeds: ecology, biogeography, and evolution of dormancy, and germination. – London: Academic Press, 1998. – 666 pages.

4. Safina G.F. Influence of low and extra-low temperatures on viability of seeds of fruit and berry plants // Bulletin of VOGaS. – 2008, № 4. – Vol. 12. – pp. 26-34.

5. Forsline F. et. al. Recovery and longevity of cryopreserved dormant apple buds. J. Amer. Soc. Hort. Sci. – 1998. - Vol. 123, N 3. - pp. 365–370.

6. Nesterova S.V. Cryopreservation of seeds of wild plants of Pre-Marine Region // Abstract of candidate of science. – Vladivostok, 2004. – 150 pages.

7. Rosanov S.I. The place of genetic cryo banks in decision of problems of biodiversity storage // Biophysics of living cell. - 1994. - Vol. 6. - pp. 8.
8. Reed B.M. The basics of in vitro storage and cryopreservation // National Clonal Germplasm Repository, Corvallis, O.R. USA. – 2002. – pp. 34-46.
9. Zhimulyev I.F. Cryopreservation of seeds: results and perspectives. - Novosibirsk: Publ. Siberian Department of Russian Academy of Science, 2014. – 110 pages.
10. Sakai A. Development of cryopreservation techniques // Cryopreservation of tropical plant germplasm. Current research progress and application. Eds. Engelmann F& Takagi H., JIRCAS, Tsukuba & IPGRI, Rome 2000. – 215 pages.
11. Kushnarenko S.V., Kovalchuk I.Yu., Romadanova N.V. et al. Cryopreservation of apical meristems of fruit and berry cultures. Methodological recommendation. - Almaty, 2008.- 58 pages.
12. Ishmuratova M.Yu., Tleukenova S.U., Dodonova A.Sh., Gavrilkova H.A., Auelbekova A.K. Evaluation of Specific Diversity of Endemic Plants of Karagandy Region's Flora // Biosciences Biotechnology Research Asia. – 2016. - Vol. 13, issue 4. - pp. 2065-2070.
13. Dodonova A.Sh., Ishmuratova M.Yu., Gavrilkova Ye.A., Tleukenova S.U. Recommendation for cryopreservation of seed materials of herbs and endemic plants species. – Karaganda: Polygraphist, 2017. – 120 pages.
14. Павлов А.В., Поротников И.В., Вержук В.Г., Воробейков Г.А. Сохранение селекционного материала плодовых и ягодных культур при сверхнизких температурах // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Процессы и аппараты пищевых производств». - 2016. - № 1. – С. 55-60.
15. Zorina M.S., Kabanov S.P. Determination of seed productivity and quality of seeds of introduced plants // Methodology of introduction investigation in Kazakhstan. – Alma-Ata: Science, 1986. - pp. 75-85.

УДК 34.29.01
МРНТИ 68.35.37

Ишмуратова Маргарита Юлаевна

margarita.ishmur@mail.ru

Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна

aigul_240873@mail.ru

Исина Жаннур Амиргалиевна

zhan_isa@mail.ru

Хаштай Кенжегул Сураганкызы

Xkc0911@mail.ru

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

АНАТОМИЧЕСКОЕ СТРОЕНИЕ PULICARIA PROSTRATA

В статье приведены результаты микроскопического исследования надземных органов блошницы обыкновенной. Данный вид представляет перспективу в качестве лекарственного растения для лечения паразитарных заболеваний.

Проведено исследование поверхностных препаратов и поперечных срезов стебля, листа цветка и листочков обертки. Определены особенности строения органов. Типичными элементами строения блошницы простертой, пригодных для идентификации измельченного сырья, являются форма и размеры клеток эпидермиса, железок и трихом листа, венчика цветка и листочков обертки, наличие схизогенных вместилищ на листочках обертки, особенности размещения эфирно-масличных железок на цветке.

Ключевые слова: блошница простертая, микроскопия, надземные органы, микроскопические признаки, ткани.

В Казахстане произрастает свыше 5500 растений [1], из которых не менее 20 % обладают лекарственными свойствами [2]. Однако, в официальной медицине находит применение порядка 180 видов растений [3-5]. Поэтому исследования, направленные на расширение ассортимента лекарственных и ароматических растений, являются актуальными.

Практический интерес был проявлен к сорному виду блошницы обыкновенной, трава которой применяется в народной медицине в качестве средства против дизентерии.

Цель нашего исследования – исследовать особенности микроскопического строения надземных органов блошницы обыкновенной.

Методика исследований. Объектом исследования служили надземные органы блошницы простертой, собранной в окрестностях гор Улытау (Карагандинская область) в фазе цветения.

При исследовании травы сухие образцы сырья размачивали в горячей воде и размягчали в смеси глицерин-спирт-вода дистиллированная - в соотношении 1:1:1 [6, 7], кипятили в 5 %-ном водном растворе гидроксида калия.

Изготавливали поверхностные препараты и срезы вручную. Микропрепараты фотографировали на сканирующем микроскопе, полученные фотографии обрабатывали в программе Altamy Studio. При необходимости - делали схематические рисунки. При описании анатомического строения использовали принципы, изложенные в трудах В.Н. Вехова, Л.И. Лотовой [8, 9].

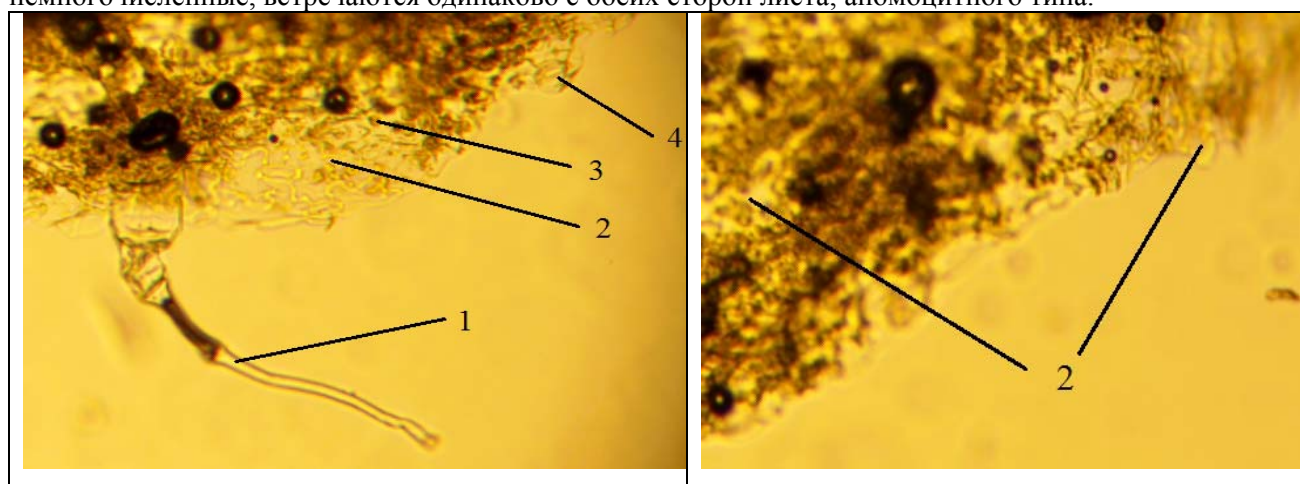
Результаты и их обсуждение. *Pulicaria prostrata* (Gilib.) Ascher. – синоним *Pulicaria vulgaris* Gaertn. (сем. *Asteraceae*), или блошница простертая (блошница обыкновенная) - однолетнее травянистое растение [10], (2)5-35 см выс.; корень тонкий, стержневой; стебель прямостоящий, от основания или середины ветвистый, реже простой, вверху мохнато-волосистый, внизу менее густо опушенный; листья продолговатые или продолговато-ланцетные, 0,5-2(3) см дл., 0,2-0,7 см шир., цельные, по краям несколько волнистые или мелко расставленно-зубчатые, на верхушке островатые или притуплённые, к основанию округлые, с обеих сторон волосистые или голые, с нижней стороны железистые; корзинки полушаровидные, многочисленные, 5-13 мм в диам., расположенные на концах веточек; листочки обертки 5-10 мм дл., многочисленные, ланцетные или линейные, мохнато-волосистые и железистые; краевые язычковые цветки жесткие, не превышающие обертку или равные ей, язычки 2-3 мм дл., яйцевидно-продолговатые, трехзубчатые, дисковые трубчатые цветки короче хохолка, пятизубчатые; семянки продольно-ребристые, коротко прижато-волосистые, внутренний ряд хохолка семянки состоит из неравных зазубренно-шероховатых волосков, около 1,5 мм дл., наружный пленчато-чашевидный, около 0,3 мм длиной (рис. 1).

Рисунок 1 – Внешний вид цветущего растения блошницы простертой

Растет по влажным берегам рек и озер, луговым западинам бугристых песков. Встречается во всех районах Казахстана, исключая горы.

Микроскопия. Клетки верхнего и нижнего эпидермиса листа блошницы простертой эллиптической формы с сильно извилистыми и утолщенными стенками (рис. 2). Устьица немногочисленные, встречаются одинаково с обеих сторон листа; аномоцитного типа.

ВЭ

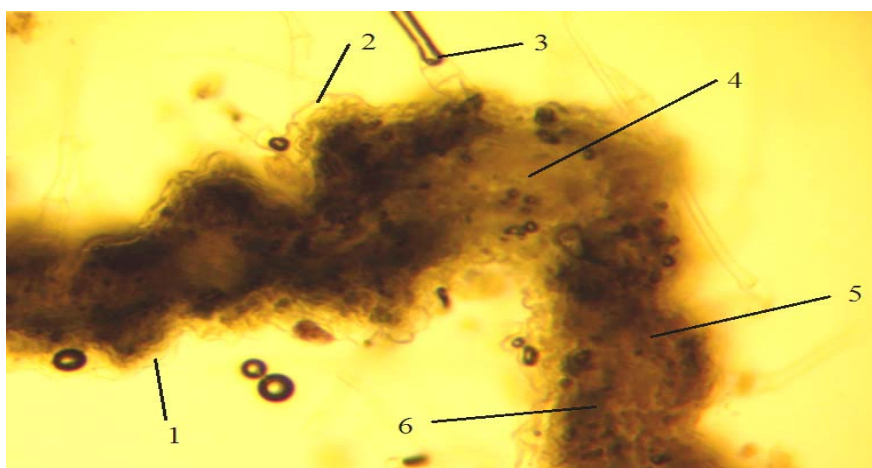
НЭ

1 – трихома, 2 – основные клетки эпидермиса, 3 – неспециализированные клетки эпидермиса с клетками эфирного масла, 4 – устьице

Рисунок 2 – Верхний (ВЭ) и нижний (НЭ) эпидермис листа блошницы простертой. Препарат с поверхности. Ув. 10x16

Поверхность листа густо опушена многочисленными многоклеточными простыми трихомами. На эпидермисе встречаются неспециализированные паренхимные клетки с каплями эфирного масла.

На поперечном срезе лист dorзо-вентрального строения, то есть мезофилл дифференцирован на столбчатую и губчатую ткани (рис. 3).

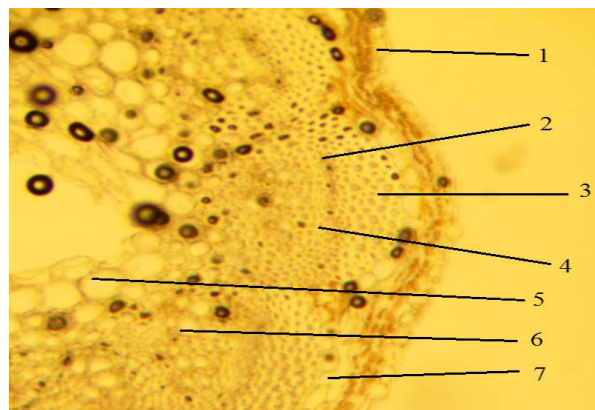
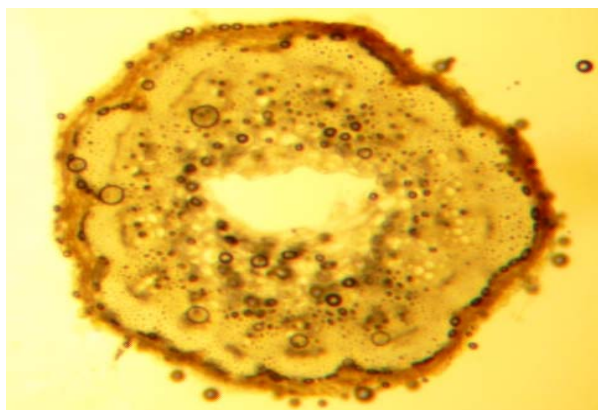

1 – нижний эпидермис, 2 – верхний эпидермис, 3 - трихома, 4 – проводящий пучок,
5 – палисадный мезофилл, 6 – губчатый мезофилл

Рисунок 3 – Поперечный срез листа блошницы простертой. Ув. 10x16

Клетки эпидермиса, расположенные по периферии, почти табличной формы с утолщенными наружными стенками. Трихомы многочисленные, длинные, многоклеточные, простые, местами – изогнутые; образуют войлочное опушение по поверхности листьев. Проводящий пучок коллатеральный, закрытого типа.

Стебель на поперечном срезе округлый и мелко-ребристый (рис. 4), практически голый. По периферии стебель покрыт овальными, крупными и толстостенными эпидермальными клетками. В углах под эпидермой залегают участки уголковой колленхимы, между углами встречаются небольшие участки хлоренхимы.

А

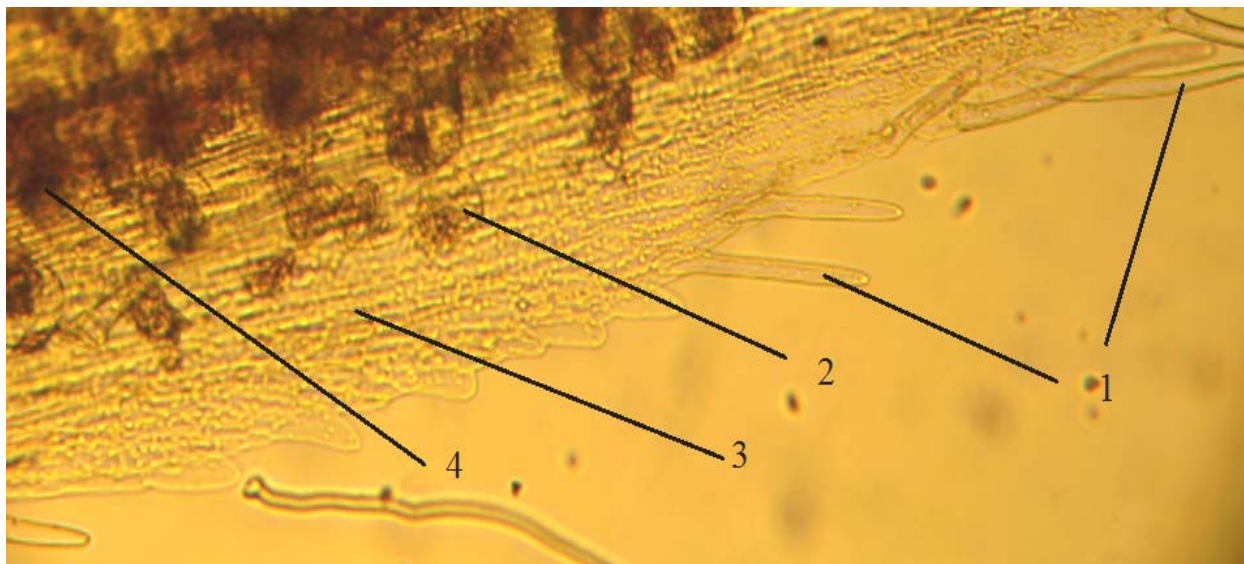
Б

1 – эпидермис, 2 – эндодерма, 3 – колленхима, 4 – флоэма, 5 – сердцевинная паренхима, 6 – ксилема, 7 – хлоренхима; А – внешний вид среза (ув. 4x16), участок среза стебля (ув. 10x16)

Рисунок 4 – Поперечный срез стебля блошницы простертой.

Проводящая система пучкового типа на стадии слияния пучков. Пучки коллатеральные, закрытого типа. Зона флоэмы выражена слабо, хорошо просматриваются сосуды первичной ксилемы. Над пучками в виде «шапки» залегают участки механической ткани склеренхимы. Проводящая зона отделена от коровой 1-слойной эндодермой. Внутренняя часть стебля – полая с остатками крупно-просветных клеток сердцевинной паренхимы.

Листочки обертки цветочной корзинки блошницы простертой линейные, реже узко-эллиптические, состоят из прозенхимных клеток (рис. 5). По краю наблюдается густое опушение из простых и 1-клеточных трихом, поверхность эпидермиса густо покрыта многочисленными овальными эфирно-масличными железками. В травянистой части через эпидермис просвечиваются темно-окрашенные вместилища с эфирным маслом, схизогенного происхождения.

1 – трихомы, 2 – железки, 3 – основные клетки эпидермиса, 4 – схизогенные вместилища

Рисунок 5 – Листочек обертки цветочной корзинки блошницы простертой.

Препарат с поверхности. Ув. 10x16

Цветки блошницы обоеполые, узко-трубчатые с 1-рядным паппусом (рис. 6).

А

Б

А – верхняя часть цветка, Б – нижняя часть цветка, 1 – железки, 2 – паппус, 3 – трихомы
Рисунок 6 – Цветок блошницы простертой. Препарат с поверхности. Ув. 10x16

Клетки эпидермиса прямоугольной формы, плотно прилегают друг к другу. В верхней части цветок практически не опушен, но по эпидермису разбросаны многочисленные приподнимающиеся над поверхностью эфирно-масличные железки. При основании цветок густо опушен простыми одноклеточными трихомами.

Заключение. Таким образом, типичными элементами строения блошницы простертой являются форма и размеры клеток эпидермиса, железок и трихом листа, венчика цветка и листочков обертки, наличие схизогенных вместилищ на листочках обертки, особенности размещения эфирно-масличных железок на цветке.

Список использованных источников:

- 1 Абдулина С.А. Список сосудистых растений Казахстана. - Алматы, 1998. – 187 с.
- 2 Грудзинская Л.М., Гемеджиева Н.Г. Список лекарственных растений Казахстана (Справочное издание). - Алматы, 2012. - 139 с.
- 3 Фармакопея Республики. Т. 1. - Астана, 2008. - 592 с.
- 4 Фармакопея Республики. Т. 2. - Астана, 2009. - 802 с.
- 5 Фармакопея Республики. Т. 3. - Астана, 2018. – 325 с.
- 6 Прозина М.Н. Ботаническая микротехника. – М.: Высшая школа, 1960. – 206 с.
- 7 Долгова А.А., Ладыгина Е.Я. Руководство к практическим занятиям по фармакогнозии. – М.: Медицина, 1977. – 255 с.
- 8 Вехов В.Н., Лотова Л.И., Филин В.Р. Практикум по анатомии и морфологии высших растений. – М.: МГУ, 1980. – 560 с.
- 9 Лотова Л.И. Ботаника: Морфология и анатомия высших растений. – М.: КомКнига, 2007. – 512 с.
- 10 Флора Казахстана. Т. 9. - Алма-Ата: Наука, 1966. – 318 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Маргарита Юлайқызы Ишмуратова
Айгүл Құдайбергенқызы Қалдыбаева
Жаннұр Әмірғалықызы Исина
Кенжегул Сураганқызы Хаштай

«Bolashaq» академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы
PULICARIA PROSTRATA АНАТОМИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫ

Мақалада қарапайым бүргешөптің жербетілік мүшелерінің микроскопиялық зерттеулерінің нәтижелері келтірілген. Бұл түр паразиттік ауруларды емдеуге арналған дәрілік өсімдік ретінде кеңінен таралуда. Сабақ, гүл жапырақтары мен орама жапырақтарының көлденең кесінділеріне зерттеу жүргізілді. Органдар құрылысының ерекшеліктері анықталды. Ұсақталған шикізатты сәйкестендіру үшін жарамды, кең таралған бүргешөп құрылымының типтік элементтері эпидермис клеткаларының, темірдің және табакты трихомының, гүлдің және орама жапырақтарының пішіні мен

өлшемдері, орама жапырақтарында болуы, гүлдегі эфир-майлы темірдің орналасу ерекшеліктері болып табылады.

Кілтті сөздер: простер бүргешөбі, микроскопия, жербетілік мүшелері, микроскопиялық белгілері, тіндер.

**Ishmuratova Margarita
Kaldybayeva Aigul
Isina Zhannur
Khashtai Kenzhegul
Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan
ANATOMICAL STRUCTURE OF PULICARIA PROSTRATA**

The article shows the results of microscopic examination of above-ground organs of *Pulicaria prostrata*. This species presents a perspective as a medicinal plant for the treatment of parasitic diseases. A study was carried out on the surface preparations and transverse sections of the stem, flower leaf and screwdriver leaflets. Features of organ structure are defined. Typical elements of an open flea structure suitable for identifying ground raw materials are the shape and size of cells of the epidermis, glands and trichomes of the leaf, flower crown and screwdriver leaflets, presence of schisogenic pockets on the screwdriver leaflets, peculiarities of arrangement of ether-oil glands on the flower.

Keywords: *Pulicaria prostrata*, microscopy, aboveground organs, microscopic signs, tissues.

List of references:

1. Abdullina S.A. The list of vascular plants of Kazakhstan. - Almaty, 1998. – 187 pages.
2. Grudsinskiya L.M., Gemedzhiyeva N.G. The list of herbs of Kazakhstan (guide). - Almaty, 2012. - 139 pages.
3. Pharmacopeia of Kazakhstan. Vol. 1. - Astana, 2008. - 592 pages.
4. Pharmacopeia of Kazakhstan. Vol. 2. - Astana, 2009. - 802 pages.
5. Pharmacopeia of Kazakhstan. Vol. 3. - Astana, 2018. – 325 pages.
6. Прозина М.Н. Ботаническая микротехника. – М.: Высшая школа, 1960. – 206 с.
7. Dolgova A.A., Ladygyna E.Ya. Handbook for practical work on pharmacognosy. – Moscow: Medicine, 1977. – 255 pages.
8. Vekhov V.N., Lotova L.I., Filin V.R. Pacticum on anatomy and morphology of vascular plants. – Moscow: MSU, 1980. – 560 pages.
9. Lotova L.I. Botany: Morphology and anatomy of vascular plants. – Moscow: KomKniga, 2007. – 512 pages.
10. Flora of Kazakhstan. Vol. 9. – Alma-Ata: Science, 1966. – 318 pages.

**УКД 615.03
МРНТИ 31.23.25**

**Хаштай Кенжегул Сураганкызы
Xkc0911@mail.ru
Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна
aigul_240873@mail.ru
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Жұмағалиева Жаркын Жакиевна
zharkyn.73@mail.ru**

**Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, Караганды,
Республика Казахстан**

ЗНАЧЕНИЕ ФИТОНЦИДОВ РАСТЕНИЙ ДЛЯ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

В природе существуют естественные антибиотики, которые создаются самими живыми организмами, оказывают такое мощное губительное действие на растения и патогенные микроорганизмы, то есть обладают лечебным эффектом. Они были открыты сравнительно недавно и были названы «фитонцидами».

Ключевые слова: фитонциды, фитонцидотерапия, биологически активные вещества, бактерии, вирусы, микроорганизмы, лекарственные растения.

Фитонциды - вещества, содержащиеся в высших растениях, губительно действующие на болезнетворные бактерии, низшие грибы и простейшие организмы. В наибольшем количестве фитонциды содержатся в луке, чесноке, редьке, томате, хрене, лютике, черной смородине, черемухе, чернике. На возбудителей болезней фитонциды действуют бактериостатически и бактерицидно [1].

Все растения продуцируют фитонциды - «фито» - означает растение, «цидо» - убивать. Эти вещества губительно действуют на бактерии, вирусы, грибки и простейших одноклеточных животных. Фитонциды являются одним из факторов иммунитета растений. Они выделяются ими в виде летучих веществ и содержатся в тканевых соках. Фитонциды обеспечивают защиту растений от вредных для них микроорганизмов, защищая также от болезнетворных микробов человека и животных. Являясь для последних физиологически активными веществами, фитонциды играют важную роль в обмене веществ их организма, в стимуляции его защитных сил. Таким образом, очевидно, как велико значение фитонцидов для растительного и животного мира [2].

В 1928 г. студент Московского университета, Борис Токин наблюдал под микроскопом интересную картину: когда он на предметное стекло наносил кашицу из растертого чеснока, а рядом - капельку воды, в которой плавали инфузории, то в течение нескольких минут эти простейшие организмы погибали.

Он провел опыты с другими растениями и убедился, что многие из них, как и чеснок, способны на расстоянии угнетать бактерии. Это явление Токин объяснил тем, что многие растения в целях самозащиты выделяют специальные летучие противомикробные вещества.

Дальнейшие опыты показали, что летучие фракции - лишь первая линия химической обороны растения, а вторая, более мощная - тканевые соки. Так, смешивание тканевого сока лука, чеснока или хрена с суспензией бактерий вызывало быструю, нередко мгновенную гибель последних.

Образуемые растениями биологически активные вещества, убивающие или подавляющие рост и развитие бактерий, грибов и простейших, Борис Токин назвал фитонцидами (от греч. *phyton* – растение и лат. *caedo* – убиваю) [3].

Фитонциды одних растений убивают микробы (т. е. обладают бактерицидными свойствами), а других - только задерживают рост и размножение микроорганизмов (т.е. обладают бактериостатическим действием). Практически все растения проявляют противомикробную активность, различия будут лишь в степени ее выраженности. Микробам труднее адаптироваться к действию фитонцидов высших растений, чем к антибиотикам, полученным из микроскопических грибов. Этот важный факт, свидетельствующий о перспективности использования фитонцидных препаратов для профилактики и лечения заболеваний.

Летучие фитонциды вызывают разнообразные изменения клетки бактерии: подавляют дыхание, растворяют и разрушают поверхностные слои и составные части протоплазмы. Действие ряда фитонцидов обусловлено их способностью к окислению. В результате жизнедеятельности растений в окружающей среде увеличивается количество озона, который легко распадается на молекулярный и атмосферный кислород. Последний, соединяясь с водой, образует перекись водорода, которая обладает антисептическими свойствами.

Фитонциды могут быть летучими, выделяясь в атмосферу, они оказывают действие на расстоянии, а могут содержаться в протоплазме клеток («тканевые соки») и действовать только при непосредственном контакте с возбудителем. Летучие фитонциды оказывают мощное влияние на состояние воздуха в лесах. 1 г соснового бора за сутки выделяет в атмосферу около 5 кг летучих фитонцидов, можжевелового леса – около 30 кг. В хвойном лесу (особенно в молодом сосновом бору), независимо от географической широты и близости населенных пунктов, воздух содержит лишь около 200-300 бактериальных клеток на 1 м³, то есть практически стерилен.

Мощность и спектр противомикробного действия фитонцидов у разных видов растений значительно варьируют. Широко известна «убойная сила» фитонцидов чеснока, лука и хрена. Они уничтожают многие виды простейших, бактерий и низших грибов буквально в течение нескольких секунд. А фитонциды, выделяемые веткой черемухи, в течение нескольких минут убивают микробы в стоящем рядом стакане. Наиболее универсальны по своему действию фитонциды хвойных деревьев – сосны, кипариса, кедра, пихты и др.

Фитонциды с успехом используют для лечения и профилактики многих заболеваний (фитонцидотерапия).

Лечение фитонцидами растений эффективно при гриппе, ангине и других заболеваниях дыхательных путей, болезнях десен и зубов, гнойничковых поражениях кожи, ряде заболеваний пищеварительной системы.

При простудных заболеваниях благоприятное действие оказывают вдыхание паров распаренного шалфея, картофельной кожуры или шелухи овса.

Фитонциды, способствуют усилению иммунологических реакций организма, усиливают восстановительные процессы в тканях. Так, в свое время учеными было показано, что вдыхание летучих веществ пихты стимулирует некоторые формы естественного иммунитета. Стимулируют защитные силы организма так же фитонциды зверобоя, чеснока, лука, бессмертника песчаного и многих других растений.

В специальных экспериментах было убедительно показана бактерицидная эффективность лука, чеснока, эвкалипта, пихты, сосны и многих других растений. Фитонциды лука и чеснока убивают практически все виды болезнетворных микробов. Ни один антибиотик не может сравниться с ними по широте своего воздействия. Вдыхание свежеприготовленной кашицы из лука или чеснока (через 10-15 минут она теряет свои свойства) применяются для лечения заболеваний верхних дыхательных путей, острых и хронических воспалений легких. Ее можно прикладывать к трудно заживающим язвам и ранам, при этом фитонциды лука и чеснока способствуют очищению тканей и быстрому заживлению их. Выраженной бактерицидной эффективностью обладает также фитонциды хрена. Однако следует заметить, что при внутреннем употреблении этих овощей фитонцидная активность их в значительной степени теряются.

Воздух в хвойном лесу (в особенности в можжевельном) практически стерилен, особенно он полезен больным туберкулезом и другими легочными заболеваниями. Для страдающих гипертонической болезнью весьма благотворным будет пребывание в дубовой роще. Во многом это связано с тем, что летучие фитонциды дуба оказывают гипотензивный эффект. Это позволяет улучшить состояние больных, их сон и, в целом, повысить эффективность лечения.

Лицам с пониженным артериальным давлением полезным будет вдыхание фитонцидов тополя пирамидального и сирени. Летучие вещества душицы, мяты и хвои оказывают успокаивающий эффект, вдыхание их способствует снятию стрессовых состояний и весьма полезно при лечении психических заболеваний. Известно, что среди жителей гор значительно реже отмечаются перенапряжения нервной системы. Этот факт, видимо, связан с успокаивающим благотворным влиянием летучих фитонцидов, вдыхание которых предупреждает перенапряжение нервной системы, в результате она меньше изнашивается, а это в немалой степени способствует долголетию, так как от состояния нервной системы зависят и обменные процессы, и состояние иммунитета, и все остальные функции организма.

Свои особенности имеют и фитонциды мяты - они оказывают сосудорасширяющий эффект и благодаря этому способствуют снятию головных болей, обусловленных спастическим состоянием сосудов

При исследовании других пищевых растений оказалось, что многие из них также обладают выраженными противомикробными свойствами. Так, под влиянием нелетучих фитонцидов, содержащихся в свежем соке земляники, голубики, винограда, смородины, сливы, яблок, петрушки, капусты и других ягод, фруктов и овощей быстро погибают патогенные для человека микроорганизмы и простейшие. Довольно сильно выражен антимикробный эффект пряностей (корицы, перца, гвоздики, хмеля, кориандра и др.) В связи с чем они широко используются при консервации продуктов [5].

Хороший ранозаживляющий эффект оказывают некоторые натуральные бальзамы (пихтовый, перуанский и др.), содержащие эфирные масла, смолы и ароматические соединения. Они обладают обезболивающим, дезодорирующим (уничтожают дурной запах), противомикробным и ранозаживляющим действием. Хороший эффект на заживление ран и язв оказывают можжевельник, облепиховое, пихтовое и зверобойное масло, а также масло шиповника. Ускоряют сроки заживления открытых повреждений также отвар эвкалипта, настойка календулы, фитонциды лука и чеснока.

Таким образом, очевидно, что фитонциды являются эффективными биологическими антисептиками.

Список использованных источников:

1. Токин Б.П. Целебные яды растений. Повесть о фитонцидах. – Л.: изд.-во университета, 1980.
2. Вердерский Д.Д. Иммуитет растений к паразитарным болезням. – М.: Сельхозиздат, 1959.

3. Летучие биологически активные соединения биогенного происхождения. Отв. редакторы М.М. Телитченко и А.Х. Тамбиев. – М.: Изд.-во МГУ, 1971.
4. Макаrchук Н.М. Фитонциды в медицине. – Киев: Наукова думка, 1990.
5. <http://belki.com.ua/fitoncidi.html>

ТҮЙІНДЕМЕ /RESUME

**Кенжегүл Сұрағанқызы Хаштай
Айгүл Құдайбергенқызы Қалдыбаева
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Жаркын Жакиевна Жұмағалиева**

**Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды,
Қазақстан Республикасы**

ӨСІМДІКТЕР МЕН АДАМ ӨМІРІ ҮШІН ФИТОНЦИДТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Мақалада фитонцидтердің шығу тегі, олардың микроағзаларға тигізетін пайдасы туралы мәліметтер берілген. Табиғатта тірі ағзалардың өзі жасайтын табиғи антибиотиктер бар, өсімдіктерге және патогенді микроорганизмдерге күшті әсер етеді, яғни емдік қасиеті бар. Олар "фитонцидтер" деп аталады.

Кілтті сөздер: фитонцидтер, фитонцидотерапия, биологиялық белсенді заттар, бактериялар, вирустар, микроорганизмдер, дәрілік өсімдіктер.

**Khashtay Kenzhegul
Kaldybayeva Aigul
Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan
Zhmagalieva Zharkyn**

**The Karaganda State University of the name of academician EA. Buketov,
Karagandy, Republic of Kazakhstan**

IMPORTANCE OF PLANT PHYTONCIDES FOR HUMAN LIFE AND ACTIVITY

In nature, there are natural antibiotics that are created by living organisms, have such a powerful destructive effect on plants and pathogens, that is, have a therapeutic effect. They were discovered relatively recently and were called "phytoncides".

Keywords: phytoncid, phytoncidere, biologically active substances, bacteria, viruses, microorganisms, medicinal plants.

List of references:

1. Tokin B. P. Medicinal poisons of plants. The tale of the phytoncides. - L.: ed.- in the University, 1980.
2. Verderski D. D. resistance of plants to parasitic diseases. – M: SEL'khozizdat, 1959.
3. Volatile biologically active compounds of biogenic origin. OTV. editors M. M. Telitchenko and A. H. Tambiev. - M.: Ed.- in MSU, 1971.
4. Makarchuk N. M. Phytoncides in medicine. - Kyev: Naukova Dumka, 1990.
5. <http://belki.com.ua/fitoncidi.html>

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Ольга Аменовна Абеуова, медицина ғылымдарының докторы, «Bolashaq» академиясы профессоры, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Дамиржан Шаяхметұлы Байгараев, магистрі, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шарбану Баттаковна Баттакова, медицина ғылымдарының докторы, Қарағанды медицина университетінің профессоры, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жаркын Жакиевна Жұмағалиева, химия ғылымдарының кандидаты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің доценті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Айгүл Құдайбергенқызы Қалдыбаева, химия ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясының доценті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Гульнар Тлеухановна Мурзалиева, фармацевтика ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясының доценті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жаннұр Әмірғалықызы Исина, химия ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» академиясының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Маргарита Юлаевна Ишмуратова, химия ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясының доценті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Кенжегүл Хаштай, химия ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» академиясының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абеуова Ольга Аменовна, профессор, доктор медицинских наук, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Байгараев Дамиржан Шаяхметұлы, магистрант, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Баттакова Шарбану Баттаковна, профессор, доктор медицинских наук, Медицинский университет Караганды, Караганда, Республика Казахстан;

Жумағалиева Жаркын Жакиевна, доцент, кандидат химических наук, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Қалдыбаева Айгүл Құдайбергеновна, доцент, кандидат химических наук, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Мурзалиева Гульнар Тлеухановна, доцент, кандидат фармацевтических наук, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Исина Жаннұр Амиргалиевна, старший преподаватель, магистр биологических наук, Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан;

Ишмуратова Маргарита Юлаевна, ассоциированный профессор, кандидат биологических наук, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Хаштай Кенжегул, магистр, старший преподаватель, Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abeyova Ol'ga, doctor of medical sciences, professor, Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Baigarayev Damirzhan, master-student, Karaganda State University named after E.A. Buketov, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Battakova Sharbanu, doctor of medical sciences, professor, Medical University of Karaganda, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Zhumagalieva Zharkyn, candidate of chemical sciences, Karaganda State University named after E.A. Buketov, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Kaldybaeva Aigul, candidate of chemistry science, assistant professor, Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Murzalieva Gul'nar, candidate of pharmaceutical science, associate Professor, Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Issina Zhannura, master of chemical science, senior lecturer, Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Ishmuratova Margarita, candidate of biological science, assistant professor, Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Khashtay Kenzhegul, Master of Biological Sciences, Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan.

АВТОРЛАР ҮШІН

1. Авторлар мақаланы баспаға ұсынғанда тиісті ғылым саласындағы жоғары білікті маманның, яғни мемлекеттік үлгідегі дипломы бар ғылым кандидатының немесе ғылым докторының сыртқы және ішкі пікірін ұсынуы тиіс. Сондай-ақ рецензент ретінде тиісті салада кем дегенде 20 жыл жұмыс істеген жоғары білікті маман да пікір білдіре алады. Авторы немесе қосалқы авторы ғылым докторы болып табылатын жұмысқа рецензия берілмейді.

2. Авторлар журналға ұсынатын мақалаларын тиісті рубрикаға жауапты мамандарға электронды тасығышта ұсынады. (кесте 1).

Кесте 1. Журнал рубрикасының қалыптасуы бойынша редакция алқасының жауапты мүшелері

№	Рубрика атауы	Жауаптылардың аты-жөні	Байланыс мәліметтері
1.	Құқықтану	Қ.ғ.к., профессор Хан Александр Леонидович	+77015123978 kaforp@mail.ru
2.	Экономика	Э.ғ.м., доцент Дарибекова Назгуль Сагатбековна	+77015300919 nazguldariko@mail.ru
3.	Техникалық ғылымдар	Т.ғ.к., доцент Грузина Елена Владимировна	+77009899365, gruzinaev@mail.ru
4.	Педагогика	П.ғ.к., доцент Бокижанова Галия Каскарбековна	+87473479533 +87014829723 galiyakaz68@gmail.com
5.	Филология	Ф.ғ.к., доцент Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы	+77003622840 bolashak_kazaktili@mail.ru
6.	Гуманитарлық ғылымдар	Қ.ғ.м., аға оқытушы Аупенова Алия Уқужановна	+87052680572 aliya.aupenova@mail.ru
7.	Фармация, химия	Х.ғ.к., доцент Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна	+77003050209 aigul_240873@mail.ru

3. Мақаланың рәсімделуіне қойылатын талаптар. Мақала мәтіні Word редакторында *.doc, *.docx-пен терілуі тиіс. Кегль 14. Шрифт - Times New Roman. Аннотациялар мен кілт сөздер және ұсынылатын әдебиеттер кегль 12-мен теріледі. Бет өлшемі - А4 стандартты парағында, парақтың параметрлері: жоғарғы жағы – 20 мм, төменгі жағы -20 мм, оң жағы-20 мм., сол жағы-20 мм. Жоларалық интервал – 1.

4. Диаграммалар, суреттер мен кестелер үлкен көлемді болса *.jpg кеңейтілген экзemplярдa жеке файлмен беріледі.

Суреттер анық, таза болу керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтеме жасалу керек. Кестелердің, суреттердің және формулалардың символдарын белгілеуде қандай да бір сәйкессіздік болмауы тиіс.

5. Мақала мұқият редакциялану керек. Материалды ұсыну кезінде стильдің анықтығы мен дәйектілігі, нақтылық пен жүйелілік сақталуы тиіс.

6. Мақаланың жалпы көлемі, оның ішінде цифрлар, графиктер, кестелер мен сурет тақырыптары, аннотациялар, кілт сөздер, түйін (орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде), пайдаланылған әдебиеттер тізімі (қосымша ағылшын тіліне аударылған) кем дегенде 6 бет болуы керек, 10 бетке жетпеуі тиіс. 6-дан асқан әр бетке қосымша ақы төленеді. «Болашақ» академиясының қызметкерлері үшін - 500 теңге, сырттан жіберілген мақалалар үшін - 600 теңге, «Болашақ» академиясының қызметкерлерімен бірге ұсынылған мақалалар үшін - 550 теңге.

7. Мақала атауы қысқа және мазмұнына сай болуы керек.

8. Аннотацияларды автор(лар) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде дайындайды. Аннотация бір абзацта 120-150 сөз көлемінде жазылады, дәйексөздер мен қысқартуларға жол берілмейді. Аннотация қысқа, мақала мазмұнын ашатындай және мақала атауын қайталамайтындай болуы керек.

9. Редакция алқасы мақалалардың көлемін өз қалауы бойынша азайтуға құқылы. Редакторлардың көзқарастары мақала кіріспесінде немесе түсініктемеде көрсетілуі мүмкін. Мақала қабылданбаған жағдайда редакторлар ол туралы авторға тиісті хабарлама жібереді. Мақала қолжазбасы мен басқа да материалдар қайтарылмайды.

10. Басылымға қабылданған мақала авторына «Болашақ» академиясы жекеменшік мекемесінің есеп шотына төлем жасау міндеттеледі.

ЖҰМЫС ҚҰРЫЛЫМЫ

Барлық мақалалар төмендегі тәртіп бойынша ұсынылады:

1. ЭОК индексі, ГТАХР коды.

2. Барлық авторлардың тегі, аты, әкесінің аты толық жазылады (қазақша, орысша және ағылшын тілінде).

3. Автордың байланыс ақпараттары (электронды пошта міндетті түрде)

4. Елінің, қаласының атауы, ұйымының толық аты (қазақша, орысша және ағылшын тілінде).

Егер барлық авторлар бір мекемеде жұмыс істесе, жұмыс орнын жеке-жеке көрсетпесе де болады.

5. Мақала атауы үлкен әріптермен берілу керек

6. Мақала аннотациясы (мақала жазылған тілде).

7. Кілт сөздер (7-10 сөзден кем емес) мақала жазылған тілде (қазақша, орысша немесе ағылшын тілінде).

8. Мақала мынандай негізгі бөлімдерден тұруы керек: кіріспе (жұмыстың өзектілігі), негізгі бөлім және қорытынды. Кестелерге, суреттерге, формулаларға берілген сілтемелер мақаладағы тиісті орнына сәйкес келуі тиіс.

Терминдерді, математикалық шамалар және физикалық, химиялық қысқартылған өлшемдерді беруде тек қана халықаралық жүйеде қолданылатын шартты белгілер қолданылады.

9. Пайдаланылған дереккөздер тізімі мақала тілінде рәсімделеді және мақалада сілтеме жасалған ретпен беріледі. Сілтеме тік жақшада беріледі, мысалы. Ағылшын тіліндегі аннотацияға пайдаланылған дереккөздер аударылып беріледі.

10. Түйін (егер мақала орыс тілінде болса, түйін қазақ және ағылшын тілдерінде немесе керісінше).

11. Пайдаланылған әдебиеттер ағылшын тілінде

ДЛЯ АВТОРОВ

1. Авторы на представленную к публикации работу прилагают внешнюю и внутреннюю рецензию высококвалифицированного специалиста в соответствующей отрасли наук, т.е. доктора или кандидата наук, имеющего диплом государственного образца. В качестве рецензентов также могут выступать высококвалифицированные практикующие работники соответствующих отраслей, имеющие стаж работы в отрасли не менее 20 лет. На работы, в которых доктор наук является автором или соавтором рецензия не предоставляется.

2. Статья, направляемая в журнал, представляется авторами на электронном носителе ответственному за формирование рубрик (таблица 1).

Таблица 1. Ответственные члены редколлегии по формированию рубрик журнала

№	Наименование рубрики	Ф.И.О. ответственного	Контактные данные
1.	Юриспруденция	к.ю.н., профессор Хан Александр Леонидович	+77015123978 kaforp@mail.ru
2.	Экономика	магистр экономических наук, доцент Дарибекова Назгуль Сагатбековна	+77015300919 nazguldariko@mail.ru
3.	Технические науки	к.т.н., доцент Грузина Елена Владимировна	+77009899365, gruzinaev@mail.ru
4.	Педагогика	к.пед.н., доцент Бокижанова Галия Каскарбековна	+87473479533 +87014829723 galiyakaz68@gmail.com
5.	Филология	к.филол.н., доцент Сембиев Курмангазы Закирович	+77003622840 bolashak_kazaktili@mail.ru
6.	Гуманитарные науки	магистр юрид.наук, преподаватель Аупенова Алия Укужановна	+87052680572 aliya.aupenova@mail.ru
7.	Фармация, химия	к.х.н., доцент Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна	+77003050209 aigul_240873@mail.ru

3. Требования к оформлению статьи. Текст статьи должен быть набран в редакторе Word с расширением *.doc, *.docx. Кегль 14. Шрифт - Times New Roman. Для аннотаций, ключевых слов и списка рекомендуемой литературы кегль 12. Размер страницы - стандартный листа формата А4. Поля - сверху, снизу, справа и слева по 20 мм. Междустрочный интервал – одинарный.

4. Графики, рисунки и таблицы в случае необходимости или их большого объема представляются в отдельном файле в одном экземпляре с расширением *.jpg. Рисунки должны быть четкими, чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков.

5. Статья должна быть тщательно отредактирована. Особое внимание следует обратить на ясность и лаконичность стиля, точность и последовательность в изложении материала.

6. Общий объем статьи, включая рисунки, графики, таблицы и подрисуночные подписи, аннотации, ключевые слова, резюме (на русском, казахском и английском языках), список использованных источников (дополнительно перевести на английский язык) должен составлять не менее 6 страниц, но не должен превышать 10 страниц, более 6 страниц доплата на каждую страницу.

7. Название статьи должно быть кратким и отражать содержание работы.

8. Аннотации готовятся автором(-ами) на казахском, русском и английском языках. Аннотация оформляется в виде одного абзаца объемом строго 120-150 слов, не допускаются цитирования и аббревиатуры. Аннотация должна коротко раскрывать содержание статьи, а не дублировать её название.

9. Редакция оставляет за собой право сокращения объема статей по своему усмотрению. Отношение редакции к спорным вопросам может быть отражено в предисловии или комментарии к статье. В случае отклонения статьи редакция сообщает об этом автору соответствующим уведомлением. Рукописи и иные материалы статей не возвращаются.

10. Автор статьи, принятой к публикации, обязуется произвести оплату на расчетный счет Частного учреждения «Академия «Болашақ».

СТРУКТУРА РАБОТЫ

Все статьи представляются следующим образом:

1. Индекс УДК, код МРНТИ.
2. Фамилия, имя, отчество всех авторов полностью (на русском либо казахском и английском языках).
3. Контактная информация об авторе (обязателен адрес электронной почты).
4. Полное название организации в именительном падеже страна, город (на русском либо казахском и английском языках). Если все авторы статьи работают в одном учреждении, можно не указывать место работы каждого автора отдельно.
5. Название статьи прописными буквами.
6. Аннотация статьи (на языке, на котором написана статья).
7. Ключевые слова (не менее 7-10 слов) на языке, на котором написана статья (на русском либо казахском и английском языках).
8. Статья должна содержать следующие основные разделы: введение (актуальность работы), основную часть и выводы. Ссылки на таблицы, рисунки, формулы должны быть приведены полностью в соответствующем месте статьи. Допускается использование сокращенных и условных обозначений лишь принятых в международной системе единиц сокращения мер, физических, химических и математических величин, терминов и т.п.
9. Список использованных источников оформляется на языке статьи. Список использованных источников нумеруется в порядке упоминания ссылок в тексте. К аннотации на английском языке прилагается переведенный список используемых источников.
10. Резюме (на казахском и английском языке, в случае если статья подготовлена на русском языке и наоборот).
11. Список использованных источников на английском языке

FOR AUTHORS

1. The authors submit an external and internal review of a highly qualified specialist in the relevant field of science, ie doctor or candidate of science with a state diploma. Highly qualified practitioners in relevant industries who have worked in the industry for at least 20 years can also act as reviewers. For works in which the doctor of science is the author or co-author of the review is not available.

2. The article sent to the journal is submitted by the authors on digital storage responsible for the formation of headings (table 1).

Table 1. Responsible members of the editorial board for the formation of journal headings

№	Title of headings	Name	Contact information
1.	Jurisprudence	candidate of laws, professor Khan Aleksandr Leonidovich	+77015123978 kaforp@mail.ru
2.	Economics	master of economics, associate professor Daribekova Nazgul Sagatbekovna	+77015300919 nazguldariko@mail.ru
3.	Technical sciences	candidate of technical sciences, associate professor Gruzina Yelena Vladimirovna	+77009899365, gruzinaev@mail.ru
4.	Pedagogy	doctor of pedagogical sciences, associate professor Bokizhanova Galiya Kaskarbekovna	+87473479533 +87014829723 galiyakaz68@gmail.com
5.	Philology	candidate of philology, associate professor Sembiev Kurmangazy Zakirovich	+77003622840 bolashak_kazaktili@mail.ru
6.	Human sciences	master of laws, teacher Aupenova Aliya Ukuzhanovna	+87052680572 aliya.aupenova@mail.ru
7.	Pharmacy, chemistry	candidate of chemistry, associate professor Kaldybaeva Aigul Kudaibergenovna	+77003050209 aigul_240873@mail.ru

3. Requirements for the design of the article. The text of the article should be typed in the Word editor with the extension * .doc, * .docx. Size 14. Font - Times New Roman. For annotations, keywords and a list of recommended literature size 12. Page size - a standard sheet of A4. Fields - top, bottom, right and left of 20 mm. Line spacing - single.

4. Charts, figures and tables, if necessary, or their large volume are presented in a separate file in one copy with the extension * .jpg. Figures should be clear, clean. The figures and tables in the text should be referenced. In tables, figures, formulas there should not be any discrepancies in the designation of symbols, signs.

5. The article should be carefully edited. Special attention should be paid to the clarity and conciseness of the style, accuracy and consistency in the presentation of the material.

6. The total volume of the article, including figures, graphs, tables and figure captions, annotations, keywords, summary (in Russian, Kazakh and English), a list of references (additionally translated into English) should be at least 6 pages, but must not exceed 10 pages, more than 6 pages of additional payment for each page (employees of the Bolashak Academy - 500 tenge, outsiders - 600 tenge, in collaboration with the employees of the Bolashak Academy - 550 tenge).

7. The title of the article should be brief and reflect the content of the work.

8. Annotations are prepared by the author (s) in Kazakh, Russian and English. Abstract is made in the form of a single paragraph with a volume of strictly 120-150 words; citations and abbreviations are not allowed. The abstract should briefly disclose the content of the article, and not duplicate its title.

9. The editors reserve the right to reduce the volume of articles at their discretion. The attitude of the editors to controversial issues may be reflected in the preface or commentary on the article. If the article is rejected, the editors notify the author of this with a corresponding notification. Manuscripts and other materials of the articles are not returned.

10. The author of the article accepted for publication undertakes to make payment to the bank account of the private institution “Bolashak Academy”.

ALL ARTICLES ARE PRESENTED AS FOLLOWS:

1. UDC index, IISTI code.
2. Last name, first name, patronymic of all authors in full (in Russian or Kazakh and English).
3. Contact information about the author (required email address)
4. The full name of the organization, the country, city (in Russian or Kazakh and English). If all authors of the article work in the same institution, you may not specify the place of work of each author separately.
5. The title of the article in capital letters.
6. Abstract of the article (in the language in which the article was written).
7. Keywords (not less than 7-10 words) in the language in which the article is written (in Russian or Kazakh and English)
8. The article should contain the following main sections: introduction (relevance of the work), the main part and conclusions. References to tables, figures, formulas should be given completely in the appropriate place of the article. It is allowed to use abbreviated and conventional symbols only for units adopted in the international system of reduction of measures, physical, chemical and mathematical values, terms, etc.
9. The list of sources used is made in the language of the article. The list of used sources is numbered in the order of references in the text. An abstract in English is attached to the translated list of sources used.
10. Summary (in Kazakh and English, if the article is prepared in Russian and vice versa).
11. List of sources used in English.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
**ACTUAL PROBLEMS
OF THE PRESENT**

№ 3(25)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**
Редакторы **Мұқашева З.А.**

Техникалық редакторы **Сыздыкова Т.Қ.**
Басуға 25.10.2019 жыл қол қойылды.
Пішімі 60x841/8. Көлемі 24 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі
«Times New Roman»

*«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубаева 14*

Главный редактор **Нуржигитова М.М.**
Редактор **Мукашева З.А.**

Технический редактор **Сыздыкова Т.Қ.**
Подписано к печати 25.10.2019 г.
Формат 60X841/8. Объем 24 усл.п.л.
Гарнитурa «Times New Roman».

Тираж 500 экз.
*Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа» г.
Қарағанда, ул. Ерубаева 14*

Chief editor **Nurzhitova M.M.**
Co-editor **Mukasheva Z.A.**

Editor **Sizdikova T.C.**
Signed for printing 25.10.2019
Format 60X841/8. Volume 24 usd.p.p.
Typeface «Times New Roman».

Circulation 500 copies.
*Printed in the EPD "Bolashaq-Baspa" г.
Karaganda, Erubaev str., 14*

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16
Қарағанды «Болашақ» академиясы,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: kubolashak@gmail.com

Адрес редколлегии журнала:
100008, Республика Казахстан,
г.Караганды, ул.С.Ерубаева, 16
Академия «Болашақ»,
тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Факс (8-7212)420-421.
e-mail: kubolashak@gmail.com

**Address of the editorial
board of the journal:**
100008, the Republic of Kazakhstan,
Karaganda, S. Erubaev str., 16
«Bolashaq» Academy,
Telephone number (8-7212)42-04-25,
42-04-26;
Fax (8-7212)420-421.
e-mail: kubolashak@gmail.com

Төлем реквизиттері:
Қарағанды «Болашақ» академиясы,
Қарағанды қ С.Ерубаев көшесі, 16
СТН 302000007457 ЖСК 056467829 БЖЖ
191801980 «Цеснабанк» АҚ ҚФ код 17

Реквизиты для оплаты
Академия «Болашақ»,
г.Караганды, ул.С.Ерубаева, 16
РНН 302000007457 ИИК 056467829 БИК
191801980 КФ АО «Цеснабанк» код 17

Payment details
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, S. Erubaev str., 16
TRN 302000007457 IIC 056467829 BIC
191801980 CF Tsesnabank JSC code 17